

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBN ACÎBE'NİN EL-BAHRU'L-MEDÎD ADLI
TEFSİRİNDE MEŞÎET KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Aişe Berire DAĞLI

Danışman:

Prof. Dr. Muhsin DEMİRCİ

İSTANBUL – 2019

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBN ACÎBE'NİN EL-BAHRU'L-MEDÎD ADLI
TEFSİRİNDE MEŞÎET KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Aişe Berire DAĞLI

Danışman:

Prof. Dr. Muhsin DEMİRCİ

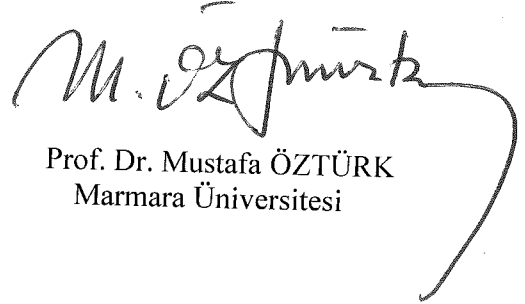
İSTANBUL - 2019

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 020114YL07 numaralı Aİşe Berire DAĞLI'nın hazırladığı "İbn Acîbe'nin el-Bahru'l-Medîd Adlı Tefsirinde Meşîet Kavramı" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 10/07/2019 günü (14:00 – 16:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Muhsin DEMİRCİ
Marmara Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Marmara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Taha BOYALIK
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Aïşe Berire DAĞLI

10 / 07 / 2019

ÖZ

Kelam ve tefsir başta olmak üzere İslâmî ilimlerin birçoğunun ilgi alanında olan ilâhî meşîet karşısında kulların dilemesi meselesi, Müslümanların ihtilaf ettiği önemli meselelerden biridir. İrade ve meşîet kavramlarının Kur'ân'daki kullanım biçimlerinin farklı yönleriyle konu edildiği bu tez çalışmasında, Ehl-i sünnet mezhebine mensup sûfî bir müfessir olan İbn Acîbe'nin (ö.1224/1809) rivâyet, dirâyet ve işârî tefsir olma özelliğini taşıyan *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde meşîet kavramıyla ilgili âyetleri nasıl tefsir ettiği araştırılmaktadır. Bu bağlamda birinci bölümde İbn Acîbe'nin otobiyografi olarak kaleme aldığı *el-Fehrese* adlı eseri ve hayatıyla ilgili bilgiler içeren diğer kaynaklar incelenmiş ve yaşadığı dönemin ilmî, siyasî ve sosyo-kültürel durumu dikkate alınarak hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise meşîet kavramının ve bununla bağlantılı olan “ilim”, “irade”, “ihtiyar”, “hüküm”, “emir” ve “hikmet” kavramlarının anlamlarına ve aralarındaki kavramsal ilişkiye yer verilmiştir. Bununla birlikte bu kavramlarla ilgili Kur'ân'dan örnekler verilerek konu izah edilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan bu konudaki tartışmaların gündeminde olan Ehl-i sünnet kelamcılarının görüşleri esas alınarak Mu'tezile kelamcıları ile neden farklılaştıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın esas bölümünü teşkil eden üçüncü bölümde ise, İbn Acîbe'ye ait olan *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirde meşîet kavramı ilâhî meşîet ve kulların meşîeti olarak ele alınmıştır. Nihâî olarak çalışmada İbn Acîbe'nin Ehl-i sünnet ilkelerine bağlı olarak ilâhî meşîetle ilgili âyetleri Allah'ın kudreti kapsamında tefsir ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, Meşîet, İrade

ABSTRACT

THE CONCEPT OF THE WILL-THE VOLITION IN THE EL-BAHRU'L-MEDÎD INTERPRETATION OF IBN ACÎBE

One of the important issues that Muslims dispute is the question of the worshipers in the face of the divine volition is related to many sciences, especially kalam and tafsir. In the study, which is the subject of all aspects of the use of the different concepts of will and prophecy in the Qur'an had been investigated in a special commentary on *al-Bahru'l-medîd* which is the narrative of the narration and fiqh of Ibn Acibe, who is a Sûfî glossator belonging to the Sunni sect of Ahl-i Sunnah. In the first chapter, Ibn Acibe's al-Fehrese work, which was written as an autobiography, and other sources containing information about his life were examined and his life and works were taken into consideration considering the scientific, political and socio-cultural situation of the period. In the second part, the concept of volition and concepts of discipline, will, freewill, judgment, commandment, wisdom, explained by their terminological and dictionary meaning later these concepts tried to be explained by their meaning in the Qur'an. In addition, some examples from the Qur'an have been given to explain these issues. On the other hand, he has been tried to determine why Mu'tezile theologians differentiated based on the opinions of the Ahl-i Sunnah theologians who were on the agenda of this debate. In the third chapter, which is the main part of the study, the concept of linguistics in the commentary of Ibn Acibe's *al-Bahru'l-medîd* is dealt with in two different headings as divine volition and the creatures volition. In the research, it was concluded that Ibn Acibe had been interpreting the verses related to divine eloquence in the power of God depending on the principles of the Ahl-i Sunnah.

Keywords: İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, Divine, Will, Volition

ÖNSÖZ

İlahî irade karşısında insanın özgürlüğü konusu, İslâm tarihi boyunca tartışıl原因 önemli meselelerden biridir. Özellikle gün geçtikçe sekülerleşen günümüz insanının özgürlük ve bağımsızlık algısında bu meselenin çözülmesi, insan iradesinin ilâhî irade karşısındaki anlam ve durumunu belirlemek açısından önem arz etmektedir. Genellikle Allah'ın irade sıfatı ile açıklanan ilâhî meşîet kavramı, Allah'ın yapma ve yaratmasının niteliğini ortaya koyarak kainattaki fiillerinin belirleyicisi vasfında olmakla birlikte insanın fiillerinin ve sorumluluklarının sınırlarını da belirlemektedir. Bu bağlamda meşîet kavramının Allah'ın ve insanın iradesi bağlamında anlaşılır hale gelmesi için konuyla ilgili âyetlerin bütüncül bir bakışla incelenmesi gerekmektedir.

Sûfî müfessir İbn Acîbe'nin meşîet kavramı ile ilişkili âyetleri *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde nasıl yorumladığı, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. İbn Acîbe'nin irade ve meşîet kavramlarına yaklaşımını anlayabilmek için ilgili âyetlerden örnekler verilerek mesele izah edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada meşîet kavramının Arap dilindeki kullanımı tahlil edilip ilâhî ve beşerî boyutu ele alınarak, bu konuda zihinlerde bir anlam haritası çizilmeye gayret edilmiştir. Mutlak meşîet sahibi Allah'ın iradesini kısıtlayan başka bir iradenin olmadığı vurgulanarak, ilâhî meşîetin tüm yaratılmışları kapsadığı ifade edilmiştir. Öte yandan meşîetin beşerî boyutuna temas edilerek beşerî iradenin özgürlüğü ve bunun getirisi olan sınır ve sorumluluklar ele alınmıştır.

Üç bölümden oluşan bu tez çalışmasının ilk bölümünde İbn Acîbe'nin daha sonraki bölümlerde de zikredilecek görüşlerine zemin oluşturması bakımından, yaşadığı dönemin siyasi ve sosyo-kültürel durumuna, ailesine, eğitimine, tasavvuf ve zühd hayatına, tasavvufî ve itikadî düşüncelerine, vefatına ve eserlerine yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde meşîet kavramı ve onunla ilişkili olan “ilim”, “irade”, “ihtiyar”, “hüküm”, “emir” ve “hikmet” kavramlarının sözlük ve terim anlamlarına yer verilip, bu hususta Ehl-i sünnet kelamcılarının ortaya attığı görüşler Mutezilî görüşlerle karşılaştırılarak incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ikinci bölümde açıklanan meşîete ilişkin diğer kavramların İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde ilâhî meşîet ve kulların meşîeti bağlamında nasıl yorumlandığı ayrıntılandırılmıştır. Ayrıca ilâhî meşîet kavramı hidâyet-dalâlet, rızık, tekvin, azap-

mağfiret ve Allah'ın kuluna yardımı, hikmeti ve lütfü bağlamında incelenmiştir. Sonuç olarak çalışmada Ehl-i sünnet ilkelerine bağlı olan İbn Acîbe'nin ilâhî meşîetle ilgili âyetleri Allah'ın kudreti kapsamında tefsir ettiği tespit edilmiştir.

İbn Acîbe'nin rivâyet ve dirâyet metodunu işârî tefsir yöntemiyle birleştirdiği *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde farklı görüşlere de yer vererek meseleyi bütüncül bir gözle okuyucuya aktarmasından hareketle, meşîet kavramının hem Allah'a hem de kullara izafesi bakımından değerlendirildiği bu çalışmanın, konuyla ilgili süregelen tartışmalara ve yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlamasını temenni ederim.

Bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında desteklerini ve yönlendirmelerini esirgemeyen ve engin bilgisiyle bana yol gösteren kıymetli danışmanım Prof. Dr. Muhsin DEMİRCİ'ye, İbn Acîbe ile ilgili çalışmalarıyla bu alanda öncülük etmiş isimlerden biri olan ve ilminden ziyadesiyle istifade ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Dilaver SELVİ'ye, görüş ve katkılarından dolayı değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Taha BOYALIK'a teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın başından sonuna kadar sabır ve titizlikle tezimi okuyarak gerekli düzeltmelere yardımcı olan değerli ağabeyim Arş. Gör. Muhammed Erkam KOCAKAYA'ya ve değerli kardeşim Yusuf Taha KOCAKAYA'ya ve bu zorlu süreçte manevî desteklerini esirgemeyen kıymetli dostlarıma teşekkür ederim. Son olarak hayatın her safhasında olduğu gibi bu zorlu süreçte de başından itibaren bana inanan ve hep yanımda olan değerli eşim Ahmet Selman DAĞLI'ya ve çocukluğumdan itibaren bana her yönüyle Kur'ân'ı sevdiren, onu anlamayı ve yaşamayı öğütleyen, İslâmî ilimlerde araştırma yapma hususunda beni cesaretlendiren ilk öğretmenlerim kıymetli babam Hamdi KOCAKAYA'ya ve biricik annem Selma KOCAKAYA'ya ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. Konu ve Yöntem.....	2
2. Kaynakların Değerlendirilmesi.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
İBN ACİBE'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	7
1. Yaşadığı Dönemin Siyasi Ve Kültürel Durumu.....	8
2. İbn Acîbe'nin Hayatı.....	10
2.1. Aile Hayatı.....	10
2.2. Eğitim Hayatı.....	12
2.3. Tasavvufa Girişi ve Zühd Hayatı.....	15
2.4. Vefatı.....	17
3. Eserleri.....	17
3.1. Günümüze Ulaşan Eserleri.....	18
3.1.1. Matbu Eserleri.....	18
3.1.2. Yazma Eserleri.....	23
3.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri.....	24
3.3. Tefsir Literatüründe İbn Acîbe ve <i>el-Bahru'l-medîd</i>	25
3.3.1. İbn Acîbe ve <i>el-Bahru'l-medîd</i> Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar.....	26
3.3.2. İbn Acîbe'nin <i>el-Bahru'l-medîd</i> 'deki Tefsir Metodu.....	27
3.3.3. İbn Acîbe'nin <i>el-Bahru'l-medîd</i> Adlı Tefsirinde Kullanılan Kaynaklar.....	28
İKİNCİ BÖLÜM.....	30
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	30
1. Tarihî Arka Plan.....	31

2. Meşîet Kavramı.....	34
3. Meşîetle Anlam İlişkisi Olan Kavramlar	40
3.1. İlim.....	40
3.2. İrade	46
3.3. İhtiyar.....	54
3.4. Hüküm	56
3.5. Emir	58
3.6. Hikmet	61
4. Değerlendirme	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	65
EL-BAHRU'L-MEDÎD'DE MEŞÎET KAVRAMI.....	65
1. İlâhî Meşîet	66
1.1. Hidâyet-Dalâlet Bağlamında İlâhî Meşîet	71
1.2. Rızık Bağlamında İlâhî Meşîet	87
1.3. Tekvin Bağlamında İlâhî Meşîet.....	92
1.4. Azap ve Mağfiret Bağlamında İlâhî Meşîet.....	101
1.5. Lütuf, İnâyet ve Hikmet Bağlamında İlâhî Meşîet	112
2. Kulların Meşîeti	122
SONUÇ.....	129
KAYNAKLAR	132
ÖZGEÇMİŞ	137

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
AUFİD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz./bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
thk.	Tahkik Eden
ty.	Basım Tarihi Yok
vb.	Ve Benzeri
y.y.	Basım Yeri Yok

GİRİŞ

1. Konu ve Yöntem

İslâm düşüncesinde temel tartışma konularından biri ilâhî meşîet (ilâhî irade) ve insanın özgürlüğü meselesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatta olduğu süre zarfında anlaşılmasında güçlük çekilmeyen birtakım meselelerin vefatının ardından Müslümanlar arasında ihtilafa sebep olması üzerine Allah'ın mutlak iradesinin yanında insanın irade sahibi olup olmaması, ilâhî hidâyet ve dalâlet gibi konularda ayrılığa düşen ve âyetleri kendi görüşlerine delil olacak şekilde yorumlama yarışına giren birtakım ekoller ortaya çıkmıştır. Bu hususta sıhhatli bir sonuca ulaşılabilmesi için Kur'ân'da yer alan meşîet kavramı ve bu kavramla ilişkili diğer kavramları içeren âyetlerin bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi gerekmektedir.

Kur'ân'ın zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki anlam boyutunun olduğuna ve âyetlerin bâtinî anlamına yalnızca ilâhî marifete ulaşmış âriflerin keşifleriyle nail olunabileceğine inanan sûfîlerin, diğer ilmî ekollere mensup alimler gibi kendi görüşlerini Kur'ân'a dayandırma gerekliliği hissetmelerinin bir sonucu olarak, işârî tefsirlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Mezheplerin kendi görüşleri doğrultusunda Kur'ân'dan deliller getirmeye çalıştıkları ve halen üzerinde tartışmaların süregeldiği meşîet kavramı, sûfîlerin işârî tefsirlerine de konu olmuş ve ilgili âyetlerin tefsirinde sûfîlere ait keşif yöntemine başvurulmuştur. Ancak keşfe dayalı işârî yorum anlayışının âyetlerin tefsirinde yeterli olmadığını düşünerek, *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde dirâyet ve rivâyet metotlarını birleştiren İbn Acîbe'nin (ö.1224/1809) yalnızca tasavvufî boyutla sınırlı kalmayarak meşîet kavramını hem şeriat hem de hakikat düzleminde tüm boyutlarıyla ele alması bu çalışmanın konusunu belirlemiştir.

İslâm dünyasındaki bilinirliğine rağmen ülkemizde çok fazla tanınmayan İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsiri üzerine son zamanlarda tez, telif ve makale gibi çalışmalar yapılmaya başlanmış olmakla birlikte, meşîet kavramını tefsirinde ele alış şekliyle ilgili bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde meşîet kavramına ilişkin âyetlere getirdiği yorumları

incelemesi yönüyle, İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd* üzerine tefsir alanında kaleme alınmış diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Bu tez çalışmasında İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde meşîet kavramı ile ilgili âyetlere yönelik görüşleri merkeze alınarak, Mu'tezilî, Eş'arî ve Mâturîdî kelâmcıların yaklaşımlarına da yer verilmiştir. İbn Acîbe'nin tartışmalı meselelerde görüşlerine katılmadığı tarafların delillerine de yer vermesi, onun kendi görüşlerini hangi temele dayandırdığını görebilme imkânı sağlamaktadır. Öte yandan meşîetle ilgili âyetlere mezhebî ön kabuller doğrultusunda getirilen farklı yorumlar ve buna ilişkin tartışmaların devam etmesi, bununla birlikte İbn Acîbe özelinde daha önce böyle bir araştırmanın yapılmamış olması da bu çalışmanın konusu ve kapsamını belirleyen diğer önemli etkenlerdir.

Literatür araştırmaları sonrasında meşîet kavramına ilişkin birtakım sorular geliştirilerek çalışmanın kapsamı belirlenmiştir. Bu noktada; Meşîete yönelik yapılan tanımlar nelerdir? Meşîetin mahiyeti nedir? Ezelde takdir edilmiş ilâhî meşîet insanın meşîetini ne yönde etkilemektedir? İlahi meşîet beşeri meşîete sahip kul tarafından tasavvur edilebilir mi? İbn Acîbe'den önce meşîete dair ortaya atılmış fikirler nelerdir? İbn Acîbe *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinde meşîet kavramıyla ilişkili âyetlere nasıl anlamlar yüklemiştir? Bu ve buna benzer sorulara ilişkin birincil ve ikincil kaynaklara başvurulmak suretiyle kapsamlı bir literatür araştırması ve *el-Bahru'l-medîd*'in detaylı bir incelemesi gerçekleştirilmiştir. İbn Acîbe'nin konuyla ilgili görüşleri gerekli görülen yerlerde ilgili âyetlerin meali ile birlikte aktarılmıştır. Söz konusu âyetlerin mealinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meali ve Dilaver Selvi'nin *el-Bahru'l-medîd* tercümesi esas alınmıştır.

Dolayısıyla bu çalışmada İbn Acîbe ve meşîet kavramı ile ilgili kaynaklar taranarak alan araştırması yapılmıştır. Bu amaçla bilimsel araştırma yöntemlerinden analiz ve tasvir yöntemleri kullanılarak İbn Acîbe'nin hayatı, meşîet kavramı ve *el-Bahru'l-medîd*'de İbn Acîbe'nin meşîet kavramını nasıl ele aldığı konuları tasvir ve tahlil edilmiştir. Ayrıca meşîet kavramı açıklanırken ve İslâm alimlerinin bu konudaki farklı görüşleri aktarılırken mukayeseli araştırma yöntemine başvurulmuştur.

2. Kaynakların Değerlendirilmesi

İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirde meşîetle ilgili ayetlere getirdiği yorumların incelenmesini konu edinen bu çalışmanın hazırlanmasında birincil ve ikincil nitelikteki klasik ve günümüz kaynaklarına başvurulmuştur.

İbn Acîbe'nin hayatı ve yaşadığı dönemin özelliklerini ele alan tez çalışmasının birinci bölümünde temel kaynak olarak *el-Fehrese* adlı otobiyografisinden istifade edilmiştir. Bununla birlikte Zirikli'nin *el-A'lâm*, Muhammed Dâvûd'un, *Târîhu Tıtvân*, Süleyman Derin'in, *Kur'ân-ı Kerîm'de Seyru Sülûk*, Dilaver Selvi'nin Marife Dini Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu" adlı makalesi ve Mustafa Kara'nın DİA'da bulunan "İbn Acîbe" adlı maddesinden istifade edilmiştir. Faslı akademisyen Hasan Azzûzî "*eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve menhecuhu fi't-tefsir*"¹ adlı doktora tezinde İbn Acîbe hakkında detaylı bilgiler vererek *el-Bahru'l-medîd*'i işârî tefsir açısından incelemektedir. Tezin Fas'ta yazılmasının bir neticesi olarak Azzûzî'nin, İbn Acîbe'nin eserlerini yerinde inceleme fırsatı bulması ve İbn Acîbe ve *el-Bahrü'l-Medîd* üzerine en detaylı çalışmayı ortaya koymuş olması, çalışmasının önemini artırmaktadır. Bu bağlamda kırkı aşkın eser telif etmiş olan İbn Acîbe'nin eserleri araştırılırken Hasan Azzûzî'nin tezinden istifade edilmiştir.

İbn Acîbe'nin hayatı ve eserleri hakkında istifade ettiğimiz bir diğer çalışma da Mahmut Ay'ın, "*Ahmed İbn Acîbe ve İşârî Tefsir Açısından el-Bahru'l-medîd*" isimli doktora tezidir. Ay, bu çalışmasında müellifin hayatı ve eserleriyle ilgili birincil kaynaklardan detaylı bilgiler vermiş ve *el-Bahru'l-medîd*'i tefsir ilmi açısından incelemiştir. Bu çalışma, İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd*'i inceleyen Türkiye'deki ilk akademik çalışma olması ve İbn Acîbe'nin oldukça önemli olan bazı görüşlerini, yorumlarını, tefsire ve işârî tefsire bakışını başarılı bir şekilde aktarmış olması yönünden önem arz etmektedir. Ay'ın bir diğer önemli katkısı, İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd*'de kendisinden oldukça sık alıntılar yaptığı el-Vertecebî adındaki kişinin aslında Rûzbihân el-Baklî olduğunu ve bu görüşlerin onun *Arâisul-Beyân* adlı eserinden

¹ Hasan Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve menhecuhu fi't-tefsir*, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2001.

aktarıldığını tespit etmesidir. İkinci önemli katkısı ise İbn Acîbe'nin adına oğulları ve torunları tarafından devam ettirilen "Acîbiyye" tarikatının mevcut olduğunu yerinde tespit etmesi ve ziyareti sırasında çektiği fotoğraflarla bugün hala bu tarikatın varlığını sürdürdüğünü delillendirmesidir.²

Tezin ikinci bölümünde meşîet kavramı ve onunla ilişkili kavramların sözlük ve terim anlamlarına yer verilirken, Halil b. Ahmed (ö. 175/791) tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-ayn*, İbn Fâris'e (ö. 395/1004) ait olan *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Cevherî'ye (ö. 400/1009'dan önce) ait olan *Tâcü'l-luga ve sıhahu'l-Arabiyye*, Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 425/1033) kaleme aldığı *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) ait olan *Lisânü'l-Arab*, Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yazdığı *et-Ta'rifât*, Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) yazdığı *Keşşâfû istilâhi'l-fünûn* ve Zebîdî'ye (ö. 1205/1791) ait olan *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi'nin kaleme aldığı *Kelam Terimleri Sözlüğü* adlı sözlüklerden yararlanılmıştır.

Meşîet kavramının ve onunla ilişkili kavramların mahiyeti, İslâm düşüncesinde farklı ekollerce ele alınış şekilleri ve Kur'ân'da meşîetle ilgili âyetlere verilen anlamlar araştırılırken, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *Fıkh-ı ekber*'i, Eş'arî'nin (ö. 324/935) *el-İbâne* ve *el-Lüma'* adlı eserleri, Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitabu't-tevhîd*'i ve *Fıkh-ı Ekber* şerhi, Fârâbî'nin (ö. 339/950) *el-Medinetü'l-fâdila*'sı, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) "*Şerh-u usûlü'l-hamse*"si, Pezdevî'nin (ö. 493/1100) *Ehl-i Sünnet Akaidi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen *Usûlü'd-din*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-İktisâd fi'l-itikâd* ve *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserleri, Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*'i, Sâbûnî'nin (ö. 580/1184) *Mâtürîdîyye Akaidi* adıyla çevrilen *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*'i, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Faslu'l-makâl* ve *Tehâfütü't-tehâfüt* adlı eserleri, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Tefsîr-i kebîr* ve *el-Muhassal* adlı eserleri, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl* adlı eseri yararlanan kaynaklar arasındadır.

Bunun yanında Harpûtî'nin (ö. 1916) *Tenkîhu'l-keîâm fi akâ'idi ehli'l-İslâm*'i, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin (ö. 1968) *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-*

² Ramazan Emektar, "Kitap Tanıtımı ve Tenkitler", (Mahmut Ay, *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu-İbn Acîbe'nin el-Bahru'l-Medîd Adlı Tefsiri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011) *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011): s. 221.

Kerîm adlı eseri, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) *İslâm Akaidi*, Bekir Topaloğlu'nun (ö. 2016) *Kelam İlmine Giriş*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi*, İlhami Güler'in *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ömer Özsoy'un *Sünnetullah* ve Muhammed Ammara'nın *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü* gibi eserlerden de istifade edilmiştir. Ayrıca ihtiyaç duyuldukça *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddelere başvurulmuştur. Bunun dışında Sıtkı Güllü'nün "Erken Dönem Tefsirlerinde İrade ve Meşîet Kavramları", Hasan Tevfik Marulcu'nun "Ehl-i Sünnet Kelâmında İrade ve Meşîet", Murat Memiş'in "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'ân'da İrade ve Meşîet Kavramları", Ahmet Akbulut'un "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri" ve Abdülhamit Sinanoğlu'nun "Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a izafe edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklene Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme" adlı makalelerinden de yararlanılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde *el-Bahru'l-medîd*'in Ahmed Abdullah el-Kuraşî Reslân'ın tahkiikiyle 1999 yılında Kahire'de gerçekleştirilen 6 ciltlik baskısı esas alınmıştır. Bununla birlikte Dilaver Selvi'nin *el-Bahru'l-medîd* tercümesi de çalışmada başlıca yararlanılan kaynak eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca *el-Bahru'l-medîd*'de meşîet ile ilgili zikredilen hadisler incelenirken Sahîh-i Buhâri, Tirmizî, Sahîh-i Müslîm ve Sünen-i Ebî Dâvûd gibi hadis külliyatlarından istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN ACÎBE'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Yaşadığı Dönemin Siyasi Ve Kültürel Durumu

Bir alimin hayatı ve eserlerini şekillendiren fikirleri ile ilgili araştırma yapılırken sağlıklı bilgilere ulaşılabilmesi için yetiştiği dönemin sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel koşulları da izlenmeli ve değerlendirilmelidir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde İbn Acîbe'nin yaşadığı dönemin koşulları kısaca ele alınacaktır.

İbn Acîbe (ö.1224/1809) 18. asrın sonu ile 19. asrın başlarında “el-Mağribu'l-Aksa” olarak anılan Fas'ta yetişmiş ve tasavvuf yönüyle öne çıkmış önemli İslâm alimlerinden birisidir. Onun yaşadığı dönemde Fas, kabilelerin hâkimiyetine dayalı ve merkezi bir otorite idaresinden uzak olmasından ötürü sıkça iç çekişmelerin yaşandığı ve Hz. Hasan b. Ali'nin soyundan gelen Alevî/Filâlî Şerifleri Devleti'nin hüküm sürdüğü bir siyasi yapıdadır.³ İbn Acîbe'nin dünyaya geldiği dönemde, Fas'ın siyasi istikrarsızlığını krizlere dönüştüren, yönetimi elde etme mücadeleleri, bir yandan toplumu kutuplaştırırken, diğer yandan da ülke genelinde açlık ve kıtlık yaşanmasına, insanların hayatlarını kaybetmeleri ile sonuçlanan bir ekonomik bunalım sürecine girilmesine neden olmuştur. Ülkede yaşanan bu olumsuzluklar İbn Acîbe'nin yetişkinlik dönemlerinde az da olsa düzelmiş olup, dönemin sultanı ekonomi ve diplomaside ülkeyi kalkındırmaya gayret ettiği gibi İslâm birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmaları da gerçekleştirmiştir.⁴ Ancak bu olumlu gelişmeler çok uzun soluklu olmayıp sultanın ölümüyle ülkede tekrar iç çekişmeler başlamıştır. İbn Acîbe'nin son dönemleri olan 1800'lü yıllarda ise, ülkede Vehhabilerin etkisinde kalan idareciler, veliler için yapılan törenlere ve türbe ziyaretlerine karşı olumsuz bir tutum içerisine girmişlerdir⁵ ki bu tasavvuf karşıtı tavır da İbn Acîbe'nin tasavvufî fikir ve eylemleri sebebiyle

³ İbrahim Harekât, “Fas (Kültür ve Medeniyet)”, *DİA*, XII, 188-190.

⁴ İsmail Ceran, “Mevlây Muhammed III”, *DİA*, XXIX, 457.

⁵ Ceran, “Mevlây Süleyman”, s. 462.

hapsedilmesine, sürgün edilmesine ve bir süreliğine tekkelerinin kapatılmasına sebep olmuştur.⁶

Filâlî yönetimi, genel olarak dînî otoriteyi elinde tutmaya ve toplumu İslâmî çerçevede yönlendirmeye çalışmıştır. Siyasi otoritenin daha belirgin olduğu bu dönemlerde eğitim faaliyetleri de olumlu anlamda etkilenmiştir. Bir dönem batı kültürüne hayranlık duyularak yönetimde, ekonomide ve askeriyede Avrupa uygulamaları örnek alınmış olup teşri konusunda Mâlikî mezhebine aşırı bağlılıktan kaçınılmıştır. Bununla birlikte Karaviyyîn Medresesi gibi pek çok eğitim kurumlarında yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bir yandan eğitimde aslî kaynaklara başvurulması ve Selef akîdesinin öğretilmesi teşvik edilirken, bir yandan da kelâm kitaplarının okutulması yasaklanmıştır. Yönetime yakın olan alimlere çeşitli ayrıcalıklar tanınırken, devletten uzak duran tasavvuf erbabının güçleri ellerinden alınmış ve İbn Acîbe'nin de şeyhi olan Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî (ö. 1239/1823) gibi tarikat önderleri etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır.⁷ İbn Acîbe'nin ömrünün son demlerine yaklaştığı dönemde ise, esas kaynaklara yönelme tutumu devam etmekle birlikte, fıkıh öğretimi de aynı ölçüde popüler olmuştur. Bu sırada Fas'ta nisbeten etkili olmaya başlayan Vehhâbîliğin etkisiyle sûfilerin bazı uygulamalarına sınırlamalar getirilmiştir.⁸

Alevîler döneminde şeriflerin (Hz. Hasan'ın soyundan gelenlerin) saygınlığının artmasının yanında, ulemâ ve evliyâ türbelerine duyulan saygı da büyük oranda artmış ve devlet, halkın saygı gösterdiği şeriflere vergi muafiyetleri ve bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Bu dönemde tasavvuf çevreleri, yönetimle ilişkileri açısından devlete başkaldırmayan mutedil tarafsızlar ve yönetime karşı siyâsî bir tavır alanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştır. İbn Acîbe'nin bağlı olduğu Derkâviyye tarikatı da devlete siyasi bir tavır alan ikinci grup tarikatlar arasında yer almıştır.⁹

⁶ Mahmut Ay, "Ahmed İbn Acîbe ve İşari Tefsir Açısından el-Bahru'l-medîd", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi), 2010, s.11-12.

⁷ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.12-13; Harekât, "Fas (Kültür ve Medeniyet)", s. 190; Ceran, "Mevlây Muhammed III", s. 457.

⁸ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.13; Bkz. Harekât, "Fas (Kültür ve Medeniyet)", s. 197.

⁹ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.14; Bkz. Harekât, "Fas (Kültür ve Medeniyet)", s. 197.

2. İbn Acîbe'nin Hayatı

İtikatta Ehl-i sünnet'in Eş'arî koluna mensup olan İbn Acîbe, sahabe ve onlara tâbî olan neslin kararlarını esas almış ve tefsirinde birçok yerde Mu'tezile'ye karşı Ehl-i sünnet'i savunan açıklamalar yapmıştır. Fıkıhta Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermekten geri durmamış, hatta bazı meselelerde diğer görüşleri Mâlikî mezhebininkinden daha isabetli bulmuştur.¹⁰

Kur'ân ve sünnet esaslarına dayalı bir tasavvuf anlayışına sahip olan İbn Acîbe, tasavvufta Şâzelî tarikatına mensuptur. Esas birikime ve olgunluğa ancak tasavvuf yolu ile ulaşılabilceği görüşünde olan İbn Acîbe, zâhir ilim olmadan bâtın ilme ulaşmanın mümkün olmadığını düşünmektedir. Bu yüzden tasavvuf yoluna girdikten sonra da zâhirle amel etmeye devam etmiş ve tasavvuftaki hakikate zâhir ilimlerinden yola çıkılarak ulaşılabilceğini savunmuştur. Eserlerinde de genellikle Derkâviyye'nin kurucusu Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî'nin (ö. 1239/1823) fikirlerini aktarmıştır.

Ülkemizde daha çok tasavvufi yönüyle bilinen İbn Acîbe, tasavvuf dışında tefsir, fıkıh, hadis, lügat ve tarih gibi ilimlerde de eserler vermiş önemli bir İslâm alimidir. Fars dilinde “fihrist”, “katalog” anlamlarına gelen *el-Fehrese* adlı otobiyografi niteliğindeki eserinde hayatını ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır.¹¹ Bu bölümün alt başlıklarında bu eserden de faydalanılarak, İbn Acîbe'nin aile hayatı, eğitim hayatı, tasavvufa girişi, zühd hayatı ve vefatı ele alınmaktadır.

2.1. Aile Hayatı

Asıl adı Ahmed, künyesi Ebu'l-Abbas olan İbn Acîbe, Fas'ın kuzeyinde bulunan Tıtvân şehrinde, Encera kabilesinin yaşamını sürdürdüğü E'cabiş köyünde, toplumda siyasi çalkantıların oldukça fazla olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir.¹² Bazı kaynaklarda

¹⁰ Ay, “Ahmed İbn Acîbe”, s. 29-30.

¹¹ İbn Acîbe'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Ahmed el-Kuraşî Reslân, “Tercemetü'l-İmam İbn Acîbe”, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, Kahire, I, 1999, s.18-38; Muhammed Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, Tıtvân, III, 1962, s. 206-224; Muhammed Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, Tıtvân, VI, 1962, s. 213-258.

¹² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd (Kur'an'ın Tefsiri ve Tasavvufi İşaretleri)*. çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016, s. 72; Kara, “İbn Acîbe”, s. 294; İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 20; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 214.

doğum yeri Hamis köyü şeklinde geçmektedir.¹³ Doğum yılı ise 1160/1747¹⁴ veya 1161/1748¹⁵ olarak bilinmektedir.¹⁶

el-Fehrese adlı otobiyografisinde verdiği bilgilere göre İbn Acîbe'nin nesebi Abdullah Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Acîbe el-Haccûcî b. Sîdî Abdullah b. Acîbe el-Müstekir bi'l-Hamis b. Sahnûn b. Mevlây İbrahim b. Mevlây Muhammed b. Mevlây Musa b. Mevlây Abdullah b. Mevlây Ahmed b. Mevlây İdrîs el-Esgâr b. Mevlây İdrîs el-Ekber b. Hasan b. Ali'ye dayanmaktadır.¹⁷ İbn Acîbe, Hz. Hasan'ın soyundan geldiği için "şerif" sıfatına sahip olduğunu otobiyografisinde açıklamakla beraber üstünlüğün soyda değil takvada olduğunu da belirtmiştir.¹⁸ Ayrıca kendisine Hz. Hasan'ın neslinden gelmesi sebebiyle "el-Hasenî", Hz. Hasan'ın torunu olan İdrîs b. Abdullah'ın neslinden olduğu için "el-İdrîsî", Fas'lı olmasından dolayı "el-Fâsî", amelde Mâlikî mezhebine yöneldiği için "el-Mâlikî", tasavvufta Şâzelî tarikatına mensubiyetinden ötürü "eş-Şâzelî" dendiği bilinmektedir.¹⁹

Kendisini küçüklüğünden itibaren ilme adayan İbn Acîbe, son derece dindar ve ilme önem veren bir aile ortamında yetişmiştir. Çocukluk yıllarından itibaren ibadete ve ilme ne kadar çok düşkün olduğunu otobiyografisinde kendisi ifade etmektedir.²⁰ Babası Muhammed'in oldukça sessiz yapıda ve yalnızlığı seven bir insan olduğu, annesi Rahime Hanım'ın ise, babasının amcası Muhammed'in kızı olup, hayatını zikirle geçiren, takva sahibi bir hanım olduğu bilinmektedir. Küçüklüğünde kendisinden ders aldığı dedesi el-Mehdî b. Hüseyin'in dedesi Abdullah b. Acîbe, velilerden olup Endülüs'ün Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesinden sonra Fas'a gelmiştir.²¹ İbn Acîbe'nin kardeşleri ile ilgili kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamakla birlikte kendisi gibi Derkâviyye tarikatına mensup olan ve onunla birlikte hapse atılan

¹³ Kara, "İbn Acîbe", s. 294.

¹⁴ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 20; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s.23; Derin, *Kur'an-ı Kerim'de Seyru Süluk*, s. 19; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 17.

¹⁵ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 20.

¹⁶ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s.22; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 214.

¹⁷ Ebü'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi Hasenî Şâzelî İbn Acîbe, *Fehresetü'l alim er-rabbânî el-kebir seyidi Ahmed b. Muhammed b. Acîbe el-Hasenî*, thk. Abdusselam el-Umrânî el-Hâlidî el-Arâişî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013. s. 11; Süleyman Derin, *Kur'an-ı Kerim'de Seyru Süluk*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012, s. 19.

¹⁸ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 14, 95.

¹⁹ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe'nin Hayatı", s. 262; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, s. 93.

²⁰ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 20,

²¹ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 15.

Muhammed el-Hâşimî adlı bir kardeşinden söz edilmektedir.²² el-Hâşimî'nin tasavvufî kavramları ele alan *Kavânîn Sûfîyye* adlı bir eser telif ettiği bilinmektedir.²³

Hayatı boyunca toplam altı kez evlenmiş olan ve bazı eşlerinin kendisi gibi Hz. Hasan'ın neslinden olduğu bilinen İbn Acîbe'nin ilk evliliği 1193/1780 yılında yani otuz iki-otuz üç yaşlarında gerçekleşmiştir. Bu evliliklerden birçok çocuğu dünyaya gelmiş, ancak bunların çoğu kendisi hayatta iken vefat etmiştir.²⁴ Sağ kalan çocuklarından tasavvuf ilmiyle meşgul olan Ahmed'in kurduğu zaviye ve kendisinden hilafet alan çocuklarının aracılığıyla, İbn Acîbe ailesinin tasavvufî faaliyetleri uzun yıllar devam etmiştir.²⁵

2.2. Eğitim Hayatı

Küçük yaşta hafız olan İbn Acîbe'nin, dedesi el-Mehdî b. Hüseyin başta olmak üzere Ahmed et-Tâlib, Abdurrahman el-Kettâmî es-Sanhâcî, el-Arabî ez-Zevâdî, Muhammed Eşmel ve Muhammed es-Sûsî es-Simlâlî gibi hocalardan Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği ve temel İslâmî ilimleri tahsil ettiği kaynaklarda yer almaktadır.²⁶ İbn Acîbe, kıraat dersleri aldığı bu dönemde *Mukaddimetu'l-Acrûmiyye*, *Elfiyye*, *Hırzu'l-Emânî* gibi eserlerin yanında İbn Âşir ve Harrâz'ın eserlerini okumuştur.²⁷

Çocukluğundan itibaren ilimle meşgul olan İbn Acîbe, Muhammed Eşmel'den kırâat dersi okuduğu sırada Fas'ın meşhur fakihlerinden Muhammed es-Sûsî es-Simlâlî'nin daveti üzerine Kasr-ı Kebîr şehrine giderek, iki yıl boyunca kendisinden ders almıştır.²⁸ Buradaki ilim tahsili boyunca kendini tamamen ilme verdiği için bitkin düşen İbn Acîbe, sıtma hastalığına yakalanması üzerine geri dönerek bir sene köyünde tedavi görüp yaşamına devam etmiştir. Ancak köy ve çevresinde kendini geliştirebileceği, ilmî seviyesine uygun şartlar bulunmadığı için yaklaşık 20

²² Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.16.

²³ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s.97-98.

²⁴ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 40, 94-95, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 98.

²⁵ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.17.

²⁶ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 21, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 109.

²⁷ Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 214; Geniş bilgi için bkz: Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 19.

²⁸ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 23; Kara, "İbn Acîbe", s. 294, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 109-112.

yaşındayken, 1180/1767 yılında, Tıtvân'a giderek fıkıh, tefsir, hadis, edebiyat ve mantık ilimlerini tahsil etmiştir.²⁹

İbn Acîbe hadis, fıkıh ve dil alanlarında uzman olan Ali b. Tâhir el-Hasenî'den (v. 1190/1776) İbn Mâlik'e ait olan *Elfiyye*'den bir kısım ve *Muhtasar-ı Halîl* adlı eserleri okumuştur.³⁰ Tıtvân'ın önde gelen fakihlerinden olan ve Tanca'da kadılık görevi yapan Abdülkerim b. Kureyş'ten (v. 1197/1783) *Sahîh-i Buhâri*'yi defalarca dinlemiştir. Ayrıca kendisinden *Sahîh-i Müslim*, *Celâleyn Tefsiri*, *Muhtasar-ı Halîl* eserlerini, İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin *Risâle*'sini, İbn Mâlik'in *Elfiyye ve Lâmiyetü'l-Efal* eserlerini, Senûsî'nin mantık hakkındaki *Muhtasar, el-Akîdetu's-Suğrâ* ve *el-Akîdetu'l-Kübrâ* eserlerini, Ebû Zeyd el-Ahdarî'nin mantığa dair *es-Süllemü'l-Mürevnak fî İlmi'l-Mantık*, *Telhisü'l-Miftah* eserlerini, İbn Asım'a ait olan *Tühfetü'l-Hukkâm* eserini, Zekkâk'ın *Lâmiyye* eserini, İbn Hişam'ın *Muğnî* eserinin bir kısmı ile *Tavzîh, el-Hemziyye fî Mehdi Hayri'l-Beriyye* eserini, Tâcüddin Sübkî'nin usul ilmine dair *Cemu'l-Cevâmi* isimli muhtasarı ve Kâdî İyâz'ın *Şifa* adlı eserini okumuştur.³¹

Bunun yanı sıra Ahmed b. Abdurrahman er-Ruşey'den (v.1210/1796) *Muhtasar-ı Halîl*, İbn Mâlik'e ait olan *Elfiyye, es-Süllem* ve Şeyh Senûsî'nin mantık ilmine dair büyük ve küçük akide kitaplarını da tahsil etmiştir.³² Ayrıca Abdüsselam b. Muhammed b. Kureyş'ten (v.1207/1793) tefsir dersi almış, Tirmizî'nin *Şemâil*'ini ve ilgili başka eserleri okumuştur.³³ Muhammed b. Ali el Verzâzî et-Tıtvânî'den (v.1214/1800) *Muhtasar-ı Halîl*'i, *Elfiyye*'den bir bölümü ve *Telhîsu'l-Miftâh* ve *Cemu'l-Cevâmi* adlı eserleri okumuştur.³⁴ Meşhur bir nahiv alimi olan Muhammed Abbas'tan İbn Hişam'ın *Kavâid*'ini ve İbn Malik'in *Elfiyye*'sini okumuştur.³⁵ Abdülkerim b. Ali el-Yâzüğî el-Fâsî

²⁹ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 24.

³⁰ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 114.

³¹ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 24-25; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 115; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 82; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 31.

³² Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 116; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

³³ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 115; Davud, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

³⁴ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 25; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 117; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

³⁵ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 25; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

(v. 1199/1784)³⁶ ve Muhammed Ğaylân (v.1188/1775)³⁷ da kaynaklarda İbn Acîbe'nin kendisinden ders aldığı hocaları arasında zikredilmektedir.

İbn Acîbe, Tıtvân'ın önde gelen alimlerinden biri olan Muhammed el-Cenevî'den de (v. 1200/1786) fıkıh ve hadis dersleri almış, tasavvufla da onun aracılığıyla tanışmıştır.³⁸ Cenevî'den *Müslim*'den bir bölüm, Kur'ân tefsirinden iki bölüm, *Muhtasar-ı Halîl*, İbn Ebi Zeyd el-Kayravâni'nin *Risâle*'si, *Cemu'l-Cevâmi*, *Telhîsu'l-Miftâh*, İbn Atâullah'ın *Hikem*'i, Şeyh Ahmet Zerrûk'un *Usûlü't-Tarîka*'sı ve *en-Nasîhatü'l-Kâfiye*'si, Kadı İyaz'ın *Şifâ*'sından bir kısım, *Varakât* adlı eserleri ve baştan sona iki kez *Sahîh-i Buhârî*'yi okumuştur.³⁹

Tahsil hayatını belli ölçüde tamamladıktan sonra 29 yaşında Tıtvân'da dersler vermeye başlayan İbn Acîbe, öğrenme arzusundan asla vazgeçmemiş, kendi deyimiyle ilimde altta olanlara öğretirken, üstte olanlardan öğrenmeye devam etmiştir. İlme olan düşkünlüğü onu ibadetten alıkoymamış ve gecenin üçte birini uykuya, üçte birini teheccüde, kalan üçte birini de ilme ayırmıştır.⁴⁰ Hocası Muhammed el-Cenevî'nin vefatından sonra, 40 yaşında 1200/1786 yılında ilim tahsili için yine Fas şehrine gitmiş,⁴¹ burada Fas'ın en meşhur hadis alimlerinden İbn Sûde et-Tâvûdî'den (v.1209/1795) *Sahîh-i Buhârî*'yi okuyarak icazet almış ve *Sahîh-i Müslim*'den de bir bölüm okumuştur.⁴² İbn Acîbe ayrıca Seyyid Ahmed Za'rî'den tefsir dersleri almış⁴³ ferâiz ilminde uzman olan Muhammed b. Ahmed b. Bennis'ten (v. 1214/1800) feraiz ilmini, İbn-i Malik'in *Kitabü't-Teshîl* adlı eserini okuyarak umumî icazet almıştır.⁴⁴ Muhammed et-Tayyip b. Abdulmecid b. Kîran'dan (v.1227/1812) *Telhîsu'l-Miftâh*'tan bir bölüm ve *Elfîyye*'yi okumuştur.⁴⁵ Fas'ın meşhur alimlerinden fıkıh, tefsir, hadis⁴⁶

³⁶ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 114.

³⁷ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 26.

³⁸ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 25, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 124.

³⁹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 116; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

⁴⁰ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 25.

⁴¹ Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 215.

⁴² İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 26, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 125.

⁴³ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 32.

⁴⁴ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 26, Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 126.

⁴⁵ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-Medid*, s. 84; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 34.

⁴⁶ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 125-127.

gibi çeşitli alanlarda ders aldıktan sonra ise ilmi faaliyetlerine devam etmek için tekrar Tıtvân'a dönmüştür.⁴⁷

1180-1200 (1767-1786) yılları arasında Tıtvân'da, 1200-1208 (1786-1794) yılları arasında ise Fas'ta bulunan İbn Acîbe, Ehl-i sünnet'e uygun olarak mantık, kelam, tefsir, hadis, siyer, megazi, tarih, şemail, fıkıh, tasavvuf, lisan ilimleri, sarf, nahiv, beyan vb. ilimler tahsil etmiştir.⁴⁸ İlim hayatı boyunca bazı hocalarından fıkıh ve hadis gibi ilimlerde icazet alırken, birçok hocasından da okuduğu tüm ilimleri okutma yetkisi ve izni anlamına gelen umumî icazet almıştır.⁴⁹

2.3. Tasavvufa Girişi ve Zühd Hayatı

Ömrünün son dönemlerinde tasavvufa yönelen İbn Acîbe, belirli bir süre hiçbir tarikata girmeden, Kur'ân ve sünnete dayalı, zâhirî ilimlerden bâtinî ilimlere geçiş dönemi olarak tanımladığı sade bir yaşam biçimini benimsemiştir. Tasavvufa duyduğu ilgi Şâzelî şeyhi İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö.709/1309) *el-Hikemü'l- 'Atâ'iyye* adlı eserini ve İbn Abbâd'ın *Hikem* şerhini okuduktan sonra daha da artmıştır. Tasavvufa dair okuduğu kitaplar, İbn Acîbe'nin dünya zevklerinden sıyrılmasına vesile olmuştur. Ayrıca Tıtvân'dayken Muhammed el-Cenevî'den aldığı fıkıh ve hadis dersleri de tasavvufa yönelmesinde oldukça etkili olmuştur.⁵⁰

İbn Acîbe'nin tasavvuf yoluna tam anlamıyla girişi ise, 1208/1794'te Derkavî-Şazelî şeyhi Muhammed el-Bûzîdî ile tanışması ve ona intisabı ile başlamıştır.⁵¹ İbn Acîbe, Şazelî tarikatının Derkâviyye kolunun kurucusu olan Şeyh el-Arabî el-Hasenî ed-Derkâvî'ye (ö. 1239/1823) ve onun öğrencisi olan Şeyh Muhammed el-Bûzîdî el-Ğamarî'ye (ö. 1229/1814) intisab ederek, Şâzeliyye'nin Derkâvî kolunun usul ve adabını öğrenmiş ve vefatına kadar bu yolda devam etmiştir. Muhammed el-Bûzîdî'den manevî hilafet ve irşad icazeti alan İbn Acîbe, o hayattayken irşad faaliyetlerine başlamıştır. Şâzelî tarikatında mürşidliğin yanı sıra, kutup ve müceddid olarak da anılan

⁴⁷ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 26-27.

⁴⁸ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 30, 113; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 242; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe* s. 113-118.

⁴⁹ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 31-33.

⁵⁰ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 37; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 120; Derin, *Kur'an-ı Kerim'de Seyru Süluh*, s. 24; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, III, s. 206; Kara, "İbn Acîbe", s. 294.

⁵¹ Bkz. İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 41; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 243; Kara, "İbn Acîbe", s. 294.

İbn Acîbe, *el-Fehrese*'de tasavvuf yolundaki tecrübelerini ve manevî icazet silsilesini kimlerden aldığını genişçe anlatmıştır.⁵²

İbn Acîbe'nin tasavvuftaki şeyhlerinden biri olan ed-Derkâvî, dönemindeki tasavvufî düşünce ve ekolleri bozukluklarını düzeltmeye gayret etmiştir. Şâzelî tarikatının kurucusu kabul edilen Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî'nin, şükürü artırmak amacıyla dünya nimetlerinden yararlanılmasını, güzel giyinmeyi, iyi yemeyi, iyi bineklere binmeyi tavsiye etmesinin, kendilerini Şâzelî olarak isimlendiren bazı kimseler tarafından kötüye kullanılması üzerine Şeyh Derkâvî, kendi bölgesinde tarikatın menfaat yuvasına dönüştürülmesine engel olmak için aşırı zühd yolunu benimsemiş ve müridlerine de bu yolda yürümelerini tavsiye etmiştir. Yamalı elbise giymek, baş açık-yalın ayak yürümek, dilencilik yapmak, kalın bir tesbihi boynuna asmak ve asa kullanmak gibi yeni uygulamalar Şeyh Derkâvî ile birlikte başlamış olup, İbn Acîbe de bunların tümünü severek yerine getirmiştir.⁵³

İbn Acîbe'nin müridleri çoğalıp şöhreti artınca hakkında dedikodular çıkmaya başlamıştır. Hatta kardeşi Muhammed el-Hâşimî, bir şahsın evine kendisi yokken gelip hanımına vird telkin ettiği iftirasıyla tutuklanıp hapsedilmiştir. Kardeşini hapiste yalnız bırakmak istemeyen İbn Acîbe, validen kendisinin de hapsedilmesini istemiş ve böylece kendi isteğiyle hapse girmiştir.⁵⁴ Hapsedilmesinden sonra Tıtvân'daki zâviyesi boşaltılmış ve kapatılmıştır. Kendisi de Tıtvân'dan kaçarak Encera kasabasına dönmüştür. Encera civarında irşad faaliyetlerinde bulunmasıyla birlikte, birçok insan İbn Acîbe'ye intisap etmiş ve bu bölgede zaviyeler kurulmuştur. Bu dönemde İbn Acîbe'nin bid'atçılıkla suçlanarak müridleriyle beraber hapsedilmesi, onu takip edenlerin sayıca daha da çoğalmasına neden olmuştur.⁵⁵

⁵² İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 43-47; İbn Acîbe'nin tarikat silsilesi için bkz. İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 62-63.

⁵³ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 46-48; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 34-36.

⁵⁴ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 59; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, III, s. 206-207; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 26.

⁵⁵ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 27. İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 59-61.

2.4. Vefatı

İbn Acîbe, 1224/1809 yılında Tıtvân yakınındaki Ğumara'da şeyhi Bûzîdî'yi ziyaret ettiği esnada rahatsızlanarak vefat etmiştir.⁵⁶ Defnedilmesinden sonra mezarı Tıtvân'a nakledilmiş olup her yıl Tıtvân'da kendisini anma törenleri düzenlenmektedir.⁵⁷

3. Eserleri

İlimde bir otorite haline geldikten sonra tasavvufa yönelen İbn Acîbe, tasavvufi yaşantısında dinin zâhirî hükümlerine titizlikle bağlı kalmış, bâtın ilmi olan tasavvufun hakikatinin zâhir ilimleriyle elde edilebileceğini belirtmiştir.⁵⁸ İbn Acîbe, eserlerinde tasavvufi yönün ön plana çıkmasını esas alarak, dünyevi meselelerle okuyucularının kalplerini ve zihinlerini doldurmak istememiş ve yaşadığı dönemin siyasi ve ekonomik çalkantılarını eserlerine yansıtmamıştır.⁵⁹

İbn Acîbe, Türkiye'de daha çok tasavvuf eserleriyle tanınmış olsa da kendisinin tefsir, kıraat, hadis, fıkıf, akaid, tarih, biyografi, tasavvuf ve dil alanlarında yaklaşık elliye yakın eseri bulunmaktadır. Kendisi *el-Fehrese*'de otuz sekiz kitabının ismini zikretmiş olmakla birlikte *el-Fehrese*'nin sonunda kaydettiği çeşitli şiirler ve hikmetli sözleri gibi başka eserlerinin de olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Bu başlık altında İbn Acîbe'nin yazma eserleriyle birlikte matbu eserlerinin baskı tarihleri ve yerleri hakkında bilgi verilmektedir.⁶¹

⁵⁶ Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 254; Kara, "İbn Acîbe", s. 294; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.28.

⁵⁷ Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, I, 1992, s.245; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 135; Kara, "İbn Acîbe", s. 294.

⁵⁸ Kara, "İbn Acîbe", s. 294.

⁵⁹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s.36-43.

⁶⁰ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 38-40.

⁶¹ İbn Acîbe'nin eserleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 35-36; Ahmed el-Kurâşî Reslân, "Tercemetü'l-İmam İbn Acîbe", *el-Bahru'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd, thk. Ahmed el-Kurâşî Reslân. Kahire, I, 1999*, s. 27-32; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, ss. 295-399; Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 218-241; Selvi, "Ahmed İbn. Acîbe el-Haseni'nin Hayatı," s. 266-268; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-Medîd*, ss. 98-105; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 37-53; Kara, "İbn Acîbe", s. 295.

3.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

3.1.1. Matbu Eserleri

1. *el-Bahru'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd*: İbn Acîbe en hacimli eseri olan *el-Bahru'l-medîd* tefsirini, müşidleri Bûzîdî ve Derkâvî'nin kendisinden zâhirî ve bâtinî tefsirleri bir araya getirecek bir tefsir yazmasını istemeleri üzerine ömrünün sonlarına doğru yazmaya başlamıştır. Birinci cildi, 1216/1801'de, ikinci cildi 1218/1803'te, üçüncü cildi 1219/1804'te ve son cildi de 1221/1806'da bitirerek dört büyük cilt olarak eserin yazımını tamamlamıştır.⁶² Bu tefsirin çeşitli yazma nüshaları arasında Mısır, el-Hizânetü't-Teymûriyye, nr. 541;⁶³ Ribat Umûmî Kütüphane no: 2991; Ribat Haseniyye Kütüphanesi no: 3322; no: 7969; no: 8530; no: 8556; no: 11121; no: 6482; no: 3329 zikredilebilir.⁶⁴ Farklı zamanlarda dört ayrı baskısı yapılan eserin ilk baskısı 1375/1955'te Kahire'de yapılmıştır. Ancak bu baskı, tefsirin yalnızca ilk iki cildini içerdiği için eksiktir. Ayrıca Azzûzî'ye göre bu baskıda çeşitli hatalar bulunmaktadır.⁶⁵ Bunun dışında *el-Bahru'l-medîd*'in Ahmed Abdullah el-Kuraşî Reslân tarafından altı cilt olarak hazırlanan 1419/1999 Kahire baskısı, Ömer Ahmed er-Râvî'nin Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye yayınlarından çıkan sekiz ciltlik 2002 Beyrut baskısı ve Vahîd Kutub'un el-Mektebetu't-Tevfikiyye'den basılan Kahire baskısı olmak üzere üç ayrı baskısı daha bulunmaktadır.⁶⁶

2. *el-Fehrese*: Bu eser, İbn Acîbe'nin hayatını anlatan bir otobiyografi olmakla birlikte yaşadığı dönemin ilmî ve tasavvufî durumuna ilişkin bilgiler de içermektedir. Eser ilk olarak müslüman bir araştırmacı olan Fransız Jean-Louis Michon (Ali Abdülhâlık) tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek bastırılmış⁶⁷ ve daha sonra David Streight

⁶² Dâvûd, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 220-221; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 129-131; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı", s. 270; Azzûzî, *eş-Şeyh İbn Acîbe*, s. 398-399; Davud, *Târîhu Tıtvân*, VI, s. 219, 221.

⁶³ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *el-Bahru'l-Medîd*, s. 130.

⁶⁴ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s.121.

⁶⁵ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 399.

⁶⁶ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *el-Bahru'l-Medîd*, s. 129-131; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 121; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı", s. 269.

⁶⁷ Bkz: J. L. Michon, *Le soufi marocain Aḥmad Ibn Ajība et son Mi'raj*, *Glossaire de la mystique musulmane*, Paris, 1973.

tarafından bu Fransızca tercüme üzerinden İngilizce'ye tercüme edilmiştir.⁶⁸ Ayrıca Abdülhamid Salih Hamdân'ın tahkikiyle 1410/1990 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de yayımlanmıştır.⁶⁹

3. *et-Tefsîru'l-kebîr lil-Fâtîha:* İbn Acîbe Fâtîha suresini hem zâhirî hem de bâtinî olarak tefsir ettiği bu eserini, *el-Bahru'l-medîd* adlı tefsirinden önce telif etmiştir. Bu yönü ile eser *el-Bahru'l-medîd*'in mukaddimesi niteliğindedir. Eserin Arapça dilinde iki baskısı yapılmış ve bunlardan biri Bessâm Muhammed Barûd tahkikiyle 1999 yılında Dârü'l-Hâvi yayınevinde, diğeri ise Asım Keyyâlî tahkikiyle 2004'te Beyrut'ta basılmıştır.⁷⁰

4. *Silkü'd-dürrer fî zikri'l-kazâi ve'l-kader:* İbn Acîbe bu eseri, 1214/1799 yılında Tıtvân'da ölümcül veba hastalığı yayılıp bazı din alimlerinin hastalığın herkese bulaşmasını önlemek için karantina gibi önlemlerin alınmasını istemeleri üzerine ne önlem alınırsa alınsın kaderin değişmeyeceğini vurgulamak amacıyla yazmıştır.⁷¹ Bu eser, 1997'de Abdüsselam el-Umrânî el-Hâlidî tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Asım Keyyâlî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* ismiyle İbn Acîbe'nin risalelerinden bir araya getirilen dokuz risale ile birlikte 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁷²

5. *el-Fütûhâtü'l-kuddûsiyye fî şerhi'l-mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye:* Eser, İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) nahiv alanında yazdığı mukaddimesi için İbn Acîbe'nin zâhirle bâtinî ve nahivle tasavvufu birleştirerek yazdığı bir şerhtir. Bu eserde İbn Acîbe, İbn Âcurrûm'un açıklamasını zikrettikten sonra, nahiv ve işârî anlamlarını vermektedir. 219 sayfalık bu eserin yazımı, hicrî 1223 yılında tamamlanmıştır. Bu eserin çeşitli yazma nüshalarından bazıları Ribat Umûmî Kütüphane no: 2004 ve no: 2883'te mevcut olup⁷³ 1997'de Abdüsselam el-Umrânî el-Hâlidî tarafından neşri gerçekleştirilmiştir.

⁶⁸ Bkz: Ahmad İbn Ajiba, *The Autobiography (Fahrasa) of a Moroccan Soufi Ahmad İbn Ajiba*, Louisville: Fons Vitae, 1999.

⁶⁹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 381.

⁷⁰ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 98.

⁷¹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 361-363.

⁷² Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 100.

⁷³ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 388.

İbn Acîbe'nin talebesi Şeyh Abdülkadir b. Ahmed el-Kûhin bu eseri, nahivle ilgili kısımlarını almadan sadece İbn Acîbe'nin tasavvufî şerhleriyle “*Meniyyetü'l-fakiri'l-Mütecerrid ve semîrû'l-müridi'l-müteferrid*” ismiyle, hicrî 1315 yılında İstanbul'da neşretmiştir.⁷⁴

6. *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye fî şerhi'l-mebâhisi'l-asliyye*: Bu eser, İbn Bennâ es-Serkustî'nin (ö. 821/1418) tasavvufî kavramları ele aldığı *el-Mebâhisü'l-asliyye* isimli manzum eserine, İbn Acîbe tarafından yapılmış büyük bir şerhtir. Eserin yazımı hicrî 1211 yılında tamamlanmıştır.⁷⁵ *el-Fütûhâtü'l-Îlâhiyye*, İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* ve *Îkâzu'l-Himem*'den sonra en çok bilinen eseridir. Eserin ilk baskısı *Îkâzu'l-Himem*'in altında basılmak suretiyle 1913 yılında Kahire'de yapılmıştır. Abdurrahman Hasan Mahmud'un tahkikiyle 1983 yılında yapılan baskısının yanında, 2002 yılında Beyrut'ta yeniden basılmıştır. Birçok defa basılan eserin en muteber baskısı, Dr. Muhammed Abdurrahman el-Üveysî'nin 1997 yılında Şam'da neşrettiği baskıdır.⁷⁶

7. *Îkâzu'l-himem fî şerhi'l-hikem*: Müellifin en öne çıkan eseri olduğu gibi, Şâzelî tarikatinin önemli temsilcilerinden İbn Atâullah İskenderî'nin (ö. 709/1309) *Hikemu'l-Atâiyye* adlı eserinin en muteber şerhidir. İbn Acîbe'nin, şeyhi Bûzîdî'nin talebi üzerine yazdığı bu eserin telifi hicrî 1211 yılında tamamlanmıştır. Çok sayıda baskısı yapılan eserin 1906 yılında Fas'ta taşbaskısı, 1913 yılında basılan Kahire neşri, Muhammed Ahmed Hasbullah'ın 1983 yılında Mısır'da yayımlanan Dâru'l-Maârif baskısı⁷⁷ ve Dr. Macid el- Keylânî'nin hazırladığı 2005 yılı Beyrut-Şam'da yayımlanan Dâru'l-Hayr baskıları da bulunmaktadır.⁷⁸

8. *el-Levâihü'l-kudsiyye fî şerhi'l-vazîfeti'z-Zerrûkiyye*: Bu eser, Ahmed Zerrûk'un Şâzelîler tarafından günlük vird olarak okunan *el-Vazîfeti'z-Zerrûkiyye* isimli duasının şerhidir. İbn Acîbe tarafından hicrî 1196 senesinde telif edilen eserin bir yazma nüshası

⁷⁴ Selvi, “Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, *Bahru'l-medîd*, s. 100; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 383-388.

⁷⁵ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 340.

⁷⁶ Ay, “Ahmed İbn Acîbe”, s. 45; Selvi, “Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, *Bahru'l-medîd*, s. 101.

⁷⁷ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 332-333.

⁷⁸ Selvi, “Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, *Bahru'l-Medid*, s. 102.

Tıtvân'da Tıtvân Umûmî Kütüphanesi no: 301'de⁷⁹, bir diğer nüshası Mısır'dadır. Eser, Abdüsselam İmrânî el-Hâlidî tarafından hazırlanan ve 2007 yılında Beyrut'ta ikinci baskısı yapılan *el-Cevâhirü'l-Acîbe min telîfi Seyyidi Ahmed İbn Acîbe* isimli eserin içerisinde yer almıştır.⁸⁰

9. *Dîvânu kasâid fi't-tasavvuf*: İbn Acîbe'nin tasavvufa dair kasidelerini içeren Divan, Dr. Abdullah Salih tahkikiyle yayınlanan *el-Fehrese* adlı esere ek olarak yayımlanmıştır.⁸¹

10. *Şerhu'l-bürde li'l-Bûsîrî*: Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-Bürde* diye meşhur olan kasidesinin şerhidir. Hicrî 1203 yılında telifi tamamlanan 238 sayfalık eserin yazma bir nüshası Tıtvân Umûmî Kütüphanesi no: 281'de kayıtlıdır.⁸² Eserin ilk matbaa baskısı 2009 yılında Tanca'da yapılmıştır.⁸³

11. *Şerhu salâti İbn-i Arabî el-Hâtemî*: İbn Arabî'nin (638/1240) Hz. Peygamber (s.a.v) için yazdığı bir salât-u selam duasının şerhi olan eserin yazımı, hicrî 1219 yılında tamamlanmıştır. Bir yazma nüshası Ribat kütüphanesi no: 1974 ve 2134'te bulunmaktadır. Bu şerh Fas'ta hicrî 1402 yılında basılmıştır.⁸⁴ Eser, 1997 yılında Abdüsselam el-Umrânî el-Hâlidî tarafından neşredilmiştir. Eser, Asım Keyyâlî el-Hasenî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* adıyla İbn Acîbe'nin bir araya getirilen dokuz risalesi ile birlikte 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁸⁵

12. *Şerhü'l-kasideti'l-hamriyye li İbni'l-Fâruz*: Mısırlı sûfi İbnu'l-Fâruz'ın (ö. 632/1235) *Kasîde-i Mîmiyye* ismiyle de bilinen meşhur *Kasîde-i Hamriyye*'sinin şerhidir. Eserin, hicrî 1213 yılına ait Mısır'da bir yazma nüshası vardır. Eser, yeni olarak Asım Keyyâlî el-Hasenî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* ismiyle İbn Acîbe'nin dokuz risalesinin içinde 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bu şerhin

⁷⁹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 305-307.

⁸⁰ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahrü'l-medîd*, s. 101-102.

⁸¹ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahrü'l-medîd*, s. 102.

⁸² Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 317-320.

⁸³ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı" s. 267.

⁸⁴ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 366-367.

⁸⁵ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahrü'l-medîd*, s. 103.

yazma nüshaları Ribat Umûmî Kütüphanesi no:2829, no:1148'de ve Haseniyye Kütüphanesi no:2732'de mevcuttur.⁸⁶

13. Şerhu tasliyeti Abdisselâm b. Meşîş: Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin şeyhi olan İbn Meşîş'in (ö. 625/1228) 189 duasının şerhi olan eserin Ribat Umûmî Kütüphanesi no: 1736, 1071, 1651, 1210 ve 1359'da ve Tıtvân Umûmî Kütüphanesi no:457'de kayıtlı olan nüshaları bulunmaktadır. İlk olarak 1982'de basılan eser⁸⁷, 1997'de Abdusselam el-Umrânî el-Hâlidî tarafından neşredilmiştir. Asım Keyyâlî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* adıyla İbn Acîbe'nin dokuz risalesi ile birlikte 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁸⁸

14. Keşfü'n-nikâb an sırrı lübbi'l-elbâb: Hicrî 1219 yılında yazımı tamamlanan eserin ismi bazı nüshalarda *fî beyâni't-telâsîm elletî ihtecebet bihâ'r-rubûbiyye* olarak yer almaktadır. Eserin yazma nüshaları Ribat Umûmî Kütüphanesi no: 1974 ve no:1148 ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi no: 14458'de mevcuttur.⁸⁹ Eser, Abdusselam İmrânî el-Hâlidî'nin derlediği ve 2007 yılında Beyrut'ta ikinci kez basılan *el-Cevâhirü'l-Acîbe min telîfi seyyidî Ahmed İbn Acîbe* başlıklı eser içerisinde yer almıştır.⁹⁰

15. Mi'râcü't-teşevvüf ilâ hakâiki't-tasavvuf: Tasavvuf terimleri sözlüğü niteliğinde olan bu eserde, İbn Acîbe yüzden fazla tasavvuf terimini açıklamıştır.⁹¹ Yazımını hicrî 1221 senesinde bitirdiği bu eser Muhammed b. Ahmed el-Hasenî'nin ta'lîkiyle 1355/1937'de Şam'da İtidâl matbaasında basılmıştır. Ayrıca müslüman araştırmacı J. L. Michon tarafından Fransızcaya çevirisi yapılmıştır.⁹² 2004 yılında Dımeşk'te yeni bir baskısı yapılmıştır. Eser, ayrıca Asım Keyyâlî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* ismiyle İbn Acîbe'nin dokuz risalesi içinde 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁹³

⁸⁶ Azzûzî, eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe, I, s. 347.

⁸⁷ Azzûzî, eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe, I, s. 330.

⁸⁸ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 103.

⁸⁹ Azzûzî, eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe, I, s. 367.

⁹⁰ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 104.

⁹¹ Azzûzî, eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe, I, s. 372-374.

⁹² Bkz: J.L. Michon, *Le Soufi Marocain Ahmad Ibn Ajiba et son Miraj*, Paris, 1973.

⁹³ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-Medîd*, s. 105.

16. Şerhu tâiyyeti'l-Bûzîdî fi'l-hamrâti'l-ezeliyye: İbn Acîbe'nin, şeyhi Bûzîdî'nin tasavvufî konulara dair yazmış olduğu kasidenin şerhidir. Özellikle ezeli şarap simgesi üzerinde tafsilatlı açıklamaların yer aldığı bu eser, es-Sâbit b. Süleyman Abdulbârî tarafından neşredilmiştir.⁹⁴

17. Şerhu nûniyyeti's-Şuşterî: Şuşterî'nin *Kasîde-i Nûniyye* isimli kasîdesinin şerhidir. Müellifimiz, eserin mukaddimesinde aslında bu kasideye daha önce Ahmed Zerrûk'un da bir şerh yazdığını, ancak bu şerhi belki de henüz kendisine zâtın hakikatının sırlarının açılmadığı dönemlerde yazmış olabileceğinden, tevhidin sırları gibi tasavvufun derin konularından bahsetmediğini, bu nedenle kendisinin bu şerhi yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. İbn Acîbe'nin çeşitli tasavvufî konu ve kavramları detaylı bir şekilde ele aldığı bu şerh, 1997 yılında Abdüsselam el-Umrânî el-Hâlidî tarafından neşredilmiştir.⁹⁵

18. Şerhu ebyâti "Tevadda' bi mâi'l-ğaybi in künte zâ sîrrin": "Sır sahibi isen gayb suyuyla abdest al" manasına gelen beyitler üzerine İbn Acîbe tarafından yapılan bir şerhtir. Bu beyitler İmam Cüneyd'e ve Şeyh İbn Arabî el-Hâtemi'ye de isnat edilmektedir. Bu şerhin bir yazma nüshasının Rabat'ta mevcut olduğu tespit edilmiştir. Eser, Asım Keyyâlî el-Hasenî tarafından, *el-Letâifü'l-imâniyyetü'l-melekûtiyye* adıyla İbn Acîbe'nin dokuz risalesi ile birlikte 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁹⁶

19. Menâkîbü'z-zühhâdü's-seb'a. Tabiûn döneminde yaşayan yedi zahidin hayatını aktaran bu eser, Abdüsselam İmrânî el-Hâlidî tarafından derlenen ve 2007 yılında Beyrut'ta ikinci kez basılan *el-Cevâhirü'l-Acîbe min telifi Seyyidi Ahmed İbn Acîbe* başlıklı eser içersinde ikinci eser olarak yer almıştır.⁹⁷

3.1.2. Yazma Eserleri

İbn Acîbe'nin yazma eserleri şunlardır: *Tefsirü'l-Fâtihati'l-muhtasar*, *Tefsirü'l-Fatihati'l-mutevassıt*, *Teshîlü'l-medhal li tenmiyeti'l-a'mâl bin-niyeti's-sâlihati*, Süyûti'nin *el-Camiü's-sağîr* adlı eserine haşiye, *el-Ed'iyetü vel-ezkâri'l-mümhikati*

⁹⁴ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 375-377.

⁹⁵ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 369-372

⁹⁶ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı", s. 268.

⁹⁷ İbn Acîbe'nin eserleri için bk. İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 38-39; Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, ss. 297-399; Ziriklî, *el-A'lâm*, s. 245; Reslân, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, ss. 18-38; Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı", s. 266-268; Kara, "İbn Acîbe", s. 294-295.

*li'z-zünûbi ve'l-evzâr, el-Envâru's-seniyye fi'l-ezkâri'l-nebeviyye, Risâle fil-akâidi ve's-salâti, Risale fi zemmi'l-ğiybeti ve medhi'l-uzleti ves-samti, Ezhârü'l-bustân fi tabakâti'l-a'yân, el-Envârü'l-seniyye fi şerhi'l-kasîdeti'l-hemziyye, Şerhü'l-hizbi'l-kebîr liş-Şâzelî, Şerhü'l-kasîdeti'l-münferice li İbni'n-Nahvî, Şerhü'l-kasîdeti'l-hâiyye fi't-tasavvufi li'r-Rufâ'î, Şerhü'l-kevâkibi'd-dürriyye fi medhi hayri'l-beriyye, Şerhu tâiyyeti'l-Bûzîdî, Takyîdün fi'l-ğiybeti ve medhi'l-uzleti ve's-samt, Şerhu mukattaâti's-Şuşterî, Şerhu manzûmeti'l-Bûzîdî fi tarîki's-sülûk ve Nuûtu'l-hamrati'l-ezeliyyeti fi hâli't-tecellî ve ba'dehû.*⁹⁸

3.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1. ed-Dürerü'l-mütenasire fi tevcihî'l-kırââti'l-mütevâtire: Kur'ân okuma adabını, on kıraat imamını, ravilerini ve kıraat şekillerini kapsayan on sayfalık bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁹⁹

2. el-Keşf vel-beyan fi müteşâbihi'l-Kur'ân: Muhammed Dâvûd, bu kitabın İbn Acîbe'nin telif ettiği son eser olduğunu ve telifinin tamamlanmadığını söylemektedir.¹⁰⁰ Bu eserin tamamlanmamış bir nüshasını gördüğünü ifade eden Michon, eserin *el-Bahru'l-medîd*'de yer alan müteşâbih âyetlerin tefsirinin bir araya getirilmesinden ibâret olduğunu söylemektedir.¹⁰¹

3. Erbeûne hadîsen fi'l-usûli ve'l-furûi ve'd-dekâik: İbn Acîbe'nin tasavvufun nazari ve ameli yönlerini anlatan hadisleri bir araya getirdiği bu eserin tam bir nüshası bulunamamıştır. Hollandalı müsteşrik araştırmacı F. Dejong'un belirttiği üzere Leiden Üniversitesi kütüphanesinde no: 14458' de bulunan nüshada 15 hadis, Faslı araştırmacı Azzûzî'nin tespit ettiği Ribat Umûmî Kütüphane no: 2829'da kayıtlı olan nüshada 21 hadisin mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁰²

⁹⁸ Bu eserlerin kayıt bilgileri ve kütüphane numaraları için bkz: Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 297-399.

⁹⁹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 325.

¹⁰⁰ Dâvûd, *Târîhu Titvân*, VI, s. 241.

¹⁰¹ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 391-392.

¹⁰² Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 323.

4. *Haşîye alâ muhtasarı Halil*: İbn Acîbe'nin *el-Fehrese*'de kendisinden söz ettiği bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁰³

5. *Şerhu kitabi'l-husni'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselin*: Şemsüddin İbnu'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) dua ve zikirlerini içeren *el-Hısnu'l-hasîn* adlı eserin şerhi olan bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁰⁴

6. *Şerhu esmâillahi'l-hüsnâ*: İbn Acîbe'nin, *Fehrese*'de verdiği bilgiye göre¹⁰⁵ bu eserini Kuşeyrî'nin esmâ-i hüsnâ hakkında yazdığı “*et-Tahbîr fi't-tezkîr*” adlı esere benzer bir biçimde yazılmıştır. Azzûzî, bu eserin İbn Acîbe'nin kayıp olan kitaplarından olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶

3.3. Tefsir Literatüründe İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd*

İşârî tefsirlerin çoğunda zâhirî tefsire yer verilmeksizin Kur'an'ın yalnızca işârî manaları verilerek ayetlerin tefsiri yapılırken, *el-Bahrü'l-Medîd*, zâhirî ve tasavvufî işaretleri birlikte ele alması yönüyle diğer tasavvufî tefsirlerden ayrılmaktadır. Bu bağlamda İbn Acîbe'nin kendinden önceki işârî tefsirlerden farklı olarak Kur'an'ın tümünü bu yöntemle tefsir etmesi bakımından işârî tefsir literatürünün 19. yüzyılın başındaki önemli örneklerinden olan özgün bir çalışma ortaya koyduğu görülmektedir.

el-Bahru'l-Medîd'de rivâyet ve dirâyet metotlarını işârî yöntemle birlikte ele alan İbn Acîbe'nin, tefsiri “Kur'an'ın dil ve bağlama dayalı zahîri manalarını inceleyen bir ilim” olarak tanımlamasından hareketle, işârî manaları tefsirin dışında gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ İşâreti bağlayıcı görmeyen İbn Acîbe'nin işârî tefsir tanımı ise “zâhirî mananın açıklanmasından sonra kalbe gelen ince manalardan oluşan yorum” şeklindedir. Dolayısıyla işaret ve tefsiri birbirinden ayıran İbn Acîbe, zâhirî manayı vermeden işârî yorumlarda bulunmanın yanlış olduğunu ve işârî mananın zâhirî manaya aykırı olmaması gerektiğini düşünmektedir.¹⁰⁸

¹⁰³ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 328.

¹⁰⁴ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 328; İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 38.

¹⁰⁵ İbn Acîbe, *el-Fehrese*, s. 38.

¹⁰⁶ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, I, s. 320-321.

¹⁰⁷ Ay, “Ahmed İbn Acîbe”, s. 166.

¹⁰⁸ Ay, “Ahmed İbn Acîbe”, s. 167.

İbn Acîbe'yi diğer sûfîlerden ayıran önemli bir husus da rivayetler konusundaki titizliğidir. Ona göre klasik kaynaklardaki rivâyetler, eleştirel bir bakışla incelenerek uydurma ve zayıf rivâyetlerden arındırılmalıdır.¹⁰⁹ Bununla birlikte İbn Acîbe, bir âyetten çıkarılabilecek işâretin ne bir sebep-i nüzul rivâyeti ne de âyetin siyak-sibakı gibi herhangi bir bağlamda kısıtlanamayacağını kabul ederek işârî yorumlarında Kur'an'ı evrensel bir bakışla ele almaktadır.¹¹⁰

3.3.1. İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd* Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar

İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd* üzerinde ilk ilmi çalışmayı Fransız Müslüman ilim adamı Jean Lois Michon yapmıştır. Michon, İbn Acîbe ve tefsiri üzerinde yaptığı "*Le Marocain Ahmad Ibn Ajiba*" isimli doktora çalışmasını Fransızca olarak 1973 yılında Paris'te yayımlamıştır. Bu eserin, 1990 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. Bu çalışmada, İbn Acîbenin hayatı, eserleri, *el-Bahru'l-medîd*'deki tefsir usulü işlenmiş, ayrıca İbn Acîbenin tasavvuf istilahlarına ilişkin kaleme aldığı *Mi'râcü't-teşevvüf ilâ hakâiki't-tasavvuf* adlı eseri çevirilerek çalışmaya eklenmiştir.¹¹¹

İbn Acîbe ve *el-Bahru'l-medîd* üzerinde en kapsamlı çalışmayı yapan Hasan Azzûzî, Fas'ta Karaviyyîn Üniversitesi'nde hazırladığı "*eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve menhecuhu fi't-tefsir*" adlı iki ciltlik doktora tezinde, İbn Acîbe'nin hayatı, yaşadığı dönemin şartları, tasavvuf hayatı, eserleri, tefsirdeki metodu, kullandığı kaynaklar ve tefsir ilmindeki yeri hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Çalışma Fas'ta yapıldığı için Azzûzî, İbn Acîbenin eserlerini yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. Azzûzî'nin bu eseri 2001 yılında Mağrip'te basılmıştır.¹¹²

Türkiye'de bu alanda çalışma yapan öncü isimlerden biri olan Mahmut Ay, "*Ahmed İbn Acîbe ve İşari Tefsir Açısından el-Bahru'l-Medîd*" isimli doktora çalışmasında *el-Bahru'l-medîd*'i tefsir ilmi açısından incelemiş, müellifin hayatı ve

¹⁰⁹ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 123.

¹¹⁰ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 187.

¹¹¹ Dilaver Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/ 3 (2010): s. 269.

¹¹² Bkz: Hasan Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve menhecuhu fi't-tefsir*, Ribat: Vizaretü'l-Evkaf ve Şuuni'l-İslâmiyye, 2001.

eserleriyle ilgili detaylı bilgiler vermiştir. Bu kapsamlı tez çalışması 2010 yılında tamamlanmıştır.¹¹³

el-Bahru'l-medîd'in Rahman, Vâkıa ve Hadîd sûrelerinin tefsiri Mohamed Fouad Aresmoukand ve Michael Abdurrahman Fitzgerald tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Duha suresi'nden Nâs sûresine kadarki bölümü ise Dilaver Selvi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Dilaver Selvi'nin *el-Bahru'l-medîd*'i Fatiha, Âyete'l-kürsi ve Duha sûresinden Nas sûresine kadar tercüme ettiği “*Kısa Surelerin Tefsiri*” adlı eseri, Semerkand yayınları tarafından 2005 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹¹⁴ Daha sonra Selvi, tefsirin tamamının tercümesini tamamlamış ve eser, Semerkand yayınları tarafından 2016 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.¹¹⁵ Ayrıca kendisinin 2010 yılında Marife Dini Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanan “Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu” isimli bir makalesi de bulunmaktadır.¹¹⁶ Diğer yandan *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde İbn Acîbe'nin hayatı ve eserlerine dair bir özet mahiyetinde Mustafa Kara tarafından yazılmış olan “İbn Acîbe” maddesi bulunmaktadır.¹¹⁷

3.3.2. İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd*'deki Tefsir Metodu

Âyetlerin zâhirî ve bâtinî tefsirinin bir arada verilmiş olması, *el-Bahru'l-medîd*' adlı eseri, diğer tefsirlerden ayıran en önemli özelliğidir. İbn Acîbe âyetlerin tefsirine başlamadan önce surenin Mekkî veya Medenî olma durumunu ve âyet sayılarını açıklayarak, sûrenin bir önceki sureyle alakası, iniş sebebi, faziletleri ve konusu hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Âyetlerin tefsirinde ise öncelikle dilsel açıklamalara yer vermekte, ardından dirâyet ve rivâyet tefsiri usulünce âyetin zâhirî tefsirini kapsamlı şekilde yaptıktan sonra işârî yorumlar getirmektedir.¹¹⁸

¹¹³ Mahmut Ay, “Ahmed İbn Acîbe ve İşari Tefsir Açısından el-Bahru'l-medîd”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi), 2010.

¹¹⁴ Bkz. İbn Acîbe el-Haseni, *Kısa Surelerin Tefsiri/Duha'dan Nas'a Kadar Surelerin Zahirî ve Tasavvufî Tefsiri*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007.

¹¹⁵ Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd (Kur'ân'ın Tefsiri ve Tasavvufî İşaretleri)*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.

¹¹⁶ Selvi, “Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı”, s.261-281.

¹¹⁷ Kara, “İbn Acîbe”, ss. 294-295.

¹¹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, thk. Ahmed el-Kurâşî Reslân, Kahire, 1999, I, s. 33.

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri metodunu kullanan İbn Acîbe, bir yerde kısa veya anlamca daha kapalı olan bir âyetin, başka bir yerdeki âyetle açıkça tefsir edilebilmesi halinde, öncelikle bu âyeti diğer ilgili âyetlerle açıklamaktadır. Bunun yanı sıra, gerektiğinde âyetlerin tefsirinde farklı kıraatlere ve kıraatler sebebiyle oluşan mana değişikliklerine ve bazı yerlerde de şâz kıraatlere yer vermektedir. Öte yandan Kur'ân'ın, sünnet ile tefsirine özel önem veren İbn Acîbe, âyetlerin tefsirinde hadislerle de dayanmaktadır. Ayrıca sahabe ve tabînin söz ve nakillerini de çokça kullanmaktadır. İbn Acîbe, bir âyet hakkında birden çok rivâyet bulunması durumunda rivâyetlerin hepsini zikrettikten sonra kendi görüşünü belirtmektedir.¹¹⁹ Klasik kaynaklardaki rivâyetlerin eleştirel süzgeçten geçirilmesini savunmakla beraber bazı âyetlerin tefsirinde kullandığı rivâyetlerin sıhhatinde titizlik göstermediği hususunda eleştirilmiştir.¹²⁰

İbn Acîbe'nin âyetleri tefsir ederken İsrailiyyata da çok sık olmasa da başvurduğu görülmektedir. Edebî alanda özel bir kabiliyeti olan İbn Acîbe, Kur'ân kavramlarını açıklarken i'râba ve şiirlerden deliller getirmeye önem vermektedir. Fıkıhta Malikî mezhebine mensup olmakla birlikte yaptığı nakillerde yanlışlık varsa müfessirlerin hatalarını düzeltmekte ve ihtilafli olan meselelerde tek görüşü vermekle yetinmeyerek, önce farklı görüşleri nakledip sonra kendi tercihini eklemektedir.¹²¹

3.3.3. İbn Acîbe'nin *el-Bahru'l-medîd* Adlı Tefsirinde Kullanılan Kaynaklar

İbn Acîbe'nin *el-Bahrul-medîd*'de en çok istifade ettiği temel tefsir kaynakları; Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'i, Ebû's-Suûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i ve Abdurrahman-ı Fâsî'nin (ö. 1036/1626) *Celaleyn Tefsiri* üzerine yaptığı *Haşiye*'sidir.¹²² İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*'in zâhirî tefsir kısmında en fazla Beyzâvî ve Ebû's-Suûd'dan alıntılar yapmıştır. Nahiv açıklamalarını da çoğunlukla bu iki tefsire bağlı olarak yapmıştır.¹²³

¹¹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 33.

¹²⁰ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 134.

¹²¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 34.

¹²² Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *Bahru'l-medîd*, s. 133.

¹²³ Detaylı bilgi için bkz. Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 122-130.

Ayrıca Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (ö. 283/896 veya 293/905) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*'i, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-işârât*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*'i ve Uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl'i, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharraru'l-vecîz*'i, Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-beyan fî hakâiki'l-Kur'ân*'i, Kurtubî'nin (ö. 672/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'i, Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*'i ve İbn Cüzey'in (ö. 741/1340) *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*'i, İbn Acîbenin istifade ettiği kaynaklar arasındadır.¹²⁴

Azzûzî, İbn Acîbe'nin kendilerinden alıntı yaptığı bazı tefsirleri doğrudan görmeyip Abdurrahman-ı Fâsî'nin *Haşiyetü'l-Fasî* adlı eseri aracılığıyla bu tefsirlerden alıntı yaptığını belirtmektedir. Bunlar arasında da Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'i, Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*'i, Kurtubî'nin *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'i, Kevâşî'nin (ö. 680/1281) *Tebşiratu'l-mütezekkir ve tezkiretu'l-mutebassır*'i ve Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît* adlı eserlerinin olduğunu aktarmaktadır.¹²⁵ Ancak zikredilen bu eserlerin matbu oluşu ve ulaşılamayacak bir halde olmadığı düşünülürse İbn Acîbe'nin bir müfessir olarak bu ana kaynaklara ulaşmamış olmasını gerektirecek bir durum söz konusu olmadığından Azzûzî'nin bu açıklaması tutarlı gözükmemektedir.

İbn Acîbe başta Kütüb-i Sitte olmak üzere *Muvatta-ı Malik* ve *et-Terğîb ve't-terhîb* gibi temel hadis kaynaklarından da yararlanmıştı. Ayrıca lügat ve nahivle ilgili temel eserlerden de istifade etmiştir. *el-Bahru'l-medîd'in* tasavvufî kaynakları arasında Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl*'ü, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'u, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si, Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilu's-sâirîn*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-dîn*'i, Şihâbuddîn es-Sühreverdi'nin (ö.632/1234) *Avârifü'l-meârif*'i, İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) *Sirâcu'l-mürîdîn*'i, İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *Hikem* ve *Letâifü'l-minen* isimli eserleri bulunmaktadır.¹²⁶

¹²⁴ Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 122-127.

¹²⁵ Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe*, c. II, s. 68, 69, 81, 84.

¹²⁶ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Haseni'nin Hayatı", s. 270-271; Ay, "Ahmed İbn Acîbe", s. 130.

İKİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Tarihî Arka Plan

İnsanlığın hidâyet rehberi olan Kur'ân-ı Kerîm'in ilk müfessiri Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra sahabe, Rasulullah'tan öğrenilen bilgileri tabiuna, tabiûn nesli de bu bilgileri kendisinden sonra gelen etbâu't-tabiîne aktarmışlardır. Kur'ân'ın dili Arapça olduğu için sahabe, âyetleri anlamakta fazla zorluk çekmemiş, bu dönemde yalnızca âyetlerde geçen bazı kelimelerin izahına ihtiyaç duymuşlardır.¹²⁷

Kur'ân'ın nüzul döneminden zamansal ve mekansal olarak uzaklaştıkça fetihlerle genişleyerek yeni toplumları ve onların kültürlerini içine alan İslâm coğrafyasında, Hz. Muhammed'in vefatının ardından toplumda boy gösteren dini-siyasi fırkaların etkisi ve İslâm'a giren yeni toplumların Arap diline olan yabancılıkları gibi gelişmelerle âyetlerin anlaşılması ve yorumlanması noktasında ihtilaflar meydana gelmeye başlamıştır. Hz. Peygamber döneminde temeli atılan İslâm Devleti'nin sınırları, kendisinden sonra sahabe ve tabiun döneminde de giderek genişlemiş, fetihlerle birlikte büyüyen İslâm coğrafyasına katılan yeni beldelerde yönetici, vali, kadı ve öğretmenlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca binaen sahabiler, çeşitli memleketlere görevli olarak gidip buralarda ders halkaları oluşturmuşlardır. Fethedilen ülkelerde ortaya çıkan fitneler ve ihtilaflar sonucunda farklı görüşleri savunan her grubun kendini haklı göstermek için Kur'ân'a başvurması ve böylece yanlış te'viller yapılması, Kur'ân'ın doğru bir şekilde tefsirinin yapılmasını gerekli kılmıştır.¹²⁸

Her insanın yaratılış ve fitrat gereği farklı algı düzeyi ve yeteneklere sahip olmasının bir sonucu olarak, dinin zâhir ve bâtın boyutları bulunmaktadır. Müfessirler, dinî lafızların hepsinin zâhirine göre anlamlandırılması veya aksine tümünün zâhir anlamından çıkarılıp bâtın anlamına ulaşmak için te'vil edilmesinin yanlışlığı

¹²⁷ Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul: Şule Yayınları, 1996, s.114.

¹²⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009, s. 91.

konusunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte hangi âyetlerdeki lafızların te'vil edilip edilmeyeceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.¹²⁹

İslâm düşüncesine büyük katkıları olan sistem sahibi müctehidler ve onların yolundan gidip yeni bakış açıları getiren alimler, Hz. Muhammed ve ashabının üzerinde durmadığı veya belli bir zaman sonra ortaya çıkmış olan bazı konularla ilgili farklı fikirler geliştirmişlerdir. Ancak bu düşünürler arasındaki mezhep ve görüş farklılıkları çeşitli yorumları ve zihnî karmaşayı da beraberinde getirmiştir.¹³⁰ Bu zihinsel bunalımdan payını alan kavramlardan biri de bu çalışmanın konusu olan meşîet kavramıdır. Tartışmanın gündeme geldiği ilk dönemlerde bu kavram kader konusuyla ilişkilendirilmiş ve Allah'ın mutlak iradesinin yanında insanın irade sahibi olup olmaması, hidâyeti ve dalâleti ekseninde ele alınan Allah-insan ilişkisi bu kavrama yüklenen anlamlar çerçevesinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla meşîet kavramı ile ilgili âyetler, hicrî 2. ve 3. asırdan itibaren Allah'ın meşîeti, insanın iradesi gibi konularda tartışan kelim alimleri tarafından, kendi görüşlerini desteklemek amacıyla, Kur'ân'ın ilk muhataplarının anladığı manaların dışına çıkılarak yorumlanmıştır. Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi kelim ekollerinin Allah'ın sıfatları konusundaki yaklaşımlarına göre meşîet kavramı irade sıfatı ile ilişkilendirilerek bu hususta farklı anlayışlar öne sürülmüştür.¹³¹

İslâm düşünce sisteminde ortaya çıkan diğer tartışmalar gibi kader, ilâhî irade, insanın iradesi ve özgürlüğü konuları da siyasi ayrılıklarla birlikte ortaya çıkıp müslümanlar arasında derin fikir ayrılıklarına yol açmıştır. İnsanın fiillerinden doğan sorumluluğun Allah'a değil, kendi şahsına ait olması fikri başta Mu'aviye olmak üzere, kendi eylemlerini ilâhî kadere dayandıran Emevî halifelerinin çoğunu rahatsız etmiştir. Bu amaçla Emevîler döneminde yöneticiler, Cehm b. Safvân'ın öne sürdüğü, Allah'ın mutlak iradesinin insan iradesini hiçe saydığını savunan cebir görüşünü

¹²⁹ İbn Rüşd, *Faşlu'l-makâl* (Felsefe ve Din Uyumu), çev. Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol, Ankara: Elis Yayınları, 2018, s.32.

¹³⁰ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1992, s.111.

¹³¹ Bkz. Abdülhamit Sinanoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a izâfe edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2009): s. 26-29.

desteklemişlerdir ki bu anlayış insana gerçek manada fiil nisbet etmenin bile doğru olmadığını savunmaktadır.¹³²

Tarih sahnesinde ilk kez Hâricîler'in Emevî yöneticilerinin bu cebrî tutumuna karşı durarak sorumluluğu insana yükledikleri belirtilmektedir. Bununla birlikte insanın fiillerinde özgür olduğunu kabul eden Kaderiyye, irade özgürlüğünün teorik olarak ilk savunucusu olmuştur. Daha sonra ortaya çıkan Mu'tezile, Kaderiyye'nin bu görüşünü devam ettirmekle birlikte bu düşüncesini Allah'ın âdil ve hakîm sıfatlarına isnat ederek, özgür iradeyle seçilmeyip mecburî gerçekleştirilen fiiller nedeniyle insanları sorumlu tutup cezalandırmanın adalete, hikmete ve akla aykırı olduğunu savunmuştur. Sûfîler ise insanın fiillerinde tamamen özgür bir irade sahibi olması düşüncesini reddederek cebir görüşünü benimsemelerinden dolayı Mu'tezile ile köklü bir fikir ayrılığı içinde olmuşlardır.¹³³

Allah'ın iradesi karşısında insana mecazî anlamda ve zorunlu bir seçim hakkı tanıdığını iddia eden Cebriyye ekolü, insanın sorumluluğunu ortadan kaldırarak insana verilmiş olan iradeyi hiçe saymıştır. Cebriyye'ye karşı bir düşünce hareketi olarak irade hürriyeti konusunda insanın kendi fiillerini yarattığını iddia eden Mu'tezile'ye reddiyede bulunan Ehl-i sünnet'in geniş alanlara yayılmış bir kolu olan Eş'arî kelamcıları, her ne kadar "kesb" teorisiyle orta yolu bulmaya çalışmış olsalar da bu konuda kadercî bir anlayışı benimsemişlerdir. Benzer şekilde Ehl-i sünnet'in diğer bir kolu olan Mâtürîdîlerin de orta yolu bulma çabalarına rağmen, Mutezilî tutumdan tam anlamıyla uzaklaşamadıkları görülmektedir. İtikadî görüşlerini tefsirlerine yansıtan müfessirler aracılığı ile de bu kadercî anlayış toplum içinde kolayca yayılmıştır. Meşîet konusu daha çok hidâyet ve dalâlet kapsamında tartışılmakta olup, insanın Allah'ın iradesi karşısında özgür bir iradesi olup olmadığı konusu problemin merkezini teşkil etmektedir.¹³⁴ Bu probleme sunulan çözüm önerileri incelendiğinde Mu'tezile'nin adalet, va'd ve vaîd ilkeleri doğrultusunda etkin bir insan irâdesini benimseyerek kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia ettiğini, Ehl-i sünnet'in ise her şeye güç

¹³² Mustafa Çağrı ve Hayati Hökekleli, "İrade", *DİA*, 22, s. 383; Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri", *AÜİFD*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 33 (1992): s. 135.

¹³³ Çağrı ve Hökekleli, "İrade", s. 383.

¹³⁴ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998, s.28.

yetiren mutlak güç sahibi Allah'ın kudretine vurgu yaparak her şeyin O'nun irade etmesiyle mümkün olduğu görüşünde olduğu görülmektedir.¹³⁵

Çalışmanın bu bölümünde, meselenin daha iyi kavranabilmesi için meşîet kavramının ve meşîetle ilişkili olan “ilim”, “irade”, “ihtiyar”, “hüküm”, “emir” ve “hikmet” kavramlarının sözlük ve ıstılâhî tanımları verildikten sonra, meşîet kavramına yönelik tartışmaların tarihî arka planına değinilerek Ehl-i sünnet alimlerinin meseleye yaklaşımı, Mu‘tezile'nin görüşleri ile mukayeseli olarak ele alınmıştır.

2. Meşîet Kavramı

Arapça'da “ş-y-e” kökünden gelen ve “şâe” fiilinin mimli mastarı olan “meşîet” kelimesine dilbilimciler genellikle “irade” manasını vermişlerdir.¹³⁶ Öte yandan bazı alimlerce meşîetin “birini bir şeye zorlama anlamı olduğu” söylendiği gibi, “var olan” anlamına gelen “şey” kökünden hareketle “var etme ve icad etme” anlamları olduğu da söylenmiştir.¹³⁷

Râgıb el-İsfahânî 'ye (ö. 425/1033) göre kelimcilerin çoğunun irade anlamında kullandığı meşîet kelimesi, Allah'a ve insana nisbet edildiğinde farklı anlamlar yüklenmektedir. Buna göre meşîet Allah'a nispet edildiğinde “bir şeyi icad etmek, yaratmak, var etmek” anlamlarına gelirken, insana nispet edildiğinde ise “isabet etme, elde etme” gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca ilâhî irade ve ilâhî meşîet arasında bir nüans olduğunu belirten İsfehani'ye göre Allah'ın meşîeti, meşîet edilenin varlığını gerektirirken, Allah'ın iradesi, irade edilenin ortaya çıkmasını gerekli kılmaz. (يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ) * (الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ *)¹³⁸ “Allah size kolaylık irade buyuruyor, zorluk irade buyurmuyor.”¹³⁸

¹³⁵ Bkz: Mahmut Ay, “Kur'an'da Adalet, Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları”, Eskiye Dergisi 31 (2015): s. 25-50.

¹³⁶ Halil b. Ahmed ve Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Samerrâî, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, VI, 1988, s. 297; Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sıhah tâcü'l-luga ve sıhahu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, I, 1990, s. 58; Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrâhim Terzi, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975, I, s. 292; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, 2. bs. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, VII, 1997, s. 248.

¹³⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012, s. 572; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII, s. 248; Cevherî, *es-Sıhah*, s. 58; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, I, s. 292.

¹³⁸ Bakara 2/185.

âyetinde buyrulduğu gibi irade edilen şeyin mutlaka var olması gerekmemektedir. (وَمَا)
(اللهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ *)¹³⁹ “Allah kulları için bir zulüm irade buyurmaz”¹³⁹ âyeti zulmün dünyada
hiç olmayacağı anlamına gelmez.¹⁴⁰

İlâhî meşîetin, beşerî meşîetten önce gerçekleştiğini ifade eden Rağîb el-İsfahânî, (وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ) “Allah dilemedikçe, siz dileyemezsiniz”¹⁴¹ âyetine göre insanın bir şeyi dileyebilmesi için öncelikle Allah’ın dilemesinin şart olduğunu vurgulamaktadır. (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي)
(لَأَقْرَبَ مِنْ هَٰذَا رَشْدًا *) “Allah izin verirse” demeden hiçbir şey için, “Şu işi yarın yapacağım” deme! Unuttuğun takdirde rabbini an ve “Umarım rabbim bana, doğruya bundan daha yakın yolu gösterir” de.”¹⁴² âyetinde buyrulduğu üzere tüm fiiller Allah’ın yaratmaya dair dilemesine bağlı olduğundan insanın ancak Allah’ın dilemesinden sonra dileyebilmesi mümkündür.¹⁴³

Cürcânî’ye (ö. 816/1413) göre meşîete göre sınırları daha belli olan irade, Kur’ân’da genelde yok olanın var edilmesi kapsamında kullanılırken, meşîet, hem yok olanın var kılınmasını, hem de var olanın yok olmasını isteme ile ilgili kullanılmaktadır.¹⁴⁴ Fâil-i muhtâr olan yani “kendisinden fiil vuku bulması veya bulmaması irâdesiyle olan” Allah için irade sıfatı olması kaçınılmaz olup, bunun aksini düşünmek fâil-i muhtâr yani fiilinde zorunlu olan bir yaratıcı anlayışını ortaya çıkaracağından imkansızdır.¹⁴⁵ Meşîet, Allah için söz konusu olduğunda “icad etmek” anlamına gelirken, kullar için kullanıldığında “isabet etmek” anlamını ifade eder. Allah’ın meşîeti o şeyin varlığını gerektirirken iradesi böyle değildir. Allah kulları için zulüm irade etmediği halde zorluk ve zulüm insanlar arasında bulunabilir. Ayrıca kişinin ölmeyi irade edip Allah’ın bunu gerçekleştirmemesi örneğinde olduğu gibi

¹³⁹ Mü’min 40/31.

¹⁴⁰ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 571-572.

¹⁴¹ İnsan 76/30, Tekvir 81/29.

¹⁴² Kehf, 18/23.

¹⁴³ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 572. Benzer açıklamalar için bkz: İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, VII, s. 248-249; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, I, s. 293.

¹⁴⁴ Seyyid Şerîf Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Cürcânî, *Kitâbu’t-ta’rîfât (Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü)*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997, s.216.

¹⁴⁵ Cürcânî, *Kitâbu’t-ta’rîfât*, s.164.

insanın iradesi Allah'ın iradesinden önce bulunabilirken meşîette bu durum söz konusu değildir.¹⁴⁶

Tehânevî'nin (ö. 1158/1745) de belirttiği gibi dilediğini gerçekleştiren fâil-i muhtâr olan Allah, bir fiili dilerse yapar dilemezse yapmaz. Dolayısıyla bir fiilin ortaya çıkmaması meşîetle değil iradeyle açıklanabilir. Zira bir konuda Allah'ın meşîeti olup bu fiilin gerçekleşmemesi mümkün değildir.¹⁴⁷ Bu bağlamda irade, henüz varlık boyutuna ulaşmadığından karar verme ve hüküm ile ilgiliyken, meşîetin, doğrudan fiille ilgili olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴⁸

Bu açıklamalarda belirtildiği üzere genelde irade olarak tanımlanan meşîet kavramının iradeden daha kapsamlı olarak “dileme”, “takdir etme”, “yaratma”, “icad etme” ve “isabet etme” gibi anlamları bulunmaktadır. Ancak meşîet Allah için söz konusu olduğunda “yaratma”, “icad etme” ve “dileme” anlamlarında kullanılırken insan için kullanıldığında “isabet etme” ve “dileme” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca meşîetin iradeden bir diğer ayrılma noktası, meşîet edilen bir fiilin kesinlikle gerçekleşmesi gerekirken iradede böyle bir zorunluluğun olmamasıdır.

İslâm düşünce sisteminde meşîet kavramı, mutlak irade sahibi olan Allah'ın insana özgür bir irade gücü verip vermediği hususunda ele alınmıştır. Kelamcıların irade olarak tanımladığı meşîet kavramı, mezheplerin Allah'ın irade sıfatına yönelik yaklaşımlarına göre farklı anlamlar kazanmıştır. Mu'tezile, ilâhî iradeyi, Allah'ın zatından ayrı ve muhdes kabul ederek ezeli bir irade sıfatını kabul etmemiştir.¹⁴⁹ Buna karşın Ehl-i Sünnet, meşîeti sübûti sıfatlara dahil ederek Allah'ın zatında kâim, ezeli bir meşîet ve irade ile mürid olduğunu kabul etmiştir.¹⁵⁰

Kur'ân'da insan, sorumluluk doğuran eylemlerini sınırlı iradesiyle ortaya çıkaran bir varlık olarak tasvir edilirken, Allah'ın mutlak iradesinin mümkün olan her şeye taalluk ettiği vurgulanmaktadır. Kelamcılar bu ayrıma göre iradeyi küllî ve cüz'î

¹⁴⁶ Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, s. 233.

¹⁴⁷ Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî Tehânevî, *Keşşâf-u istilâhî'l-fünûn*, thk. Refik el-Acem, Ali Dahruc, Beyrut: Mektebetü Lübnan, II, 1996, s. 1553.

¹⁴⁸ Nail Karagöz, “Allah'ın İradesi ve Kötü Fiiller”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 2 (2006): ss. 196.

¹⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, T.Y.E.K. Yayınları, II, 2013, s. 224; Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akaidi*, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2008, s. 51.

¹⁵⁰ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988, s. 61.

olmak üzere iki kısımda ele alarak, ilâhî iradeye küllî, insanın iradesine de cüz'î irade adını vermişlerdir. Bu konudaki diğer bir tasnif de, Allah'ın insana verdiği irade edebilme yetisinin küllî irade, bu iradenin bir olayda gerçekleşmesinin ise cüz'î irade olduğudur.¹⁵¹ Mâtürîdîler, kulda müstakil bir cüz'î irade bulunduğunu kabul ederken Eş'arîlere göre bu irade kulda müstakil olarak her zaman bulunmayıp gerektiğinde Allah tarafından yaratılır.¹⁵²

İrade, Allah için söz konusu olduğunda hüküm, emir gibi anlamlara gelebilmektedir. Öncelikle Allah'ın zorunluluk ifade eden tekvînî iradesiyle zorunluluk gerektirmeyen teklîfi (teşrîî) iradesini birbirinden ayırmak gerekir. Yaratma anlamına gelen tekvînî irade kaderle ilgili olarak tabiat kanunları şeklinde tezahür eden varlığın işleyiş biçimini kapsar ki, bu meşîet anlamına gelir. Din, şariat ve emirlerle ilgili olan teklîfi iradede ise, Allah insanlara emir ve nehiy olarak teklifte bulunur. İnsanlar da kendi hür iradeleriyle ya itaat ederler ya da isyan ederler. İnsanın doğru seçimler yaparak salih bir kul olması hem teklîfi hem de tekvînî iradeye uygundur. Dolayısıyla Allah'ın insanların özgür iradeleriyle gerçekleştirdikleri ahlaksızlıklara ve isyanlara tekvînî iradesiyle izin vermiş olması bu fiillere rıza ve muhabbet gösterdiği anlamına gelmediği gibi bu fiilleri emrettiği anlamına da gelmez.¹⁵³ Allah'ın meşîet ettiği bir şey mutlaka meydana gelirken, emir anlamındaki iradesinin ise mutlaka gerçekleşmesi gerekmez.¹⁵⁴

Allah'ın yaratmaya dair iradesi, izni ve dilemesi olmadan hiçbir şeyin gerçekleşmemesi, Cebriyye ve Eş'ariyye gibi bazı ekolleri farklı düşünce ufuklarına sevk etmiştir. (وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ) “*Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz*”¹⁵⁵ ve (وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ *) “*Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şâni yücedir.*”¹⁵⁶ âyetleri, her konuda kaderci anlayış benimseyerek insana verilmiş hürriyeti hiçe sayan Cebriyye mezhebinin

¹⁵¹ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.158.

¹⁵² Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmîne Giriş*, İstanbul, 1993 s. 136.

¹⁵³ Güler, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*, s.64.

¹⁵⁴ İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadî Ebû Hanîfe, *Fıkıh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, s. 65.

¹⁵⁵ Tekvir 81/29.

¹⁵⁶ Kasas 28/68.

cebir düşüncelerine delil gösterdikleri âyetlerdir. Ancak âyetler bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında ve ilgili âyetin siyak sibakına bakıldığında âyette vurgulananın kulun Allah'ın kendisine dileme imkanı vermesiyle dileme özgürlüğüne sahip olduğu görülmektedir.¹⁵⁷

Kur'an'da Allah dilemedikçe insanların dileyemeyeceği,¹⁵⁸ hidâyet, dalâlet, azap ve merhametin onun dilemesinden bağımsız olmayacağı,¹⁵⁹ Allah'ın kullarına zorluk değil kolaylık dilediği¹⁶⁰ buyrulmaktadır.¹⁶¹ Meşîet kelimesi Kur'an'da doğrudan geçmemektedir. Bununla birlikte meşîetle aynı kökten türeyen “şâe” fiilinin geçtiği âyetlerde “şâe” fiili Allah'a nispet edildiğinde, hidâyet, dalâlet, rızık, azap, mağfîret, yaratma, yardım, hikmet ve lütuf gibi bağlamlarda Allah'ın kudretine ve her şeye gücü yetebilirliğine vurgu yapılırken, insana nispet edildiğinde ise daha çok insanın fiilleri, seçme hürriyeti ve hidâyet-dalâleti üzerinde durulmaktadır.¹⁶²

Kur'an'da Allah'ın dilediğini gerçekleştirdiğinden¹⁶³ bahsedilirken O'nun izin vermemesi veya dilememesi durumunda kulların herhangi bir şey yapamayacakları ifade edilmektedir.¹⁶⁴ Bu âyetlerin çoğunda kulun iradesinin Allah'ın meşîetiyle sınırlı olduğuna dikkat çekilerek ilâhî meşîet ile Allah'ın küllî iradesine işaret edilirken, kulların meşîeti ise insanın cüz'î iradesine kaynak gösterilmiştir.¹⁶⁵

Öte yandan bazı âyetlerde beşerî meşîete de vurgu yapılarak insanın meşîetinin ilâhî meşîetle olan ilişkisi ifade edilmiştir. (لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ *) “*Muhakkak ki Allah, bir kavmi nefislerindeki tutumunu değiştirmedikçe değiştirmez*”.¹⁶⁶ âyetinde buyrulduğu üzere ilâhî meşîetin gerçekleşmesinde beşerin tutumu da cüzî de olsa etkili olmaktadır. Söz konusu âyette toplumsal değişimin insan fiillerinin sonucu olarak

¹⁵⁷ Akbulut, “Allah'ın Takdiri”, ss. 136-137.

¹⁵⁸ İnsan 76/30.

¹⁵⁹ En'am 6/125.

¹⁶⁰ Bakara 2/185.

¹⁶¹ Yusuf Şevki Yavuz, “İrade”, *DİA*, 22, s. 379; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1945, s. 326-328, 391-398.

¹⁶² Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 326-328.

¹⁶³ Bakara 2/253; Hud 11/107; Hacc 22/14.

¹⁶⁴ Tekvir 81/29.

¹⁶⁵ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 391-398; Abdullatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, ed. Fikret Karaman, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016, s. 178-179.

¹⁶⁶ Rad, 13/11.

sunulması beşerî bir katkı olmaksızın insanlık tarihinde değişimler olmayacağını vurgulamaktadır. Buna karşın (اَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى) “İnsanoğlu başıboş mu bırakılacağını sanır?”¹⁶⁷ âyeti gibi insanoğlunun özgürlüğünün sınırlı olduğuna dikkat çeken âyetler Kur’ân’ın bütünlüğü göz ardı edilerek okunursa determinist bir anlayışa zemin hazırlanmış olur. Dolayısıyla Kur’ân’ın insanı hür bir varlık olarak nitelenmesinden ve tarihin insanların hür davranışlarından teşekkül etmesinden hareketle, Allah’ın tarih içindeki değişmez tavrı olarak tanımlanan sünnetullahın işleyebilmesi için insanın özgür iradesiyle tasarrufta bulunabilmesi gerektiği açıkça görülmektedir.¹⁶⁸ (وَلَوْ) “Eğer Allah isteseydi hepimizi elbette ki bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.”¹⁶⁹ âyeti de ilâhî meşîetin gerçekleşmesinde beşeri meşîetle arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır.¹⁷⁰

Sonuç olarak Allah'ın yaratmayı dilemesinden (meşîet) başka bir dilemenin olamayacağı, her şeyin yalnızca O'nun yaratması, izin ve emri ile gerçekleşebileceği kesindir. Ancak bu kesinlik, bir zorlama olarak anlaşılmalıdır. Allah, zulmü istemediğini, iman veya inkar hususunda kulun dilemesinin etkili olduğunu açıklayarak iman etmek isteyenlere hidâyeti, inkâr edenlere de dalâleti irade etmiştir. Bu bağlamda, Allah, kulların irade ve kararları vasıtasıyla iman etmelerini dilemiş, kimin daha güzel amel işleyeceğini ölçmek için kullarını serbest bırakmıştır.¹⁷¹ (فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ) “Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin”¹⁷² (اِنَّ الَّذِيْنَ يُلٰجِدُوْنَ فِىْ اٰيٰتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا اَفَمَنْ يُّلٰفِىْ فِى) “Âyetlerimiz konusunda gerçekten sapanlar bizden gizlenemezler. Bu durumda ateşe atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü (huzurumuza) güvenle gelen mi? İstedığınızı yapın! O, yaptıklarınızı kuşkusuz görmektedir.”¹⁷³ (اِنَّ هٰذِهِ تَذٰكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ اِلٰى رَبِّهِ سَبِيْلًا) ,

¹⁶⁷ Kıyame, 75/36.

¹⁶⁸ Ömer Özsoy, *Sünnetullah (Bir Kur’an İfadesinin Kavramsallaşması)*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1994, s. 170-177.

¹⁶⁹ Nahl 16/93.

¹⁷⁰ Murat Memiş, “Allah’a İzâfesi Bakımından Kur’ân’da İrade ve Meşîet Kavramları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), ss. 93-133.

¹⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, Cilt: XXIV, s. 58-59.

¹⁷² Kehf, 18/29.

¹⁷³ Fussilet, 41/40.

öğüttür, dileyen Rabbine bir yol tutar”¹⁷⁴ âyetlerinde belirtildiği üzere insan, davranışlarında serbest bırakılıp sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla Allah, iyilerle kötülere yaptıklarının karşılığının adalet üzere verileceği imtihan merkezli bir dünya için yarattığı insana razı olacağı ve olmayacağı fiilleri gerçekleştirebilme kabiliyeti vermiştir.¹⁷⁵

3. Meşîetle Anlam İlişkisi Olan Kavramlar

Kelâmî kaynaklarda, “ilim”, “irade”, “ihtiyar”, “hüküm”, “emir”, “hikmet”, gibi kavramlar meşîetle ilişkilendirilmekle birlikte bunlar arasında bazı anlam ve kullanım farkları bulunmaktadır. Bu başlık altında sözü edilen bu kavramlar üzerinde durulacaktır.

3.1. İlim

İrade ile anlam ilişkisi bulunan kavramlardan biri ilimdir. Sözlükte “bilmek, bir şeyin mahiyetini kavrayıp idrak etmek” manalarına gelen ilim kavramı, terim olarak kullanıldığında manası açık görüldüğü için genelde tarif edilmemiştir. İlim ve irade ilişkisi, nesne veya eylemdeki fayda veya zarar bilgisinin insanın tercihinde önemli rol oynamasından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁶ İlim iradeyi, irade de varlığın imkanlı oluşunu kapsamaktadır.¹⁷⁷ (يَغْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا *) “Onların önlerinde ve arkalarında olanı O bilir. Onların bilgisi ise O’nu kuşatamaz.”¹⁷⁸ âyetinde buyrulduğu üzere Kur’ân, ilâhî ilmin gizli ve açık olan her şeyi kuşattığını,¹⁷⁹ Allah’ın ezelî ve ebedî olduğunu, ondan başka bilen olmayacağını açıklamaktadır.¹⁸⁰

Kelamcılar Allah’ın alîm olduğunda ittifak halindedir. İlim, Allah için söz konusu olduğunda Allah’ın dilemesi ve yaratmasının ilminden bağımsız olması söz konusu olmayacağı için ilim sıfatının temel sıfat olduğunu belirtmek gerekir.¹⁸¹ Allah’ın

¹⁷⁴ İnsan, 76/29.

¹⁷⁵ Şems, 91/8.

¹⁷⁶ Harpûtî, *Tenkîhu ’l-kelâm fi akâidi ehli ’l-İslâm*, s. 48.

¹⁷⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 145; Cürcânî, *Kitâbu ’t-ta’rîfât*, s.77.

¹⁷⁸ Taha 20/110.

¹⁷⁹ Bkz. Âl-i İmrân 3/14; Hucûrât 49/16; Kâf 50/16; Tûr 52/48; Vâkıa 57/84-85; Mücadele 58/7; Mülk 67/13-14.

¹⁸⁰ Bkz. En’am 6/59; Zuhruf 43/80; Hadîd 57/3-4; Teğâbûn 64/2-4.

¹⁸¹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 138.

ilim sıfatı, ezelde her şeyin değişmesi mümkün olmayan ilâhî bir ilimle takdir edilmiş olması veya olmaması açısından tartışmaya konu olmuştur. Kalam alimlerinin çoğu, Allah'ın ezelde her şeyin fiilî durumları da dahil olmak üzere tüm durumlarını bildiğini düşünmektedir.¹⁸² Allah'ın ezeli ilminin varlığın tümüne taalluk ettiği¹⁸³ ve yer ve göklerin yaratılmasından önce kulların nefsinin, arzularının, rızık ve ölümlerinin de tayin edildiği kabul edilmiştir.¹⁸⁴

Allah'ın kendi fiillerini irade etmesini, onları bilmesi yani yaratması kabul eden Mu'tezile, Allah'ın fiileri ile ilgili irade-fiil aynılığını kabul ederek iradenin aralarında zaman farkı olmaksızın fiilden önce olduğunu düşünür.¹⁸⁵ Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatıyla kâim ve zatına zâid bir ilim sıfat olmamakla birlikte Allah ezelde alimdir.¹⁸⁶ Mu'tezile, Allah'ın kulun mümin olacağını veya olmayacağını bildiği halde peygamberler göndermesi ve hidâyet çağrısı anlamsız olacağından, Allah'ın kulunun küfrünü dilemiş olmasının mümkün olmadığını iddia ederek¹⁸⁷ imana engel olmadığını bildiren âyetleri¹⁸⁸ bu konudaki görüşlerine dayanak göstermektedir. Dolayısıyla onlara göre kötülüğü dilemeyen ve yaratmayan Allah herkesi İslâma muvaffak kılmış ancak kâfirler kendileri istemedikleri için iman etmemişlerdir. Aynı şekilde İblis'in isyankar tutumu da kâfirlerinki gibi kendi seçimi sebebiyledir.¹⁸⁹

Ehli Sünnet, Allah'ın zatıyla kâim, ezeli ve hakikî bir sıfatla alim olduğunu kabul etmektedir.¹⁹⁰ İlahî ilmin tanımında, Eş'arî kelamcılar ile Mâtürîdî kelamcılar arasında bir fark bulunmamaktadır. Ehli Sünnet, Allah'ın ilim sıfatıyla kainatta olmuş, olmakta olan ve olacak olan gizli ve aşikar her şeyi ve her hali, her zaman ve tam olarak

¹⁸² Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 111.

¹⁸³ Ebu'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, (*Eş'arî Kelamı*), çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul: İz yayıncılık, 2016, s. 101; Ebu Hamid, Gazzâlî, *el-İktisât fi'l-itikâd (İtikadda Orta Yol)*, çev. Osman Demir, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s. 93.

¹⁸⁴ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 199.

¹⁸⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 447.

¹⁸⁶ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 258.

¹⁸⁷ Harputi, *Tenkihu'l-kelem fi akâidi ehli'l-İslâm*, s. 173-174.

¹⁸⁸ İsrâ, 17/94; Nisa, 4/39; Sâd, 38/75; Taha, 20/92; İnşikâk, 84/20; Müddessir, 74/29; Tevbe, 9/43; Tahrîm, 66/1.

¹⁸⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 67.

¹⁹⁰ Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 48-49; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 125.

bildiği görüşündedir.¹⁹¹ Varlığı iradenin eseri kabul eden Ehl-i sünnet alimlerine göre Allah'ın dilediği olur dilemediği olmaz. Var olan her şey Allah'ın ezeli iradesine taalluk eder.¹⁹² Bu bağlamda ilâhî ilim, tercih için yeterli bir sebep olarak kabul edilmez.¹⁹³ Dolayısıyla iradeyi ilme bağlı gören Ehl-i sünnet'e göre ilâhî irade ilâhî ilme uygun olarak taalluk eder.¹⁹⁴ Allah, ilmiyle gerçekleşeceğini bildiği şeyin olmasını dilerken gerçekleşmeyeceğini bildiği şeyin de olmamasını diler.¹⁹⁵ Ehli Sünnet, hayır veya şer olan her şeyin Allah'ın dilemesi ile meydana geldiğini ancak hayır işlere Allah'ın rıza ve muhabbetinin olduğunu, şerlere ise rızasının olmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁶

İlim-irade ilişkisi konusunda Eş'arîliğin görüşlerine gelince, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935) Allah'ın iradesi olmasından dolayı mürid olduğu gibi her şeyi bilen olduğu için de alim olduğunu savunur.¹⁹⁷ Eş'arî'ye göre Allah, alim olduğu için de eşyanın öncesini, sonrasını dolayısıyla her halini bilir.¹⁹⁸ insanın fiilleri de Allah'ın ilmi ve iradesine bağlıdır. Dolayısıyla Allah, iman ve küfür konusunda ezelde kulunun imanını veya inkarını bilerek, bu ilmine uygun olarak iradesini gerçekleştirir.¹⁹⁹ (وَ لَوْ *) “Eğer dileseydik, herkese hidâyetini verirdik. Fakat benim, “Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım” sözüüm gerçekleşecektir.”²⁰⁰ âyetinde buyrulduğu üzere Allah, kâfirlere yönelik azap sözü kesinlikle gerçekleşeceği için İblisin küfrünü dilediği gibi²⁰¹ tüm kâfirlerin de küfrünü dilemiş, imanını dilememiştir.²⁰² Ancak bu anlayış, kulun sorumluluğunun yok edilmesi problemini doğurduğu için ilmin maluma tabi

¹⁹¹ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 111.

¹⁹² Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 65-66; Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 111; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzaf İlm-i Kelam*, s. 112.

¹⁹³ Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İtikad (İtikadda Orta Yol)*, s. 95.

¹⁹⁴ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 111.

¹⁹⁵ Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 65-67.

¹⁹⁶ Ebu'l-Mûin en-Neseî, *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, çev. Hülya Alper, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 112; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 63.

¹⁹⁷ Ebu'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne, (İslâm İnanç Esasları)* çev. Mehmet Kubat, İstanbul: İsrak Yayınları, 2008, s. 117.

¹⁹⁸ Eş'ari, *el-İbâne*, s. 121.

¹⁹⁹ Eş'ari, *el-İbâne*, s. 141-166, 170, 173.

²⁰⁰ Secde 32/13.

²⁰¹ Eş'ari, *el-İbâne*, s. 128-129.

²⁰² Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 69. Eş'ari, *el-İbâne*, s. 136; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 68.

olduğunu söyleyerek bu soruna çözüm aramışlardır. Allah, kâfirin küfrünü bildiği için onun hakkında küfrü dilemiştir.²⁰³

İlim ve iradeyi birbirinden ayıran Gazzâlî (ö. 505/1111) ilmi “gerçeklik ile uygunluk içinde bulunan ve sayesinde nesnelere olduğu gibi bilindiği sıfat” olarak tanımlamıştır.²⁰⁴ Gazzâlî’ye göre gerçek sebep olan irade sıfatı alemin var edilmesine taalluk ettiğinde ilim sıfatı da iradeye tabi olarak o vakitte alemin var olmasına taalluk etmektedir. Allah’ın dışındaki tüm varlıkların Allah’ın iradesiyle var olan hâdis varlıklar olduğunu ifade eden Gazzâlî’ye göre alemin yaratılması iradeye, irade ilme, ilim canlılığa, canlılık da Allah’ın kendini bildiğine delâlet etmektedir.²⁰⁵ Allah’ın ilmi iradesinden öncedir; zira irade yalnızca bilinenlere taalluk eder. Her ne kadar ilim tüm varlığı kuşatsa da varlık için asıl sebep iradedir.²⁰⁶ Gazzâlî, Allah’ın eşyanın farklı durumlarını önceden bilmesinin, ilminde ve zatında bir değişikliği gerektirmediğini belirterek Allah’ın geçmişte olanları ve gelecekte olacakların nasıl olacağını bilmesini izâfetle açıklamaktadır.²⁰⁷

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) Allah’ın her şeyi bildiğini düşünmektedir. O’na göre bilinenin değişmesi, bilen bilme halini değiştirmemekte, ancak aralarındaki izafet değişmektedir.²⁰⁸ Râzî’ye göre Allah bir şeyin varlığını irade edeceği zaman öncelikle onun mahiyetini tasavvur eder. Bu tasavvur, varlığa etki ettikten sonra irade, varlığı ilme uygun olarak gerektirir. Tüm alemin ilâhî iradenin eseri olduğunu kabul eden Râzî, Allah’ın mahiyetleri tasavvurunun, bir şeyin varlık ve yokluk durumunu, varolma yerini, zamanını ve tüm özelliklerini takdir ettiğini vurgulamaktadır.²⁰⁹

²⁰³ Eş’arî, *el-Lüma’*, s. 69, 113, 125.

²⁰⁴ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 150.

²⁰⁵ Ebu Hamid Gazzâlî, *Tehâfütü’l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarioğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 262.

²⁰⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 145.

²⁰⁷ Gazzâlî, *Tehâfütü’l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, s. 278; Gazzâlî, *el-İktisat fi’l-İtikâd (İtikâda Orta Yol)*, s. 93.

²⁰⁸ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 169.

²⁰⁹ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 161; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtihu’l-gayb*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Sadık Doğru, İstanbul: Huzur Yayınevi, II, 1988, s. 331.

Râzî, Allah'ın mecburi olarak değil iradesiyle fail olduğunu ifade etmektedir.²¹⁰ Râzî'ye göre irade ilim sıfatından ayrıdır. Allah'ın işlerinin başka vakitlerde de meydana gelme imkanı olduğu halde belirli vakitlerde gerçekleşmeleri bir tahsis edici olduğunu göstermektedir ki bu da iradedir.²¹¹ Öte yandan Râzî, yeryüzünde vuku bulan her şeyin ezelde "Levh-i mahfûz"da yazılı olduğunu²¹² dolayısıyla Allah diledikten sonra, kulun dilemesinden bağımsız olarak işin olacağına varacağını, kulun muhtar olarak görünse de, aslında muztâr ve mecbur bir varlık olduğunu söylemektedir.²¹³

Mâtürîdîlere göre ilim, akla ve duyulara dair her şeyin tam olarak tanınmasını sağlayan nitelik anlamına gelir.²¹⁴ Mâtürîdî kelamcılar, Allah'ın var olacağını bildiği bir şeyin emrettiği veya nehyettiği bir şey olmasına bakmaksızın gerçekleşmesini irade ettiğini düşünmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdîlere göre Allah'ın ilmi ve iradesi aynıdır.²¹⁵

Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre Allah bir şeyin yokluk halini bildiği gibi varlık sahasına çıktığı halini ve varlıktan sonra nasıl son bulacağını da ezeli ilmiyle bilir.²¹⁶ Ebû Hanîfe, Allah'ın kullarını küfür ve iman noktasında herhangi bir zorlama olmaksızın özgür bıraktığını düşünür. Ona göre küfreden bir kul Allah'ın kendisinden yardımını kesmesi ile ancak kendi ihtiyarı yani fiili ile Hakkı inkarı ve inkarda ısrarı ile küfretmiştir. Buna karşın iman eden de Allah'ın kendisine yardımını ile ancak kendisinin fiili yani ihtiyarı ile diliyle ikrarı ve kalbiyle tasdiki ile iman etmiştir.²¹⁷ Ruhlar varlık sahasına henüz çıkmadan evvel Allah'ın Rab olduğunu ikrar etmeleri üzerine Allah tüm insanlığa imanı emretmiş ve küfrü yasaklamıştır. Bu sebeple her insan dünyaya bu selim fitrat üzere gelir ancak fitrî imanını kendi fiiliyle değiştirerek bozanlar yoldamn çıkarken imanı tasdik edenler onda sebat ederler. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye göre kimin

²¹⁰ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 176.

²¹¹ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 162-164.

²¹² Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtîhu'l-gayb*, XIX, s. 497.

²¹³ Hamdi Gündoğar, "Fahreddin er-Râzî'de İrade-Fiil İlişkisi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/2 c. III, sayı: 6, s. 67.

²¹⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, s. 150.

²¹⁵ Nureddin Sâbûnî, *Matürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 2012, s. 142, 150-151.

²¹⁶ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, s. 7, 11.

²¹⁷ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, s. 12.

kâfir kimin mümin olacağını değışmeyen ezeli ilmiyle bilen ve iman edenleri seven Allah'ın bir zorlaması söz konusu olmaksızın iman da küfür de kulun kendi fiilidir.²¹⁸

Ebû Mansûr el-Mâtürîdîye (ö. 333/944) göre kaza, kader ve irade konuları kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olması kapsamına girer. Çünkü fiillerin yaratılmış olması, onların gerçekleşmesine ilâhî hükmün (kaza) taalluk etmesini ayrıca hüsün ve kubuh vasıflarıyla planlanmış olmasını (kader) kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Allah'ın, mahlûku olmaları için onları dilemesi gerekir.²¹⁹ (وَأَسِرُوا قَوْلَكُمْ أَوْ اجْهَرُوا بِهِ)²¹⁹ “Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir. Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.”²²⁰ âyeti kulların fiillerinin yaratılmış olduğu konusunda delildir.²²¹ İyi ya da kötü her şey Allah'ın yaratmasıyla olur. Ancak Allah'ın iradesi kulların cebir altında olmasını gerektirmez. Çünkü dinin mahiyeti açıklanmış, insanları uyarmak için peygamberler gönderilmiş, kula irade verilmiştir. (وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًىهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ *)²²² “Eğer dileseydik, herkese hidâyetini verirdik. Fakat benim, “Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım” sözüm gerçekleşecektir.”²²² âyeti de meşîetin kulu cebir altında bırakmadığını gösterir.²²³ Kulun fiilleri kendine ve Allah'a döner. Dolayısıyla ilim irade aynılığını kabul eden İmam Mâtürîdî'ye göre Allah ezeli ilmine uygun şekilde irade eder.²²⁴ Ona göre Allah'ın ezelde kulun imanını ve küfrünü bilmesi ve iradesini bu yönde kullanmasıyla birlikte hidâyetin ve dalâletin sebebi bizzat kulun fiilidir.²²⁵

İlim-irade ilişkisi konusunda filozofların görüşlerine gelince, alemin Allah'ın zorunlu bir sudûrunun sonucu olarak oluştuğunu kabul ederek, irade sıfatı üzerinde durmayı elzem görmeyen Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi Müslüman filozoflara göre varlığın yaratılış ilkesi olan ilâhî ilim zorunlu olarak objesini var

²¹⁸ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, s. 12-13.

²¹⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 458-459.

²²⁰ Mülk 67/13-14.

²²¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 387.

²²² Secde 32/13.

²²³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 434-436.

²²⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 125.

²²⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 349-357.

etmektedir. Rıza gösterme anlamına gelen irade sıfatı da diğer tüm sıfatlar gibi ilme bağlı olan pasif bir sıfattan ibarettir.²²⁶

İbn Rüşd (ö. 595/1198) Gazzâlî'nin ilim ve malumun birbiriyle ilişkili olduğu iddiasını ikisi biribine izâfe edildiği halde maluma değişme imkanı verilip, ilmin değişmez olması yönüyle eleştirir. İbn Rüşd'e göre Allah'ın bilgisindeki şeyler ortaya çıkarken değişebiliyorken Allah'ın bilgisinin değişmemesi şüphe oluşturmaktadır.²²⁷ İbn Rüşd, varolanın bir illet ve bilginin de sebep olması yönüyle varoluş açısından ezeli bilginin durumunu varoluş bakımından sonradan olanın bilgisinden farklı tutar. Ona göre görünenle görünmeyenin kıyas edilemeyeceği gibi kadim bilgi de sonradan meydana gelen muhdes bilgiyle kıyaslanamaz. “*O, yarattığını bilmez mi? O, en ince ayrıntısına kadar bilendir.*”²²⁸ âyetinde buyrulduğu üzere Kur’ân’da Allah’ın kadim bilgisiyle her şeyi bileceği açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla İbn Rüşd, kadim bilginin tikelleri kuşatmayacağını iddia edenlere de kadim bilginin her şeyin üstünde olup her şeyden haberdar olmasının sonradan varolmuş muhdes bilgiyle kavranmasının imkansızlığını ifade etmektedir.²²⁹

3.2. İrade

Sözlükte “talep etmek, istemek, dilemek, bir şeyi yapmak veya yapmamak için karar verme gücü”²³⁰ anlamlarına gelen irade, “r-v-d” kökünün if’al babındaki mastarıdır.²³¹ Kök anlamında bir kararsızlık hali bulunan bu kelime eylem haline getirildiğinde, kişinin kararlılıkla bir şeyi istemesi, ona kastetmesi anlamına geldiği gibi kişiyi eyleme yönlendiren güce de irade denilmektedir.²³²

Arap dilinin ünlü lügat alimlerinden Râğıb el-İsfahânî’ye göre irade şehvet, ihtiyaç veya hedef durumuyla ortaya çıkan bir güç olup nefsin bir şeye istek duyarak onu yapma veya yapmama hakkında karar verebilmesidir. Dolayısıyla irade bazen

²²⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 144-145.

²²⁷ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl* (Felsefe ve Din Uyumu), s.80.

²²⁸ Mülk, 67/14.

²²⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl* (Felsefe ve Din Uyumu), s.82-84.

²³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, s. 365; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.157-158.

²³¹ Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, VIII, s. 63-65; Cevherî, *es-Sihah*, II, s. 478-479; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dârü'l-Cil, II, t.y., s. 457-458; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, s. 365; el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 448.

²³² Tehânevî, *Keşşâf-u istilâhi'l-fünûn*, I, s. 132; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 365.

eyleme yönelme sürecinin başlangıç noktasını ifade ederken bazen de işin yapılıp yapılmamasına hükmedilen bitiş noktası anlamına gelmektedir.²³³ (اِنَّمَا اَمْرُهُ اِذَا اَرَادَ شَيْئًا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *) (*Bir şey yaratmak istediği zaman Onun yaptığı «Ol» demekten ibarettir. Hemen oluverir.*)²³⁴ âyetinde de buyrulduğu üzere Allah'ın bir konuda iradesi söz konusu edildiğinde ise bununla bitiş noktası yani Allah'ın bu işin olup olmayacağına hüküm vermesi kastedilir.²³⁵

İradeye talep anlamını veren Cürçânî'ye göre (ö. 816/1414) irade nefsin bir şeyin yapılıp yapılmamasının gerekliliğine verdiği hüküm doğrultusunda onu yapmaya ya da yapmamaya yönelmesidir. Cürçânî'ye göre ıstılahta meşîet ve irade aynı anlamdadır. Ancak lügat yönünden aralarında fark vardır. Buna göre meşîet icad anlamına gelirken, irade insanın yararlı olduğuna inandığında yapmaya yöneldiği bir şey olarak talep anlamına gelmektedir.²³⁶

Meşhur Arap dili alimlerinden Zebîdî (ö. 1205/1791) talep ile iradeyi birbirinden ayırarak, talebin her zaman bir muhataba sunulması gerektiğini iradede ise böyle bir şartın bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca Zebîdî, dil alimi Sa'leb'in (ö.291/904) insanın razı olmadığı bir şeyi seçmesi durumunda da Arap dilinde irade kelimesinin kullanıldığını ifade ettiğini aktarmaktadır.²³⁷ Öte yandan bir şeye meyletme anlamından ötürü irade kavramının, cansız varlıklar ve hayvanlar için de bir bilgiye dayanmaksızın gelen tercih hissi neticesinde, mecaz olarak meyletme anlamında kullanılabilceği söylenmiş ve (فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ اَنْ يَنْفُضَ) “...Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar...”²³⁸ âyeti bu duruma örnek olarak verilmiştir.²³⁹ Zira hakiki anlamda irade için irade edenin nesne hakkındaki bilgisi sonucunda, hayır ve güzel olanı idrak ederek bilinçli bir seçim yapabilen bir canlı olması gerekir.²⁴⁰

²³³ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 448.

²³⁴ Yasin 36/82.

²³⁵ Rağîb el-İsfahânî, *Müfredat*, s. 448.

²³⁶ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, s. 233.

²³⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, VIII, s.122.

²³⁸ Kehf, 18/77.

²³⁹ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 448; Çağrıncı ve Hökelekli, “İrade”, s. 380; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, s. 366; Zebidi, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, VIII, s.128; Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 55.

²⁴⁰ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, s. 16.

Bu açıklamalar doğrultusunda irade kavramı, karar verme gücünün bir gaye ile birleşerek farklı ihtimallerden birini seçmek üzere harekete geçmesi olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda seçimden önce herhangi bir sorumluluk söz konusu değilken tercihle birlikte mesuliyet başlar. Lafzî tanımına bakıldığında irade kelimesinin meşîet kavramı ile aynı anlamı ifade ettiği görülmektedir.²⁴¹ Kelam ilminde irade, bir mecburiyet olmaksızın varlığı ya da yokluğu mümkün olan bir şeyi yapma veya yapmama hususunda seçim yapmayı gerektiren nitelik olarak tanımlanmıştır.²⁴² Meşîet ve irade arasındaki anlam çeşitliliği, gündelik dildeki kullanımları ve mezheplerin Allah tasavvurları bu hususta farklı tanımların yapılmasına sebep olmuştur.²⁴³

Mu'tezile adalet ve tevhid anlayışlarının bir gereği olarak, Allah'ın emirlerinde adil oluşunu kanıtlamak için O'nun zatından ayrı ezeli bir irade sıfatının bulunmasını reddederek, iradeyi Allah'ın zatından ayrı görmüş ve Allah'ı kainattaki kötü fiilleri yaratmaktan ve kötülüklerin yapılmasına razı olmaktan tenzih etmiştir.²⁴⁴ İradenin sözlük anlamının kast ve tercih olduğunu belirten Mu'tezile, ilahî iradeyi bilme veya razı olma şeklinde tanımlamıştır.²⁴⁵ İradeyi emir ve muhabbetle aynı anlamda kabul eden Mu'tezile'ye göre (وَاللَّهُ لَا يُجِبُّ الْفَسَادَ) "*Allah, fesadı sevmez*"²⁴⁶ âyetinde buyrulduğu üzere Allah iyilikleri irade ederken kötülükleri irade etmez. Zira bir şeyi emretmek onu irade etmeyi, bir şeyi yasaklamak ise onu irade etmemeyi gerektirdiğinden, Allah kâfirin iman etmesini irade etmişken, küfrünü irade etmemiştir.²⁴⁷ (وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفِرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِنْ يَسْتَنْغِثُوا يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ فَاكِفًا) "*Ve de ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık. (Susuzluktan) imdat dileyecek olsalar buna, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su ile cevap verilir. Ne fena bir içecek ve ne kötü bir barınak!*"²⁴⁸ âyeti

²⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, s. 248; Cevherî, *es-Sıhah*, I, s.58; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, VIII, s.122.

²⁴² Harpûtî, *Tenkîhu'l-keîlâmi fi akâidi ehli'l-İslâm*, s. 48; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.157-158.

²⁴³ Memiş, "Allah'a İzâfesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları", s. 96-97.

²⁴⁴ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 224; Bilmen, *İslâm Akaidi*, s. 51; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 445.

²⁴⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 449.

²⁴⁶ Bakara 2/205.

²⁴⁷ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II, s. 230, 248.

²⁴⁸ Kehf, 18/29.

Mu‘tezile’nin bu konudaki görüşlerinin dayanak noktasıdır. Mu‘tezile’ye göre kullar irâdî fiillerinde hiçbir ilâhî müdahale olmaksızın özgürdür.²⁴⁹ Zira Allah’ın emirlerine ve nehiyelerine uyulması durumunda cennetle, aksi durumda ise cehennemle kula karşılık verileceği ilâhî vahiy aracılığıyla bildirildikten sonra, bu uyarının veya ödülün anlam kazanması için kulun fiillerini kendi iradesiyle gerçekleştirmesi bir gerekliliktir.²⁵⁰

Ehl-i Sünnet kelimcileri, iradenin Allah’ın zatıyla kâim ezeli bir sıfatı olduğu görüşündedir.²⁵¹ Kulların kendi başlarına fiillerini var ettiklerini söylemek, Allah’ın kudret, irade ve tekvin sıfatlarını pasifleştirdiği²⁵² gibi Allah’tan başka yaratıcıların da kabulüne kapı açacağından Ehl-i sünnet’e göre mümkün değildir.²⁵³ Dolayısıyla hayır ya da şer her şey Allah’ın dilemesi ile olur. Hayır olanlara Allah’ın rıza ve muhabbeti varken şerlere rızası yoktur.²⁵⁴ Ehl-i sünnet’in çoğu meşîeti irade olarak tanımlarken,²⁵⁵ bazı alimler meşîet ile irade, hüküm ile kaza, rıza ve muhabbetin arasını ayırmışlardır. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) iradeyi muhabbet ve rıza cinsinden değerlendirmiş ve meşîet olarak kabul etmemiştir. Bu bağlamda iradeye muhabbet ve rıza ile talep etmek anlamını verirken, meşîeti icad etmek anlamında dilemek olarak tanımlamıştır.²⁵⁶

Ehl-i sünnet’in bir kolu olan Eş‘arî kelamında (وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ *) “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz”²⁵⁷ âyetinden hareketle, Allah dilemeksizin kulun bir şey dileyemeyeceği anlayışı hâkim olup, Mu‘tezile’ye tepkisel bir duruş olarak ilâhî iradenin kudretine vurgu yapıldığı görülmektedir. Kainatta iyi veya kötü olan ne varsa her şeyi Allah’ın yarattığı düşüncesinde olan Eş‘arîler, kulun imanını da küfrünü de Allah’ın dilediğini düşünmektedirler.²⁵⁸ Ancak Eş‘arîlere göre kulun fiillerinin ilâhî iradeye bağlı olması, insanı kâfir veya mümin olmaya mecbur bırakmadığı gibi insanın

²⁴⁹ Muhammed Ammara, *Mu‘tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1998, s. 127, 134-135.

²⁵⁰ Harpûtî, *Tenkîhu’l-keîâm fi akâidi ehli’l-İslâm*, s. 173-174; Ammara, *Mu‘tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, s. 152-153.

²⁵¹ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akâidi*, s. 61.

²⁵² Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 321.

²⁵³ Ay, “Kelam’da Adalet, Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları”, s. 35-38.

²⁵⁴ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akâidi*, s. 62-63.

²⁵⁵ Sabûnî, *Matürîdiyye Akâidi*, s. 66-68; Eş‘arî, *el-Lüma’*, s. 58.

²⁵⁶ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akâidi*, s.63-64; Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü’l-Kârî Şerhi*, s. 63-64.

²⁵⁷ İnsan 76/30; Tekvir 81/29,

²⁵⁸ Eş‘ari, *el-Lüma’*, s. 98; Harpûtî, *Tenkîhu’l-keîâm fi akâidi ehli’l-İslâm*, s. 157.

İslâm fıtratı üzerine yaratılmış olması da, her insanın inanmaya yatkın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla her gerçekleşen iradî fiilde işi gerçekleştiren insan, yaratan ise Allah'tır. Bununla birlikte insan, Allah kendisine dileme imkanı verdiği için istediği işi yapabilmektedir.²⁵⁹

Kulların fiilleri konusunda Cebriyye ve Mu'tezile mezheplerine karşı orta yolu bulmak amacıyla Allah'ın kudretini vurgulayarak, kulun fiillerinin her safhasında ilâhî müdahalenin hükmü altında bulunduğunu savunan Eş'arîler, yalnızca fiili seçme ve teşebbüste bulunma açısından kulun özgür irade sahibi olduğunu savunan kesb teorisini öne sürmüşlerdir.²⁶⁰ Kesb kavramını ilk olarak terimleştirdiği bilinen Ebû Hanîfe (ö.150/767), insanın iradî fiilinin, Allah yarattığı için gerçekleşebildiğini belirtmekle birlikte, fiilin gerçekleşmesinin ön şartı olarak insanın tercihine vurgu yapmaktadır.²⁶¹ Buna göre fiili seçme ve teşebbüste bulunma işi kula bırakılırken, yaratma işi ise Allah'a havale edilmiştir.²⁶²

Eş'arîyye'nin kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935) Allah'ın bir şeyin varlığını istemesinin anlamını, onu ezelde yaratması olarak görmemektedir.²⁶³ Çünkü Allah, varlığa "ol"²⁶⁴ ilâhî emrini ezelde taalluk etmiş, ancak varlık daha sonra meydana gelmiştir. Zatî sıfatlardan biri olan ilmin, hakikati üzere bilinmesi mümkün olan her şeyi kapsaması gerektiği gibi iradenin de Allah'ın zatî sıfatlarından biri olması sebebiyle gerçekte irade edilmesi mümkün olan her şeyi içermesi gerekir.²⁶⁵ Zira Allah, Kur'ân'da kendisinin dilediğini yaratan olduğunu²⁶⁶ vurgulamaktadır. Bu durumda Allah'ın irade etmediği bir şeyin meydana geleceğini söylemek gibi yaratılmış şeyler içinden onun dilemediği bir şeyin var olduğunu söylemek de Allah'a dilediğini elde etmede yetersizlik ya da gaflet nispet etmek manasına geleceğinden Allah için söz konusu olamaz.²⁶⁷ Bununla birlikte Allah'ın teklîfi iradesiyle emretmediği ve

²⁵⁹ Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, s. 174-176.

²⁶⁰ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 184.

²⁶¹ İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadî Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, çev. Hasan Basri Çantay, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1954, s. 13.

²⁶² Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 184.

²⁶³ Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 54.

²⁶⁴ Yasin, 36/ 82.

²⁶⁵ Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İtikad (İtikadda Orta Yol)*, s. 100.

²⁶⁶ Hud 11/107, Buruc, 85/16.

²⁶⁷ Eş'ari, *el-Lüma'*, s. 65-66.

yapılmasından hoşlanmadığı halde tekvînî iradesiyle yarattığı fiillerin olması da kendisi için bir zayıflık sebebi değildir.²⁶⁸ Nihâyetinde İmam Eş‘arî, irade ve meşîet kavramları arasında fark olmadığını ve bu iki kavramın muhabbet ve rıza anlamına geldiğini belirtmektedir. Eş‘arî’nin bu görüşüyle irade ve meşîeti, rıza ve muhabbetten ayıran Ehl-i sünnet’e muhalefet ettiği görülmektedir.²⁶⁹

İslâm düşünce tarihinde irade ve irade özgürlüğü en ileri düzeyde inceleyen Gazzâlî (ö. 505/1111) de diğer Eş‘arîler gibi kader inancını benimsemekle birlikte cebir anlayışını reddetmektedir. Gazzâlî’ye göre “*Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı*”²⁷⁰ âyetinde buyrulduğu üzere özgürlük Allah tarafından yaratılmış olduğu için kul bu özgürlüğe zorunlu olarak sahiptir.²⁷¹ İrade üzerine oluşan bir eylemin amaç, niyet ve amel olarak üç temel unsuru olduğu söyleyen Gazzâlî, iradeyi ruhun şuan veya gelecekteki bir hedefe uygun olan şeye yönelmesi olarak tanımlamıştır.²⁷²

Eş‘arî ekole mensup Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) iradeyi bir nesnedeki fayda ve zararı dikkate alarak o nesneye meyletmek olarak tanımlar. Ona göre insanın nefret ettiği halde fayda sağlayacağını bildiği için ilaç içmeyi istemesi iradesinin göstergesidir.²⁷³ Râzî’ye göre Mu‘tezile’nin özgür insan iradesi görüşlerine delil getirdiği (*فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ*) “*Dileyen iman etsin dileyen kâfir olsun*”²⁷⁴ âyeti, aslında Ehl-i sünnet’in görüşünü doğrulamaktadır. Râzî’ye göre insan dilese de dilemese de ancak kalbinde Allah’ın yarattığı kesin meşîet bulunduğu, irade üzere fiil oluşur, bulunmadığında ise fiil oluşmaz.²⁷⁵ Dolayısıyla Râzî, insanı muhtâr sûretinde fakat muztâr bir varlık olarak, yani hür irade sahibi görünümünde hürriyetten yoksun bir varlık olarak tasvir etmektedir.²⁷⁶

²⁶⁸ Eş‘arî, *el-Lüma’*, s.75.

²⁶⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 65.

²⁷⁰ Sâffât 37/96.

²⁷¹ Çağrı ve Hökelekli, “İrade”, s. 384.

²⁷² Çağrı ve Hökelekli, “İrade”, s. 382.

²⁷³ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 98.

²⁷⁴ Kehf, 18/29.

²⁷⁵ Râzî, *Tefsîr-i kebîr-Mefâtihu’l-gayb*, II, s. 183.

²⁷⁶ Hamdi Gündoğar, “Fahreddin er-Râzî’de İrade-Fiil İlişkisi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III 6 (2012/2): s. 65, 67.

Mâtürîdîlere göre Allah'ın irade sıfatının ezeliği; Allah'ın belirli bir işin belirli bir vakitte ve belirli bir şekilde varoluşunu ihtiyar etmesi anlamına gelmektedir.²⁷⁷ Ebu Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşleri etrafında şekillenen Mâtürîdiyye mezhebini sistemli bir kelimelik haline getiren Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö.333/944) âlemin yoktan yaratılmış olmasının Allah'ın irade sıfatıyla ilgili olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁸ Ona göre ilâhî fiilin bir bozukluk olmaksızın hikmetli bir şekilde kesintisiz devam etmesi, kullara seçme hürriyetinin verilmiş olması ve peygamberlerin ilâhî mesajlar getirmesi de Allah'ın fiillerinin iradî olduğuna ve her şeyin ilâhî iradeyle gerçekleştiğine delâlet etmektedir.²⁷⁹ Ayrıca Allah, ezelde tekvin sıfatıyla her şeyi yaratmıştır. Yaratılmışlar da kendileri için belirlenmiş zamanda ilâhî ilmin, iradenin ve kudretin taallukuyla ezeldeki yaratmadan farklı bir tekrar niteliği taşımadan varlık sahasına çıkarılmaktadırlar.²⁸⁰

Mâtürîdî, iradeyi temenni etme, emretme, bir şeyin yapılmasına rıza gösterme ve failinin dilediği şekilde fiilini gerçekleştirme gibi farklı şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte Allah hakkında kullanıldığında yalnızca fiilin ilâhî takdire uygun gerçekleşmesi manasında olan ihtiyar anlamını içinde barındırmaktadır.²⁸¹ İnsanın fiilleri hususunda Eş'arîyye ile Mu'tezile arasında bir görüşe sahip olan Mâtürîdiyye'ye göre (وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا) (وَأَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ *) birçok âyet Allah'ın hâkim iradesini ortaya koyarak, var olan her şeyin O'nun tekvînî iradesiyle var olduğunun delilidir. Dolayısıyla kul istediği için fiiller Allah tarafından yaratılmaktadır. Kötülüğün yaratılması, özgür bir iradeye sahip olan insanın iyi veya kötüye meyletmesi için hikmet dolu bir yol ayrımıdır ve kötülükte aslanan kötünün yaratılması değil, kötülüğün yapılmasıdır.²⁸³

İlahî ilmi var edici olarak gören filozoflar ise kelamcılarının aksine âlemin ilâhî iradenin eseri olarak yaratıldığını reddetmektedirler.²⁸⁴ Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre

²⁷⁷ Sabûnî, *Matürîdiyye Akaidi*, s. 94-95; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 101.

²⁷⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s.85.

²⁷⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 97-98, 117.

²⁸⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd* s. 101-103.

²⁸¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 432-433, 442, 456.

²⁸² Tekvir 81/29.

²⁸³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 442.

²⁸⁴ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâdila (İdeal Devlet)*, çev. Ahmet Arslan, Ankara: Vadi Yayınları, 1995, s. 51-53; İbn Rüşd, *Tehâfüt et-tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*, çev. Kemal Işık, Mehmet Dağ, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986 s. 241.

yaratıcı zorunlu bir varlık olduğu için alem de bu zorunluluğun bir eseri olarak, yaratıcının bile engel olamayacağı şekilde mecburen var olur. Dolayısıyla Fârâbî'nin düşüncesinde yaratıcının varlığı yokluğa tercih edecek bir iradesi bulunmamaktadır.²⁸⁵

Filozoflara göre ilmin bir çeşidi olan irade, alim bir kişinin kendisi için hayır ve kemal olanı idrak etmesi ve tercih etmesidir.²⁸⁶ Fârâbî iradeyi duyum, tahayyül ve düşünme vb. yollar ile idrak edilen şeyleri isteme veya onlardan vazgeçme şeklinde tanımlamaktadır. Fârâbî'ye göre bu yönelim, genel anlamda bir duyum veya tahayyülden kaynaklanıyorsa irade, düşünme eylemi ve akıldan kaynaklanıyorsa seçme hürriyeti anlamına gelen ihiyar olarak tanımlanır. Bu bağlamda irade hayvanlarda da bulunabilirken ihtiyar ise sadece insanlarda bulunur.²⁸⁷

Kur'ân'da irade, Allah'a ve insana nisbet edilerek 147 kez geçmekte olup²⁸⁸ bu âyetler bütüncül olarak incelendiğinde iradenin bazen emir,²⁸⁹ bazen hüküm,²⁹⁰ bazen de kastetme²⁹¹ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bazı âyetlerde her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğu ifade edilirken, bazı âyetlerde insanın eylemlerinde cebir altında olmadığına işaret edilmektedir. Bu bağlamda irade ile ilgili âyetlerin pek çoğunda ilâhî iradenin insan iradesini kısıtladığı,²⁹² her şeyin ilahî irade doğrultusunda meydana geldiği,²⁹³ fakat Allah'ın kulları için asla zulmü irade etmediği²⁹⁴ bildirilmektedir. Beşeri iradeden söz eden âyetlerde insanın iyiliği veya kötülüğü istemesinde Allah izin verdiği ölçüde serbest olduğu belirtilmektedir.²⁹⁵

Sonuç olarak Allah'ın yaratmaya dair iradesi ile emir ve nehiyelerini içeren iradesi arasında bir ayırım söz konusudur.²⁹⁶ Ehl-i sünnet'e göre insan cebir altında olmadığı gibi tamamen özgür de değildir. Kulun istediği bir fiilin gerçekleşmesi, bu

²⁸⁵ Fârâbî, es-Siyase, s. 15.

²⁸⁶ Harpûtî, *Tenkîhu'l-keîâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, s. 48.

²⁸⁷ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâdila (İdeal Devlet)*, s. 90.

²⁸⁸ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 326-328.

²⁸⁹ Bakara 2/185; Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47,59; En'am 6/73; Nahl 16/38-40; Yasin 36/82; Mü'min 40/68.

²⁹⁰ Ahzab, 33/17; Mâide, 5/1; Bakara, 2/117.

²⁹¹ Kasas 28/83.

²⁹² Bakara 2/53; Ahzab 33/17. Ra'd 13/11; Ahzab 33/17.

²⁹³ İsrâ 17/16; Cin 72/10.

²⁹⁴ Âl-i İmrân 3/108; Mü'min 40/31; Bakara 2/185; Âl-i İmrân 3/108; Mâide 5/6.

²⁹⁵ Ahzab 33/17; En'am 6/125; En'am 6/39; Maide 5/48.

²⁹⁶ Sinanoğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a izâfe edilen İrade ve Meşîet Kavramları s. 29.

isteğin ilâhî yardımıyla birleştiği anda meydana gelmektedir. Hem zorunlu hem de isteğe bağlı tüm fiiller, Allah'ın iradesine ve yaratmasına muhtaçtır.²⁹⁷ Bilinçli bir seçim ve harekete geçme gücü olan irade, kişiyi davranışlarından sorumlu hale getiren ahlakî bir ilkedir.²⁹⁸ Ancak irade fiil boyutuna dönüşmedikçe kul sorumlu sayılmaz. Konu ile ilgili bir hadiste Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğu ifade edilmiştir: *“Kulum bir kötülük yapmak istediğinde, bu iradesini gerçekleştirmedikçe hemen defterine kaydetmeyiniz. Eğer o kötülüğü gerçekleştirirse onu misliyle kaydediniz. Eğer o kötülükten benim için vazgeçer de onu gerçekleştirmezse hanesine bir sevap olarak kaydediniz. Bir de kulum bir iyilik yapmak ister ve onu yapamazsa ona da güzel niyetine mükâfât olarak bir sevap yazınız. Şâyet bu iyiliği gerçekleştirirse, yaptığı o işin mükâfâtını on mislinden yedi yüz katına kadar yazınız.”*²⁹⁹

3.3. İhtiyar

“Hayr” kelimesinden türeyen ihtiyar kavramı, farklı seçenekler arasından en hayırlısını ve faydalısını seçme kararı ve iradesini ifade etmektedir. Bu tanımdan hareketle irade kavramının daha genel, ihtiyar kavramının ise daha özel bir anlam içerdiği anlaşılmaktadır.³⁰⁰

Tüm varlıkların Allah'ın iradesinin sonucu olduğunu düşünen Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) irade ve fiil arasında zaman olduğunu belirlemek için “ihtiyar” kavramını kullanmaktadır. Ona göre Allah'ın ezelde varlığını veya yokluğunu ihtiyar ettiği varlıklar, ilâhî iradenin eseri olarak kendileri için belirlenen zamanda ve belirlendikleri şekilde yaratılmaktadırlar.³⁰¹ İrade; temenni, arzu, emir, rıza ve fiilin ilâhî takdire uygun gerçekleşmesi gibi anlamlara gelmektedir. İlahi irade ise, temenni, arzu, emir ve rıza anlamlarına gelmeyip, ihtiyar anlamını içinde barındırmaktadır.³⁰² Dolayısıyla Mâtürîdî, Allah'ın ihtiyarı olmaksızın hiçbir şeyin var olamayacağını, irade

²⁹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, İslâm Akâidi, s. 65-66.

²⁹⁸ Çağrı ve Hökelekli, “İrade, s. 380.

²⁹⁹ Buhâri, “Tevhîd”, s. 35.

³⁰⁰ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.145, 158.

³⁰¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 97-99, 447; Sabûnî, *Matürîdiyye Akâidi*, s. 94-95

³⁰² el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 432-433, 442.

olmadan da ihtiyarın olamayacağını ifade ederek Allah'ın irade ve meşîet sahibi olduğunu vurgulamaktadır.³⁰³

İradeyi ihtiyardan daha geniş bir kavram olarak tanımlayan ve iradenin üç farklı aşaması olduğunu düşünen Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre irade, ilk olarak duyuların akabinde oluşan bir istekken daha sonra nefsin hayal gücünden doğan bir isteğe dönüşür.³⁰⁴ İradenin en son aşaması ise düşünme fiilinin ardından gelen aklın yönlendirdiği istek, yani “ihtiyar” dır. Dolayısıyla irade hayvanlarda da bulunabilirken, düşünme ve bilmenin bir sonucu olan ihtiyar, canlılar içinde yalnızca insana hastır.³⁰⁵

Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) göre ihtiyar, insanın kararsız kaldığı bir konuda akla uygunluğuna göre karar vermesini sağlayan iradedir. Zira bir şeyin iyi olduğunun bilinmesi onun yapılmasına karar veririr. Dolayısıyla hüküm iradeyi, irade kudreti, kudret de fiili ortaya çıkarır. Ahlakî bir bilinçle yapılan özgür bir tercih anlamına gelen ihtiyar, cebrin karşıtı olarak kullanılmaktadır.³⁰⁶

Meşîet ve irade kavramlarına yakın bir anlam taşıyan ihtiyar kavramı (وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا *) “Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur.”³⁰⁷ âyetinde insana ve (وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ *) “Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şâni yücedir.”³⁰⁸ âyetinde Allah'a nispet edilmiş olarak Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde geçmektedir.³⁰⁹

Bazı kaynaklarda hadis şeklinde yer alan ve insan iradesini tamamen yok sayma sonucunu doğuran, Kur'ân-ı Kerîm'le uzlaştırılmayan rivâyetlerin daha çok Câhiliye dönemindeki kadercî dünya görüşünün siyasi faaliyetlerinin ve mezhep anlayışlarının meşru hale getirilmesi için üretildiği belirtilmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm hem mutlak

³⁰³ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 62; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 101,117.

³⁰⁴ Fârâbî *el-Medînetü'l-fâdila (İdeal Devlet)*, s. 77.

³⁰⁵ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâdila (İdeal Devlet)*, s. 90.

³⁰⁶ Çağrı ve Hökelekli, “İrade”, s. 381.

³⁰⁷ Ahzâb 33/36.

³⁰⁸ Kasas 28/68.

³⁰⁹ Çağrı ve Hökelekli, “İrade”, s. 381.

ilâhî hâkimiyeti hem de adalet ilkesinin bir sonucu olarak insanı hem özgür hem de sorumlu bir varlık olarak nitelemektedir. (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ) (*) (سَوَاءٌ قَلَّا مَرَدًّا لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ *) *“...Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur.”*³¹⁰ âyetinde Allah'ın iradesinin karşı konulamaz olduğu vurgulanmakla birlikte insanların da kendi yanlışlarını giderip doğru yola ulaşabilmeleri için kendilerine verilen özgür irade gücüyle birlikte sorumlu tutulduklarına işaret edilmiştir. Bununla birlikte (مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِيَّ وَمَنْ يُضِلِّ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *) *“Allah kimi hidâyete erdirirse, doğru yolu bulan odur. Kimi de şaşırtırsa, işte asıl ziyana uğrayanlar onlardır.”*³¹¹ ve (مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ *) *“Allah kimi şaşırtırsa, artık onun için yol gösteren yoktur. Ve onları azgınlıkları içinde şaşkın olarak bırakır.”*³¹² âyetlerinde buyrulduğu üzere insan iradesi hidâyete ulaşma veya dalâlette kalma hususunda tamamıyla ilâhî iradeden bağımsız değildir.³¹³

3.4. Hüküm

İrade, eylemin başlangıcında ona meyletme isteğinin dışında düşünülen eylemin yapılması veya yapılmaması ile ilgili gereken nihaî karara varılması manasında kullanılmaktadır. Hüküm kelimesi, sözlükte mastar olarak bulunduğu “iyileştirmek amacıyla engel olmak, düzeltmek, karar vermek”, isim olarak geçtiği yerlerde ise “ilim, derin anlayış, siyasî hâkimiyet, karar ve yargı” anlamlarına gelmektedir.³¹⁴ Terim olarak ise “iki nesne veya düşünce arasında olumlu ya da olumsuz bağ kurma” demektir.³¹⁵

Râğıb el-İsfahânî'ye (ö. 425/1033) göre irade, Allah için kullanıldığında eylemin başlangıcındaki meyletme veya istek anlamında değil, işin bitişine hüküm vermek veya emretmek anlamında kullanılmaktadır.³¹⁶ Cürcânî'ye (ö. 816/1413) göre hüküm olumlu veya olumsuz bir şekilde bir başkasına emir vermek veya bir şeyi yerine

³¹⁰ Ra'd 13/11.

³¹¹ A'raf 7/178.

³¹² A'râf 7/186.

³¹³ Çağrı ve Hökelekli, “İrade”, s. 381.

³¹⁴ İlyas Üzümlü, “Hüküm”, DİA, XVIII, s. 464.

³¹⁵ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 135.

³¹⁶ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 448.

koymak anlamına gelirken, şer'î hüküm ise Allah'ın kulların fiillerine ilişkin hükmüdür.³¹⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de hüküm kelimesi türevleriyle birlikte geçtiği âyetlerde yaygın olarak “yargılama, karar verme” anlamında kullanılmıştır. Mutlak hükmün, hüküm verenlerin en hayırlısı olan ve dilediği hükümleri dilediği şekilde koyan Allah'a ait olduğu, Allah'ın insanların bu hükümlere uyup uymadığı hususunda ve aralarında ihtilaf ettikleri konularda son hükmü yine kendisinin vereceği, hükmün Allah'a nispet edildiği âyetlerde buyrulmaktadır. Hükmün peygamberlere nisbet edildiği âyetlerde ise peygamberlerin Allah'ın hükümlerine uyararak insanlar arasında hükmederken insanî hislere kapılmamakla emrolundukları gibi hususlar ifade edilmiştir. İnsanların kendi aralarında hükmederken hakkâniyetle davranmaları ve diğer müminlerin de bu hükümlere uymaları istenmiş, Allah'ın hükmüyle hükmetmeyenlerin kâfir, zalim ve fâsık oldukları belirtilmiştir.³¹⁸

(لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ)
(*) *“Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah'tan başka yardımcıları da bulunmaz.”*³¹⁹ Allah'ın bir toplumun iyiliğini ya da kötülüğünü istemesi olaylara bağlı olarak oluşan bir istek durumu değildir. Belirli niteliklerdeki toplumlar için iyilik ya da kötülük Allah tarafından ezelde irade buyrulmuştur. Dolayısıyla bir toplum zalim sıfatıyla nitelendiğinde sünnetullah, yani Allah'ın ezelde zalimler için yok olmayı irade ettiği değişmez yasa gereği o toplumun yok olma süreci başlamış olur.³²⁰

³¹⁷ Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, s. 89-90.

³¹⁸ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 212-215 den naklen Üzüm, “Hüküm”, s. 464.

³¹⁹ Ra'd 13/11.

³²⁰ Özsoy, *Sünnetullah*, 1994, s.178-179.

3.5. Emir

İrade kelimesi bazen emir anlamında kullanılmaktadır. Emir kelimesinin sözlükte “hal, durum, iş, olay, konum” veya nehyin zıddı olarak “bir işin yapılmasını istemek” şeklinde iki anlamı bulunmaktadır.³²¹

İrade ve emri aynı kabul eden Mu‘tezilî kelamcılara göre Allah’ın mürid olması kendi fiilleri için söz konusu olduğunda onları yaratması ve bilmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte insan fiillerine dair mürid olması ise emretmesi ve hükmetmesi demektir.³²² Nitekim (وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ *) “Allah, kulları için zulüm irade etmez.”³²³ ve (وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ *) “Allah fesadı sevmez.”³²⁴ âyetleri bu konudaki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.³²⁵ Onlara göre Allah’ın kul için küfrü dileyip, sonra imanı emretmesi akıl dışı olduğundan emir iradeye delâlet eder.³²⁶

Mu‘tezile’ye göre Allah, var olmayacağını bilse bile emrettiği şeyin var olmasını dilediği gibi, var olacağını bilse bile yasakladığı şeyin de var olmamasını diler. Mu‘tezile bu konuda (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *) “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”³²⁷ âyetini kendilerine dayanak olarak göstererek, Allah’ın kâfir kullarını kendisini inkar etmeleri için yaratmadığını düşünür. Bunu da hikmetin zıttı olan sefeh kavramıyla açıklarlar. Onlara göre Allah’ın dilemediği bir şeyi emretmesi ya da razı olmadığı halde kendine inkar edilmesini dilemesi bir sefektir. Bu sebeple Firavun’a imanı emrettiğinde onun imanını dilemiş, küfrünü dilememiştir.³²⁸ Dolayısıyla Mu‘tezile, kötülükleri ve kötü fiilleri dilemekten Allah’ı tenzih ederek, Allah’ın yalnızca kullarına emrettiği iyi fiilleri dilediğini düşünmektedir.³²⁹

³²¹ Salim Ögüt, “Emir”, DİA, XI, 1995, s. 119.

³²² Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, II, s. 216, 248; el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-tevhîd*, s. 444; Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 189.

³²³ Mü’min 40/31.

³²⁴ Bakara, 2/205.

³²⁵ Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, II, s. 252-254; Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtihu’l-gayb*, VI, s. 357.

³²⁶ Râzî, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, s. 196.

³²⁷ Zâriyât, 51/56.

³²⁸ Nesefî, *Kitâbu’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 112.

³²⁹ Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, II, s. 252-268; el-Mâtürîdî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi-İslâm İnanç Esasları*, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Murat Memiş, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2014, s. 27.

(وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا)
 (حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ *)
 (*)³³⁰ ”...“³³⁰ Müşrikler dediler ki: “Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O’ndan başkasına tapardık. Hiçbir şeyi O’na rağmen haram da saymazdık.”
 (*)³³¹ ”...“³³¹ Eger Rabbin isteseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederdi.”³³¹ ve (*)³³² ”...“³³² Putperestler diyecekler ki: “Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.”³³² meâllerindeki âyetlerin açıkça ezeli bir takdirini reddettiğini ifade ederken Eş’arî kelamcılar, bu âyetleri ezeli takdirin varlığının delili olarak kabul etmektedirler.³³³ Dolayısıyla Mu’tezile’ye göre Allah herkesin imanını dilemiştir. Ancak kâfirler buna rağmen iman etmemişlerdir. Eş’arîlere göre ise Allah, kâfirleri yarattığında inkar edeceklerini bildiği için onların küfrünü dilemiştir.³³⁴

İrade ve emri birbirinden ayıran Eş’arî kelamcılara göre irade, ilme uygun olup emre uygun olmadığından, Allah hayır ve şer olan ne varsa hepsini irade eder ancak hayrı emrederken kötülüğü yasaklar. Nitekim Allah, Firavun’a iman etmeyeceğini bildiği halde imanı emrettiği gibi küfürden kaçınması için küfrü de men etmemiştir. Öte yandan emrine itaatsizlik ederek küfre ve isyana düşeceğini bildiği kullarına bile hayır ve rızık vermektedir.³³⁵ Çünkü Allah’ın fiillerinde kulun anlayamayacağı hikmetler gizlidir.³³⁶

(وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّي لَهُمْ خَيْرٌ لَأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمَلِّي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ)
 (*)³³⁷ ”...“³³⁷ İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz fırsatın sakın onlar için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Onlara verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor. Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَقَدْ دَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ)
 (*)³³⁸ ”...“³³⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³³⁹ ”...“³³⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁰ ”...“³⁴⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴¹ ”...“³⁴¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴² ”...“³⁴² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴³ ”...“³⁴³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁴ ”...“³⁴⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁵ ”...“³⁴⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁶ ”...“³⁴⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁷ ”...“³⁴⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁸ ”...“³⁴⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁴⁹ ”...“³⁴⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁰ ”...“³⁵⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵¹ ”...“³⁵¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵² ”...“³⁵² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵³ ”...“³⁵³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁴ ”...“³⁵⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁵ ”...“³⁵⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁶ ”...“³⁵⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁷ ”...“³⁵⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁸ ”...“³⁵⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁵⁹ ”...“³⁵⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁰ ”...“³⁶⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶¹ ”...“³⁶¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶² ”...“³⁶² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶³ ”...“³⁶³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁴ ”...“³⁶⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁵ ”...“³⁶⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁶ ”...“³⁶⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁷ ”...“³⁶⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁸ ”...“³⁶⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁶⁹ ”...“³⁶⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁰ ”...“³⁷⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷¹ ”...“³⁷¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷² ”...“³⁷² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷³ ”...“³⁷³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁴ ”...“³⁷⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁵ ”...“³⁷⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁶ ”...“³⁷⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁷ ”...“³⁷⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁸ ”...“³⁷⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁷⁹ ”...“³⁷⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁰ ”...“³⁸⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸¹ ”...“³⁸¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸² ”...“³⁸² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸³ ”...“³⁸³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁴ ”...“³⁸⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁵ ”...“³⁸⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁶ ”...“³⁸⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁷ ”...“³⁸⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁸ ”...“³⁸⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁸⁹ ”...“³⁸⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁰ ”...“³⁹⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹¹ ”...“³⁹¹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹² ”...“³⁹² Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹³ ”...“³⁹³ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁴ ”...“³⁹⁴ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁵ ”...“³⁹⁵ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁶ ”...“³⁹⁶ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁷ ”...“³⁹⁷ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁸ ”...“³⁹⁸ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)³⁹⁹ ”...“³⁹⁹ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)
 (*)⁴⁰⁰ ”...“⁴⁰⁰ Onlar için alçaltıcı azap vardır.”³³⁷ ve (وَهُمْ أَصَلُّ أَوْلَٰئِكَ هُمُ الْعَٰفِلُونَ *)

³³⁰ Nahl, 16/35.

³³¹ Yunus 10/99.

³³² En’am, 6/148.

³³³ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 74-75

³³⁴ Eş’arî, *el-Lüma’*, s. 69, 113, 125; Nesefî, *Kitâbu’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 112; Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtihu’l-gayb*, VI, s. 357.

³³⁵ Eş’arî, *el-Lüma’*, s. 71-75, 98-101; el-Mâtürîdî, *Fıkh-ı ekber Şerhi-İslâm İnanç Esasları*, s. 28; Nesefî, *Kitâbu’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 112.

³³⁶ Güler, *Allah’ın Ahlakîliği Sorunu*, s.54; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 72.

³³⁷ Âl-i İmrân, 3/178.

Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”³³⁸ âyetlerine dayanarak Allah’ın cehennem için yaratılanları onlara zulmederek değil kendi adaletine uygun olarak dilediğini kabul etmektedirler.³³⁹

Emir konusunda Mâtürîdîlerin görüşlerine gelince, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) irade ve emri farklı görür. Ona göre fiillerinde irade sahibi olan Allah, onları emretmemiştir. Zira Allah, peygamberlerin Allah yolundaki mücadeleleri sırasında zorluklar çekmesini, buna karşın düşmanlarının ise hayatlarını refah içinde sürdürmelerini iradesiyle murad ettiği halde emretmemiş, aksine kötülerin yıkılıp iyilerin hâkim olması için dua edilmesi gerektiğini buyurmuştur. Öte yandan emir verenin altında emre muhatap olanın hiçbir seçim hakkı olmaması gerekirken Allah’ın kuluna tercih hakkı vermiş olması da emri ile iradesinin aynı anlama gelmediğini ortaya çıkarmaktadır.³⁴⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de bir şeyin yapılmasını istemek için hakikî veya mecazî emir kipleri kullanılmaktadır. Hakikî emir kipleri, (وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاٰعِينَ *) “Namaz kılın, zekât verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”³⁴¹, (وَاسْتَقِيمُوا كَمَا أُمِرْتُمْ) “Emrolunduğunuz gibi dosdoğru ol”³⁴² meâlindeki âyetlerdeki gibi muhataba yönelik olabilirken (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ) “Sizden her kim ramazan ayına ulaşırsa o ay oruç tutsun”³⁴³ âyetinde buyrulduğu üzere üçüncü şahsa yönelik de olabilir. Haber kiplerinin yardımıyla elde edilen mecazî emir sîgaları ise (وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ) “Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali beklerler”³⁴⁴ meâlindeki âyette olduğu gibi “beklerler” ifadesinin “beklesinler” anlamında kullanılması şeklinde görülmektedir.³⁴⁵

³³⁸ A`râf 7/179.

³³⁹ Neseî, *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 113.

³⁴⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 456-457.

³⁴¹ Bakara 2/43.

³⁴² Şûrâ 42/15.

³⁴³ Bakara 2/185.

³⁴⁴ Bakara 2/228.

³⁴⁵ Ögüt, “Emir”, s. 120.

3.6. Hikmet

Hikmet kelimesi, “hükmetmek”, “yargıda bulunmak” manasına gelen “hükm” mastarının isim halidir. Bununla birlikte sözlüklerde “iyileştirmek amacıyla engellemek”, “sağlam olmak” anlamına gelen ihkâm mastarıyla da ilişkilendirilmiştir.³⁴⁶ Bu bağlamda Allah için söz konusu olduğunda “Allah’ın hükümlerinde gözettiği üst maksatlar”, insan için kullanıldığında ise “insanın gücü nispetinde nesne ve olayların mahiyetini bilmesi, her şeyi yerli yerinde yapması, sözü yerinde söylemesi” gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁷

Hikmet, insan iradesinin yanı sıra ilâhî irâdenin tecellî etmesiyle olayların meydana gelmesinin adıdır. Bu bakımdan insanda ortaya çıkan hikmetli işler bir yönüyle Allah vergisi iken diğer yönüyle kulun kendi çabasıyla ilgilidir.³⁴⁸ İbn Manzûr (ö. 711/1311) hikmet kelimesinin hüküm koyucu olan Allah’a nisbet edilmesi halinde hâkim anlamına; insan için söz konusu olduğunda ise “dengeli olma”, “orta yol üzerinde bulunma”, “adaletli olma” anlamlarına geldiğini belirtmektedir.³⁴⁹

Cürcânî’ye (ö. 816/1413) göre hikmetin, gerçeklikleri, insanın gücü nisbetinde araştıran teorik bir anlamı olmasının yanında “ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz” gibi anlamları da bulunmaktadır. Kur’ân’daki hikmet, helal ve haramı öğrenmektir.³⁵⁰ İlahî hikmet, insanî kudret ve iradenin dışında kalan maddeden soyutlanmış varlığın gerçekliğini olduğu gibi kabullenerek bilmektir. Bu sebeple ilmî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır.³⁵¹ Cürcânî, kelimelerin tamlamalarla kazandığı yeni anlamlara da işaret ederek “ilâhî hikmet” kavramının insan iradesi tarafından yönlendirilemeyen, maddeden arınmış varlıkları inceleyen bir ilmin adı olduğunu ve metafizik bir disiplini ifade ettiğini vurgulamaktadır.³⁵²

³⁴⁶ İlhan Kutluer , “Hikmet”, DİA, XVII, 1998, s. 503.

³⁴⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Gayb*, II, s. 323.

³⁴⁸ Mustafa Kara, “Hikmet (Tasavvuf)”, DİA, XVII, s. 519-520.

³⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, s. 270-273.

³⁵⁰ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 89.

³⁵¹ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 89.

³⁵² Kutluer, “Hikmet”, s. 503.

Hikmet kavramı tasavvufî bir terim olarak, “ilâhî sırların bilgisi, varlık sebebinin kavranması, sebeplerin sonuçlarla olan ilişkisinde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi” anlamında kullanılmaktadır.³⁵³ Hikmetle aynı kökten türeyen hâkim ise, “işleri gerektiği gibi sağlam ve eksiksiz yapan bilge kişi” anlamına gelir ki hakiki anlamda hâkim olan sadece Allah’tır. Hâkimin zıttı ise sefeh veya abes olarak kullanılmıştır. Genelde Mu‘tezile Allah’ın fiillerini illet ve hikmete dayandırırken Ehl-i sünnet, özellikle de Eş‘arîler, Allah’ın irade ve kudretine bir sınırlılık getirme endişesiyle bu şartı kabul etmezler.³⁵⁴

Allah’ın hikmetli fiillerinin olmasını onun alim oluşuna sebep gösteren Mu‘tezile,³⁵⁵ Allah’ın özellikle insana yönelik fiillerinin hikmetsiz, sebepsiz olmamakla birlikte mutlaka bir faydaya yönelik olacağını düşünür.³⁵⁶ Onlara göre kul için en uygun olanı yapması Allah için vaciptir.³⁵⁷ Ehl-i sünnet ise buna karşı çıkararak Allah’ın kul için uygun olanı ya da olmayanı yaratmada özgür olduğunu savunur.³⁵⁸ Eş‘arîlere göre hikmet ilim anlamında düşünülürse Allah’ın ezeli sıfatı olurken eğer hikmetle iş kastedilirse ezeli değildir.³⁵⁹ Zira Eş‘arî’ye göre hikmetli fiil, sahibinin alim ve kadir olduğunu gösterir.³⁶⁰ Eş‘arîler, Allah’ın mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunacağından hareketle hikmet kavramının mahiyetinin bilinmeyeceğini ifade etmektedirler.³⁶¹ Mâtürîdî de her zaman Allah’ın fiillerindeki hikmeti insan aklının kavrayamayacağını düşünmektedir.³⁶² İbn Teymiyye (ö. 728/1328) hikmetin mutlak meşîet anlamına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Zira eğer bu mümkün olsa her irade eden hâkim olurdu. Ona göre hikmet Allah’ın yaratma ve yönetmesinde övülen sonuçları ve istenen gayeleri içermesidir.³⁶³

³⁵³ Kara, “Hikmet (Tasavvuf)”, s. 519-520.

³⁵⁴ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 128; Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtihu’l-gayb*, VII, s. 273-275.

³⁵⁵ Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, s. 252.

³⁵⁶ Ammara, *Mu‘tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, s. 136.

³⁵⁷ Neseî, *Kitâbu’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 123.

³⁵⁸ Neseî, *Kitâbu’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd (Tevhidin Esasları)*, s. 124; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 72-73; Râzî, *Tefsîr-i kebîr- Mefâtihu’l-gayb*, XVII, s. 6-7.

³⁵⁹ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber: Aliyyü’l-Kârî Şerhi*, s. 65.

³⁶⁰ Eş‘ari, *el-Lüma’*, s. 68.

³⁶¹ Güler, *Allah’ın Ahlakiliği Sorunu*, s.54.

³⁶² el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-tevhîd* s. 90.

³⁶³ Güler, *Allah’ın Ahlakiliği Sorunu*, s. 61.

4. Değerlendirme

Genellikle irade olarak tanımlanan meşîet kavramının iradeden daha kapsamlı olarak “dileme”, “takdir etme”, “yaratma”, “icad etme” ve “isabet etme” gibi anlamları bulunmaktadır. İlahî ve beşerî olmak üzere iki kısımda ele alınan meşîet kavramı, Allah için söz konusu olduğunda “yaratma”, “icad etme” ve “dileme” anlamlarında kullanılırken insan için kullanıldığında “isabet etme” ve “dileme” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca meşîetin iradeden bir diğer ayrılma noktası, meşîet edilen bir fiilin kesinlikle gerçekleşmesi gerekirken iradede böyle bir zorunluluğun olmamasıdır. Zira irade karar ve hüküm ile ilgiliyken meşîet doğrudan fiille ilgilidir.

İlahî meşîet, mezheplerin ilâhî irade sıfatına yönelik yaklaşımlarına göre farklı manalar kazanmıştır. Mu‘tezile, ilâhî iradeyi, Allah’ın zatından ayrı ve muhdes kabul ederek ezeli bir irade sıfatını reddederken Ehl-i sünnet, Allah’ın zatında kâim, ezeli bir meşîet ve irade ile mürid olduğunu düşünmektedir. Ehli Sünnet kelamcılarının göre irade bir şeyi yapma veya yapmama olarak iki eylemden bir tanesini seçme sıfatı olarak tanımlanırken Mu‘tezilenin ekseriyeti iradeyi bir şeyin faydalı olacağına inanma olarak açıklamaktadır. Allah’ın sıfatlarından biri olması açısından irade konusu Müslüman filozoflar tarafından zat ve sıfat ayrımı yapılmadan, Allah’ın zorunlu sıfatı olarak kabul edilirken, kelamcılar arasında zorunlu sıfat anlayışının kadim varlıkları çoğaltma tehlikesinden ötürü tartışma konusu olmuştur.

Allah’ın iradesi karşısında insanın özgür bir iradesi olup olmadığı konusu meşîet kavramına dair yapılan tartışmaların merkezinde bulunmaktadır. Cebriye ekolü, insana Allah’ın iradesi karşısında mecazî anlamda ve zorunlu bir seçim hakkı tanındığını iddia ederek insan iradesini hiçe sayarken; Mu‘tezile, etkin bir insan iradesini benimseyerek kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunmaktadır. Allah’ın kudretine vurgu yapan Ehl-i sünnet ise, kulların fiillerinin yaratıcısının her şeyi yaratan Allah olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Allah, ezeli ilmiyle kulun her halini önceden bildiği halde kula zorla bir seçim yaptırmaz. Cebriye ve Mu‘tezile arasında orta yolu bulmaya çalışmış olan Eş‘arîyye, kulun yalnızca fiili seçme ve teşebbüste bulunma açısından hür irade sahibi olduğunu kabul eden kesb teorisini ortaya atmasına rağmen kaderci bir anlayışı benimsemekten geri duramamıştır. Buna karşın Mâtürîdiye de kul istediği için

fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ifade ederek, Mu‘tezile ve Eş‘arîyye arasında orta yolu bulmaya çalışmışsa da Mu‘tezilî tutumdan tam anlamıyla uzaklaşmamıştır.

Mu‘tezile, adalet ilkesi gereğince teklife dair ilâhî iradeye emir ve beğenme anlamı vermesinin bir sonucu olarak, Allah'ı her türlü kötü işi yaratmaktan ve kötülöklere razı olmaktan tenzih etmektedir. Emir ve iradeyi birbirinden ayıran Ehl-i sünnet'e göre ise hayır ya da şer olan her şey Allah'ın dilemesi ile olmaktadır. Hayır olanlara Allah'ın rızası varken şerlere rızası yoktur. Öte yandan Allah'ın ezeli ilmiyle her şeyi önceden bilmesi her bildiği şeyi mutlak olarak zorla yaptırması anlamına gelmediği gibi irade ettiği her şeyi yaratması anlamına da gelmez.

İrade tekvîni ve teşrîi olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır ki Allah'ın meşîeti, yaratmaya dair tekvîni iradesiyle açıklanırken ilâhî irade, Allah'ın emirlerini kapsamaktadır. Allah'ın tekvîni iradesi zorunluluk gerektirirken, emir ve nehiyelerini içeren teklîfi iradesinde bu durum söz konusu değildir. Zira teklîfi iradede Allah insanlara emir ve nehiy olarak teklifte bulunduktan sonra, insanlar hür iradeleriyle ya itaati ya da isyanı tercih ederler. Bu bağlamda insanların ahlaksızlıklarına Allah'ın tekvîni iradesiyle müsaade etmiş olması, bu fiillere rıza ve muhabbet gösterdiği ya da bu fiilleri emrettiği anlamına gelmez.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-BAHRU'L-MEDÎD'DE MEŞÎET KAVRAMI

1. İlâhî Meşîet

Bu başlık altında İbn Acîbe'nin düşüncesine göre ilâhî meşîet kavramını hakikat-şeriat, kulların sorumluluğu, irade, emir, hüküm, ilâhî takdir, hidâyet, dalâlet, rızık, tekvin, azap, mağfîret, lütuf, inâyet ve hikmet boyutları ile detaylı biçimde açıklanacaktır.

Hicrî birinci asırdan itibaren bireysel bir eğilim olarak süregelen ve milâdî 10. yüzyıldan sonra kurumsallaşmaya başlayan tasavvuf ilminde Allah, kendisine itaat edilen mutlak irade ve mutlak kudret olarak nitelendirilmektedir.³⁶⁴ Eş'arî ekole mensup bir tasavvuf âlimi olan İbn Acîbe, meşîetle ilgili âyetlerin tefsirinde Allah'ın kudretini merkeze almaktadır. Allah'ın sıfatlarını ezeli kabul eden İbn Acîbe'ye göre bütün aklî ve naklî deliller, Allah'ın varlığını ve kudretinin eserleriyle zuhur ettiğini doğrulamaktadır. Sıfatın mevsufundan ayrılmayacağı ilkesinden hareketle Allah'ın eserleri, isimlerine; isimleri, sıfatlarına; sıfatları da zâtının varlığına delildir.³⁶⁵ İbn Acîbe, ezelde her şeyi bilen Allah'ın, kulunun dünyada hangi yolu seçeceğini, hangi ameli yapacağını Levh-i mahfûz'a yazdığını düşünmektedir.³⁶⁶

İbn Acîbe'ye göre tevhid ehli, Hz. İbrahim'in Allah'a ortak koşulan putları kırdığı gibi şehvet, dünya sevgisi, kendini beğenme gibi nefsinde yer edinen putlarını kırdığında Allah, yakînen inananlardan olması için kendisine göklerin ve yerin hakikatini göstermektedir. Bunun aksine, kulun asıl sahibi olan Allah'ı unutup kendini bir varlık sahibi olarak görmesi de onun kalbini perdeleyen en büyük günahlardandır.³⁶⁷

(وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَن يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا)

"Herhangi bir şey için, "Onu muhakkak yarın yapacağım" deme! Sadece "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman, Rabbi'ni zikret ve "Umarım Rabbim beni, bundan

³⁶⁴ Güler, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*, s.52.

³⁶⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed el-Kurâşî Reslân. Kahire, 1999, V, s. 237; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd (Kur'ân'ın Tefsiri ve Tasavvufî İşaretleri)*. çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016, VIII, s. 685.

³⁶⁶ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, çev. Dilaver Selvi, I, s. 356.

³⁶⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 474.

*daha doğru olana ulaştırır" de.*³⁶⁸ âyetinde buyrulduğu üzere İbn Acîbe'ye göre kulun yaptığı her işte Allah'ın dilemesi esastır. Dolayısıyla inşallah yani Allah izin verirse demeden kulun herhangi bir işi herhangi bir vakitte yapacağını söylemesi cehaletinin göstergesidir.³⁶⁹ İnsanın Allah'ın koyduğu kanunlara göre mümkün olmayan bir şeyi yapmaya gücü yoktur. İbn Acîbe, konunun izahı için İbn Atâullah'ın akıllı kimsenin uyandığında Allah'ın ona ne yaptığını bakmasına karşın, cahil kimsenin nefsinin ne yaptığını baktığını belirten ifadesini nakletmektedir.³⁷⁰

İbn Acîbe, Eş'arîlerin ilâhî meşîete yönelik tanımını esas alarak Allah'ın meşîetini yaratmaya dair tekvînî iradesi ve ilâhî emir ve nehiyleri içeren teklîfî iradesi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre tekvînî iradenin gerçekleşmesi zorunluluk arz ederken, teklîfî iradede böyle bir durum söz konusu değildir. Zira Allah, her dönemde kullarına zâhîren ve bâtınen emirlerine uymalarını emretmiş; şükretmeleri durumunda bunun Allah'a bir faydasının olmayacağı gibi inkarlarının da Allah'a hiçbir zararının dokunmayacağını belirtmiştir. (*إِنْ يَشَأْ يُدْهِبْكُمْ أَهْلِهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ قَدِيرًا **)
“Ey insanlar! Allah dilerse sizi giderip yerinize başkalarını getirir. Allah buna kadirdir.”³⁷¹ âyetinde buyrulduğu üzere insanlar Allah'a karşı takva sahibi olmadıkları takdirde Allah, dilerse onları yok edip yerlerine daha itaatkar ve takva sahibi başka bir kavim getirebilir.³⁷²

İbn Acîbe'ye göre hayır da şer de Allah tarafından yaratılmaktadır. Ancak Allah'ın hayır işlere muhabbet ve rızası bulunurken şerlere rızası yoktur. Kainatta her şey Allah'ın iradesine bağlı olup, yalnızca ilâhî emir, ilâhî iradeye bağlı değildir. Yani Allah bir şeyin yapılmasını emrettiği halde onun olmasını irade etmemiş olabilir. Emir ve irade ayrımının en açık örneklerinden biri Allah'ın İbrahim (as)'a oğlunu kurban etmesini emretmesine karşın bunu ondan dilememesidir.³⁷³ Bu bağlamda İbn Acîbe, kulun Allah'ın emrine uymakla yükümlü olup kendisine gizli kalan ilâhî iradeyi bilmekle yükümlü olmadığına dikkat çekmektedir.³⁷⁴

³⁶⁸ Kehf 18/ 23-24.

³⁶⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 261.

³⁷⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 263.

³⁷¹ Nisa 4/133.

³⁷² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 572.

³⁷³ Sâffât, 37/100-109.

³⁷⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 126.

Müşrikler putlara tapmak, çıplak olarak Kabe'yi tavaf etmek gibi oldukça çirkin işler yaptıklarında babalarını körü körüne taklit ederek onları bu yolda bulduklarını, ayrıca bunu da kendilerine Allah'ın emrettiğini öne sürmüşlerdir. Allah, ise onların bu çirkin iftirasına karşılık (وَإِذَا فَعَلُوا فَاجِسَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ) (*Onlar bir kötülük yaptıkları zaman "Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti" derler. De ki: "Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"*³⁷⁵ kendisinin asla kötülüğü emretmediğini aksine adaleti emrettiğini buyurmuştur.³⁷⁶

Allah'ın emri ve iradesini birbirinden ayıran İbn Acîbe'ye göre bu âyet, iradeyi emirle aynı anlamda kabul ederek kötülüğün Allah tarafından yaratılmadığını iddia eden Mu'tezile'nin görüşüne delil teşkil etmez. (وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ *) (*Müstakim*) “Allah kullarını selam yurduna çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir.”³⁷⁷ âyetinde buyrulduğu üzere İbn Acîbe'ye göre Allah, hayırda muvaffak etmek istediği kişiyi cennete ulaştırarak doğru yola yani İslâm'a yönlendirir. Buna göre âyette davetin herkese yapılması, hidâyetin ise Allah'ın dilediklerine özgü kılınması, Allah'ın emrinin iradesinden ayrı bir şey olduğunu gösterir. Bir örnekle açıklamak gerekirse Allah, peygamberine ve Kur'an'a iman etmeyi herkese emrederken herkesin iman etmesini dilemez. Her şey O'nun dilemesine bağlı olduğundan o dilemezse iman olmaz. Dolayısıyla İbn Acîbe'ye göre Allah yoldan çıkmakta ısrar eden kimsenin hak yola gelmesini istememiştir.³⁷⁸

Hükümün Allah'ta sorumluluğun kulda olduğuna dikkat çeken İbn Acîbe, kaderde kendisine takdir edilen şeylerin arkasına sığınarak kimsenin kendini sorumluluktan kurtaramayacağını ifade etmektedir. Ona göre ilâhî hükümlerle mükellef olan insanın, yapılan işleri kadere bağlayarak kusurlarını haklı göstermesi mümkün değildir. Zira Allah'ın ilâhî bir kanun olarak peygamberlerini gönderme sebebi, kulları şirkten sakındırmaktır. Ancak peygamberler Allah'ın hidâyetlerini dilediği kimseler için bir hidâyet sebebi iken dalâletlerine hükmettiği kimseler için de sapkınlıklarını artırma sebebidir. Bu bağlamda peygamberler herkesin hidâyete ermesini ne kadar çok

³⁷⁵ A'raf 7/28.

³⁷⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 209.

³⁷⁷ Yunus 10/25.

³⁷⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 464.

hakikat ise manevi hislere yönelmeyi ve marifeti gerektirir. İbn Acîbe, şeriatı bir elbiseye benzeterek onu hakikatın örtüsü olarak tanımlamıştır. Ona göre kâfir ve zındık kimseler kalplerinin ilâhî kudrete bakan hakikat gözünü açarak şeriata bakan gözünü kör etmiş oldukları için “Eğer Allah dileseydi biz O’na hiçbir şeyi ortak koşmazdık!” diyebilmişlerdir. Avam Müslümanlar ise kalbin şeriat gözünü açarak hakikat gözünü ihmal ettikleri için ezelde takdir edilen ilâhî kadere inanmalarına rağmen işin hakikat boyutunu göremez ve başlarına gelen acı olaylara rıza göstermezler. Bu olayları inkar etmeleri halinde ise basiretleri tamamen kapanır. Müslümanlar içinde Allah’ın kendilerini sevip hakikat gözlerini açtığı ârif-i billâh veliler ise, tüm işlerin Allah’a ait olduğunu dolayısıyla hakiki failin yalnızca Allah olduğunu görürler. Aynı şekilde Allah, onların şeriat gözünü de açmış ve böylece kulluk vazifelerini de dinin öğretisine uygun bir şekilde yerine getirmişlerdir.³⁸³

(يَمْخُوا اللَّهَ مَا يَشَاءُ وَيُنْبِئُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ) “Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Ana kitap O’nun katındadır.”³⁸⁴ âyetinde buyrulduğu üzere İbn Acîbe’ye göre değişmeyen kaza Allah’ın sadece kendisinin bildiği ezeli ilmidir. Meleklerle ve diğer varlıklara açıklanan bilgi ise silinebilir ya da sabit bırakılabilir. Allah bazı hükümleri kullarına bildirirken bu hükümlerin meydana gelmesi için gereken sebep ve şartları, her şeye hükmedenin yalnızca kendisi olduğunu ve işin hakikatini sadece kendisinin bilebileceğini göstermek için kullarından gizleyebilir. Melekler bu işi yerine getirmek istedikleri zaman Allah onu silerek gayb ilmindeki Levh-i mahfûz’da sabit tutar.³⁸⁵ Hz. Musa (a.s) ve Hz. Hızır (as) kıssası zâhir ve bâtın ilimlerine sahip kimseler arasındaki farkı oldukça güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Kıssada, Hz. Musa hakikat ve şeriatın ilmine sahip olmakla birlikte zâhirî hükümlerle meşgul olurken, Hz. Hızır bâtınî hakikate uygun davranmaktadır. Allah, ilmi kendisine nispet ederek bir an bütün kuvveti nefesine ait görmesinden dolayı Hz. Musa’ya daha yüksek bir terbiye ve edep kazandırmak istemiştir. Zira bu Allah’ın yalnızca seçkin kullarına uyguladığı kanunudur.³⁸⁶

³⁸³ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 184-185.

³⁸⁴ Ra’d 13/39.

³⁸⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 35.

³⁸⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 285.

Sonuç olarak her şeyde ilahî meşîetin esas olduğunu vurgulayan İbn Acîbe'nin meşîet anlayışı, Ehl-i sünnet'in anlayışı ile paralellik arz etmektedir. Ona göre iradesi her şeyi kapsayan Allah'ın meşîeti (dilemesi) olmadan hiçbir şey gerçekleşmez. Eş'arî ekole mensup olan İbn Acîbe, Allah'ın iradesini yaratmaya dair tekvînî iradesi ve ilâhî emir ve nehiyleri içeren teklîfî iradesi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre tekvînî iradenin gerçekleşmesi zorunluluk arz ederken, teklîfî iradede böyle bir durum söz konusu değildir. Kainatta her şey Allah'ın iradesine bağlı olup yalnızca ilâhî emir iradeye bağlı değildir. İlahî davet herkese yapılırken hidâyetin Allah'ın dilediklerine özgü kılınması, Allah'ın emrinin iradesinden ayrı bir şey olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Acîbe, meşîeti çoğunlukla irade olarak açıklamakla birlikte ilâhî meşîeti, ilâhî iradenin tekvînî boyutu olarak ele almış ve meşîetle ilgili âyetleri Allah'ın kudretini merkeze alarak yorumlamıştır.

1.1. Hidâyet-Dalâlet Bağlamında İlâhî Meşîet

Hidâyet kelimesi sözlük anlamıyla “doğru yola girmek, doğru yolu göstermek, açıklamak, hakiki imana ulaştırmak, güzel ve iyi olanı tarif etmek, rehberlik etmek” anlamlarına gelmektedir.³⁸⁷ Hidâyetin güzele, doğruya ve iyi olana eriştirmek manasına karşın, (مِنْ دُونِ اللَّهِ فَأَهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ) “Allah, görevlilere buyurur: "Toplayın o zalimleri, onların yoldaşlarını ve Allah'ın dışında taptıklarını; hepsini cehennem yoluna sürün!”³⁸⁸ ve (كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ) “Şeytan hakkında şöyle yazılmıştır: Her kim şeytani dost edinirse, o da onu yoldan çıkaracak ve alevli ateşin azabına sürükleyecektir.”³⁸⁹ âyetlerinde kötülük veya cehennem kelimeleri ile birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Her ne kadar kelimenin sözlük anlamıyla, âyette geçtiği şekli arasında bir tezat varmış gibi görünüyorsa da aslında burada bir çelişki olmayıp âyetlerde hidâyet kavramı öfkenin, azabın ve şiddetinin çokluğunu ifade etmek için bu kelimelerle birlikte kullanılmıştır.³⁹⁰ Dalâlet kavramı ise, sözlükte yanlış yolda olmak, doğru yoldan sapmak gibi anlamlara gelmektedir.³⁹¹ Kur'ân-ı Kerîm'de

³⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, s. 59.

³⁸⁸ Saffât 37/23.

³⁸⁹ Hac 22/4.

³⁹⁰ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 1103; Ebû Saîd Nasîrüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Beyrut: Müessesetu Şa'ban, t.y., I, s. 34

³⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, s.78; el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 622.

türevleriye birlikte birçok âyette yer alan dalâlet kavramı, küfür ve inkârı içeren sapıklık, azgınlık, yanılmak, hüsrana uğramak gibi anlamlara gelmektedir.³⁹²

Ehli- sünnete göre hidâyetin gerçekleşme şartı cüz'î irâdededir. Yaşadığı sürece hidâyet veya dalâleti seçmek insanın tercihindedir.³⁹³ (أَقْلَمَ يَأْتِسُ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهْدَى (الْقَلَمَ يَأْتِسُ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهْدَى) (النَّاسَ جَمِيعاً *) (*İman edenler anlamadılar mı ki, Allah dileseydi bütün insanları doğru yola eriştirirdi.*)³⁹⁴ âyeti, Ehl-i sünnet kelamcılarının ilâhî meşîetin hidâyet ve dalâletle ilişkisi konusuna yaklaşımlarını açıkça izah etmektedir. İnsanın iradî eylemlerini Allah'ın ezeli ilmiyle biliyor olması, kulun bir ilâhî zorunlulukla eylemlerini gerçekleştirdiği anlamına gelmez. Çünkü Allah, kulunun neyi seçip isteyeceğini bilmekle birlikte, bu fiilleri kul istediği için yaratır.³⁹⁵ Bu bağlamda hidâyet ve dalâletin Allah'a nispeti hakikat, kula nispeti ise mecazdır.³⁹⁶

İbn Acîbe'ye göre hidâyet, hakkı açıklamanın ötesinde kalpte hidâyeti yaratarak doğru yola ulaşması için kula kuvvet ve muvaffakiyet vermektir. Allah'ın dilediği kimseyi hidâyete ulaştırması (إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ *) (*Şüphesiz, sen sevdiğin kimseyi hidâyete ulaştıramazsın; fakat Allah, dilediği kimseyi hidâyete ulaştırır. O, hidâyete gelecekleri en iyi bilir.*)³⁹⁷ âyetinden hareketle, hidâyet için seçtiklerinden hidâyete gelecekleri en iyi bilen Allah'ın, dilediği kimsenin kalbinde hidâyeti yaratacağı anlamına gelir. İbn Acîbe bu âyetin, hidâyeti hakkı açıklamaktan ibaret gören ve kulun fiillerini kendisinin tercih edip yaptığını düşünen Mu'tezilenin bu fikrini çürüttüğünü ifade etmektedir.³⁹⁸ (مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِيَّ وَمَنْ يُضِلِّ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *) (*Allah kimi hidâyete erdirirse, doğru yolu bulan odur. Kimi de şaşırtırsa, işte asıl hüsrana uğrayanlar onlardır.*)³⁹⁹ İbn Acîbe'nin Beyzâvî'den naklettiğine göre bu âyet hidâyet ve dalâletin Allah'ın elinde olduğunun açık bir delilidir. Buna göre Allah herkesi değil, yalnızca dilediği kimseleri hidâyete sevk eder. Dolayısıyla ilâhî hidâyet, Allah'ın dilemesine bağlıdır. Âyette hidâyeti bulanların tekil, sapıtanların ise çoğul

³⁹² Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s. 421-424.

³⁹³ Hasan Tevfik Marulcu, "Ehl-i Sünnet Kelâmında İrâde ve Meşîet", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1, sayı: 32, s. 20.

³⁹⁴ Rad 13/31.

³⁹⁵ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, s. 13.

³⁹⁶ Harpûtî, *Tenkîhu'l-keâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, s.180.

³⁹⁷ Kasas 28/56.

³⁹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 262.

³⁹⁹ A'raf 7/178.

sigada zikredilmesinin sebebi; hidâyet yolundakilerin tek bir doğru yolu, sapıtanların ise pek çok sapıklık yolu olmasıdır.⁴⁰⁰

(فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا)
(*) *Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğze çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.*⁴⁰¹ âyetinde hidâyet ve dalâletin alameti açıklanmaktadır. Buna göre Allah doğruya ulaştırmak istediği kimseye hakkın yolunu tanıtır, onun kalbini imana girmesi için hazır hale getirerek imana mani olan şeylerden arındırarak genişletir. Bunun aksine Allah saptırmak istediği kişinin kalbini daraltır, kalp hakkı kabulden kaçır ve göğsü imana açılmaz, iman ona çok ağır gelir. Bu şekilde Allah, inanmayanları kendi yapıp ettiklerinden dolayı azaba maruz bırakmış ve ilâhî yardımından uzaklaştırmıştır. Kullarının tüm fiillerini bilen Allah, her işinde olduğu gibi onları kendisine yakınlaştırmak veya uzaklaştırmakta da hikmet sahibidir ve adildir.⁴⁰²

(وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ)
(*) *İnkârcular, "Ona rabbinden bir mucize indirilseydi ya!" diyorlar. De ki: "Allah dilediğini saptırır; kendisine yöneleni de gerçeğe ulaştırır."*⁴⁰³ âyetinde buyrulduğu gibi Allah'ın dilediğini saptırıp dilediğini hidâyete erdireceği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte (وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ) *"Allah zalimler topluluğunu hidâyete erdirmez."*⁴⁰⁴ (وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ) *"Allah fasıklar topluluğunu hidâyete erdirmez."*⁴⁰⁵ ve (وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ) *"Allah kafirler topluluğunu hidâyete erdirmez."*⁴⁰⁶ âyetlerinde buyrulduğu üzere Allah'ın zalimleri, fasıkları ve kâfirleri hidâyete erdirmeyeceği açıkça buyrulmaktadır. İbn Acîbe bu âyetlerden hareketle imanın yerine kendi bozuk inancını koyarak kendisine zulmeden zalimleri, Allah'ın doğru yola iletmeyeceğini ifade etmektedir. Zira iman kendisine belli olduktan sonra hak yoldan ayrılanlar sapkınlığı tercih etmiş, doğru ve hakikatten uzaklaşmış ve nefesine

⁴⁰⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 283.

⁴⁰¹ En'am 6/125.

⁴⁰² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 168.

⁴⁰³ Ra'd 13/27.

⁴⁰⁴ Tevbe 9/19.

⁴⁰⁵ Tevbe 9/24, 80.

⁴⁰⁶ Tevbe 9/37.

zulmetmiş olurlar.⁴⁰⁷ Diğer yandan (وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ) “...Allah, âlemde hiçbir kimseye zulüm dilemez.”⁴⁰⁸ âyetinde buyrulduğu üzere alemde hiç kimseye zulüm dilemeyen Allah, kullarına af yolunu göstermiş ve onları uyarmıştır. Dolayısıyla Allah hak yolu herkese açıklamış olduğu halde, insanların çoğu kendi yanlış tercihlerinden dolayı doğru yola ulaşamamaktadırlar.⁴⁰⁹

İbn Acîbe, Allah’ın her işte muradına ve ezeldeki dilemesine uygun olarak tasarrufta bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre göklerde ve yerde var olan her şeyin sahibi olan Allah, herkese vaat ettiği ve uyardığı şekilde karşılığını vermektedir. Zira Kur’an’da (وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *) “Andolsun biz, (ilâhî hüküm ve sırları) açıklayan birçok âyet indirdik. Allah, dilediği kimseyi doğru yola iletir.”⁴¹⁰ buyurulmuştur. Bununla birlikte (لَا يُسْئَلُ عَمَّا يُفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ) “O’na yaptıklarından dolayı hesap sorulmaz, insanlara ise yaptıklarından hesap sorulacaktır.”⁴¹¹ âyetinde belirtildiği üzere Allah’a yaptıkları sebebiyle hesap sorulmaz, O, dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini dalâlete sürükler.⁴¹²

İbn Acîbe, hidâyete ulaşmış kimselerin Allah’ın özel yardımına erişmiş ve ezelde kendilerine hidâyete erme hükmü verilmiş kimseler olduklarını düşünmektedir.⁴¹³ İbn Acîbe’ye göre ilâhî huzurdan mahrum kimselere gayretleri bir fayda sağlamayacaktır. Buna karşın kendisine ilâhî yardım takdir edilen kimseler de kusurlara dalmayacak, bir kusur işlediklerinde tövbe ederek kurtulacaklardır.⁴¹⁴ Hz. Peygamber’in ardından insanları uyaran velilerin sohbet meclisinde bulunan kimseler de ezelde haklarında ilâhî yardım ve destek takdir edilmiş kişilerdir. Kendi yapıp etmelerinden dolayı kendilerinden ilâhî yardım ve destek kesilmiş olan kimseler ise onların öğüt ve uyarılarına karşı sağır kesilirler.⁴¹⁵ Bu bağlamda kalbin manevi olarak

⁴⁰⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, I, s. 377.

⁴⁰⁸ Âl-i İmrân 3/108.

⁴⁰⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 366.

⁴¹⁰ Nur 24/46.

⁴¹¹ Enbiyâ 21/23.

⁴¹² İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, I, s. 392.

⁴¹³ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 25, 33.

⁴¹⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 167.

⁴¹⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 468.

temizlenmesi hakiki bir mürşidin terbiye halkasına girmekle gerçekleşir ki, Allah'ın kıyamet emrine kadar bu zatlardan birileri muhakkak bulunur.⁴¹⁶

İbn Acîbe'ye göre Allah Kur'ân'dan yüz çevirmeleri ve yaptıkları kötülükleri unutmaları sebebiyle Allah'ın yardımından uzak kalan inkarcıların kalplerine, onları âyetleri düşünmekten alıkoyan perdeler çekmiştir. Kalplerindeki bu perdeden dolayı onlar hidâyete ulaşamazlar.⁴¹⁷ Çünkü onlar buna müstehak olmuşlardır. İbn Acîbe, kalbi Allah kelamını düşünüp anlamaktan engelleyen dört perde olduğunu belirtmektedir. Bu perdelerden ilki, küfür ve şirk perdesidir ki, bunu ancak İslâm ve iman ortadan kaldırır. İkincisi günah ve isyan perdesidir ki, bu da ancak tövbe ile ortadan kalkar. Üçüncüsü nefsânî arzulara dalma perdesidir ki, bundan kurtulmanın yolu kalbi dünyadan çekerek, şüpheli şeylerden kaçınmak ve iffeti korumaktır. Dördüncü perde ise, gaflete dalarak boş işlerle meşguliyettir ki bu perde de ancak kalp uyanıklığı, Allah'a yönelme ve O'na bağlanma ile ortadan kalkar. Kulun Kur'ân'ı tam olarak anlaması ve Allah'ı müşahede edebilmesi için bu dört perdeyi kaldırdıktan sonra iki perdeyi daha kaldırması gereklidir. Bunların ilki zâhirî amellere dalma, makamlara ve kerametlere aldanma perdesidir ki ariflere göre bu hak yola ulaşmak isteyen kişi için öldürücü bir zehir hükmündedir. İkinci perde ise vehimle oyalanarak işin bâtınına ulaşmadan zâhirî hisle yetinmek ve zâhirî şekillerle kalmaktır.⁴¹⁸

İbn Acîbe, kalbi Kur'ân'ı anlamaktan perdeleyen dört engel hususunda Gazzâlî'nin sıralamasını da aktarmaktadır. Buna göre birinci perde Kur'ân'ın şekli okunuşuna takılıp kişinin kendini sadece harfleri düzgün okumaya hasretmesi ve onların mahreciyle meşgul olmasıdır. İkinci perde, gerçekliğini araştırmadan mezhebini taklit ederek ona uymak ve onun katı bir savunucusu olmaktır. Üçüncü perde, günahta ısrar etmek, kibir veya dünya sevgisine aldanmaktır ki bu kalbin en büyük perdesidir ve çoğu insan bununla perdelenmiştir. Perdelerin dördüncüsü ise, zâhirî bir tefsir okurken rivâyet yoluyla gelen açıklamaların dışında Kur'ân'a anlam verilemeyeceğini düşünmektir. Ancak sahili olmayan bir derya olan Kur'ân'dan kıyamete kadar herkes

⁴¹⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 283.

⁴¹⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 283.

⁴¹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 108-109.

avuçlayıp su alabilecektir. Zira herkes ilmî genişliği ve kalbinin temizliği ölçüsünde Kur'ân'dan istifade edebilir.⁴¹⁹

Kur'an'da, (*مُدَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا* *) “*Arada bocalayıp duruyorlar; ne onlara, ne bunlara! Allah'ın şaşırtdığı kimseye asla bir yol bulamazsın.*”⁴²⁰ âyetinde buyrulduğu üzere Allah'ın sapmak isteyen kimseyi hak yoldan saptırdığı zaman başka kimsenin onu hidâyete ulaştıramayacağı buyrulmaktadır. İbn Acîbe'ye göre Allah bu kimselerin haddi aşmalarından ötürü kalplerindeki şirki ve küfrü temizlemek istemez.⁴²¹ İbn Acîbe, Allah'ın kalbini hevedan, basiretlerini eşyaya takılıp kalmaktan temizlemek istemediği kimseyi kimsenin düzeltmeyeceği kanaatindedir. Ona göre kalp temizliği, nefsin öldürülerek kötü arzuların uzaklaştırılmasına bağlıdır. Bunun için de nefsin kendisine ağır gelen yüklerin altına girmesi gerekmektedir. Ayrıca gözünü ve kalbini nefsanî arzularından ve dünyadan uzaklaştıramayan kimse, Hak'tan perdelenir.⁴²² Kalpleri günahları sebebiyle katılmış ve basiretleri kapanmış kimseler, Kur'ân'la uyarılsalar da bu durum sadece onların azgınlığını artırır. İbn Acîbe, inatçı kâfirlerin Allah'ın âyetlerinden inkarlarının artması durumunu, hasta bir kimsenin sağlıklı kimselere yarayan gıdaları yediğinde hastalığının artması haline benzetmektedir.⁴²³

İbn Acîbe, Allah'ın küfrü tercih edeceğini bildiği kullarına kendilerini doğru yola iletecek bir lütuf vermediğini düşünür. İbn Acîbe'ye göre (*وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًىهَا*) “*Eğer dileseydik, herkese hidâyetini verirdik. Fakat benden, “Muhakkak cehennem, bütünüyle cinlerden ve insanlardan dolduracağım” şeklinde söz gerçekleşti.*”⁴²⁴ âyeti de Allah'ın her nefse kendisini hidâyete ulaşacak şeyi vermeyi dileyip, vermesine rağmen nefsin hidâyete ermediğini savunan ve bu konuda Cebriyye mezhebine yakın bir görüşe sahip olan Mu'tezile'nin bu fikrinin yanlışlığını ortaya koymaktadır.⁴²⁵

⁴¹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 109.

⁴²⁰ Nisa 4/143.

⁴²¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 41.

⁴²² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 42.

⁴²³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 58.

⁴²⁴ Secde 32/13.

⁴²⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 391.

(وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاَهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ)
 (هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ *) *“Onlar, “Eğer Rahmân dileyseydi, biz onlara tapmazdık” dediler. Onların bu konuda hiçbir bilgisi yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar.”*⁴²⁶ âyetinin zâhirîni kendisine dayanak noktası görerek Allah’ın kâfirin küfrünü dilemediğini aksine imanını dilediğini ifade etmiştir. Mu‘tezile’ye göre âyette belirtildiği üzere kâfirler, Allah’ın kendileri için küfrü dilediğini ancak kendilerinden putlara ibadet etmeyi bırakmalarını dilemediğini iddia ederek Allah dileyseydi, putlara tapmayacaklarını söylemişlerdir. İbn Acîbe ise, âyette belirtildiği üzere müşriklerin kendilerine bir bela gelmemesini delil göstererek yaptıkları işten Allah’ın razı olduğu sonucunu çıkarmalarına karşılık Allah’ın, onların küfrüne rızası olmadığını ancak kulu için önceden hükmetmiş olduğu azap vaadini gerçekleştirmek için kulunun günah işlemesine mani olmadığı sonucunu çıkarmaktadır. Benzer şekilde (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتُّعِمُّوا مِمَّنْ لَوْ بَشَاءَ اللَّهُ لَطَعَمَهُمْ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ *) *“Onlara, "Allah’ın size verdiği rızıktan başkaları için de harcayın" dediğinde, inkârcılar müminlere derler ki: "Dilese Allah’ın doyuracağı kimseleri biz mi besleyeceğiz! Doğrusu siz açık bir yanılğı içindesiniz.”*⁴²⁷ âyetinde de kâfirlerin inanmadıkları halde alay edercesine Allah’ın dilese doyuracağı kimseyi kendilerinin doyurmasına gerek olmadığını ifade ettikleri belirtilmektedir. İbn Acîbe, Mu‘tezilenin (وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاَهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ)
 (إِلَّا يَخْرُصُونَ *) *“Eğer Rahmân, dileyseydi, biz onlara tapmazdık”*⁴²⁸ âyetini kader konusuna delil getirmelerinin yanlış olduğunu ifade eder. Zira bu âyetteki ifade her şeyi dilediği şekle çevirmeye gücü yeten Allah’ın kudreti açısından zâhiren hakikati temsil eden bir fikre tutunup şeriate uymadığı ve hakikat tarafı da olmadığı için küfrün alametidir.⁴²⁹

Öte yandan Allah’ın rahmetinden mahrum bıraktığı kimselerin Allah dileyseydi kendilerini hidâyete ulaştıracağını ifade etmeleri, kulun sorumluluğunu ortadan kaldırmaya yönelik bir yalandan ibarettir. İbn Acîbe’ye göre kul hidâyetini veya dalâletini kaderin bir sonucu olarak görmeyip hidâyete varmak için gayret edip Allah’ın emirlerini yerine getirmelidir. Eğer kendisini alıkoyan ilâhî takdirler varsa da bunlardan kurtulmak için Allah’tan yardım istemelidir. Aksi takdirde kendisi için kötü son

⁴²⁶ Zuhruf 43/20.

⁴²⁷ Yâsîn 36/47.

⁴²⁸ Zuhruf 43/20.

⁴²⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, V, s. 241.

kaçınılmaz hale gelir. Görüldüğü üzere şeriat ve hakikat bir bütündür. Hakikate ulaşan kimsenin dinin hükümlerini kapsayan şeriate mutlaka uymak zorunda olması gibi şeriate uyan kimsenin de hakikate ulaşması gerekir. Dolayısıyla kulun bir görevi de bâtında işin hakikatini ararken zâhirde dinin emirlerine sımsıkı sarılmaktır. Bu bağlamda kendilerinden daha doğru yolda giden kimseler karşılıklarına çıkmışken geçmişte atalarının yaptıklarını körü körüne taklit ederek kendilerini doğru olana karşı kapatan kimseler kınanmaktadır.⁴³⁰

İbn Acîbe, Allah'ın kendilerine rahmetini müjdeleyici ve azabından korkutucu peygamberler göndererek sadece Allah'a iman ve ibadet etmeleri için uyardığı halde yoldan çıkan kimseler hakkında dinin zâhirine göre azap sebebinin gerçekleştiğini belirtirken, işin hakikat tarafı olarak her iş kendi elinde olan Allah'ın adaletiyle dilediğini dalâlet içinde bırakırken, dilediğini de lütuf ve ihsanıyla hidâyete ulaştıracağını ifade etmektedir. Öte yandan Allah, dileyeydi herkesi doğru yola iletirdi ancak O, bazılarının hidâyete ulaşmasını, bazılarının da dalâlet içinde kalmasını dilemiştir. Bu bakımdan İbn Acîbe'ye göre müşriklerin Allah dileyeydi kendilerinin şirk koşmayacaklarını ifade etmeleri Allah'ın kudreti açısından doğrudur, ancak onlar şeriatın hükümlerini inkar ettiklerinden onların üzerindeki yanlış ortadan kalkmaz. İbn Acîbe, âyetleri yalanlayanların ancak hevasına uyanlar olduğunu Hakk'a tabi olanların ise muhakkak âyetleri tasdik ettiğini belirtmektedir.⁴³¹

Münafıklar, defalarca iman edip sonra tekrar inkar etmeleri sebebiyle münafık olarak nitelenmiş ve haklarında verilmiş ilâhî hüküm sebebiyle Allah'ın mağfiretinden uzak kalmışlardır. (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا) “İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak ne de onları doğru yola iletecektir.”⁴³² âyetinde belirtildiği üzere inkar kalplerini tamamen sardığı için tövbe etmemelerinden ötürü Allah da onları affetmez ve doğru yola iletmez.⁴³³ İbn Acîbe'ye göre (قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ) “De ki: "Eğer ben haktan sapmışsam, kendi zararına sapmış olurum. Eğer hidâyeti bulmuşsam, bu da Rabbimin

⁴³⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, V, s. 242.

⁴³¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 184.

⁴³² Nisa 4/137.

⁴³³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 576.

bana vahyettiği sayesinde. Şüphesiz, O, her şeyi işitendir, kuluna çok yakındır."⁴³⁴ ve (فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا) "...Kim doğru yola girerse, bu kendi iyiliğindedir; kim de hak yoldan saparsa, sadece kendi zararına sapmış olur..."⁴³⁵ âyetlerinde belirtildiği üzere kişinin zararına olan şeyler nefsinden kaynaklanırken kendisine yarar sağlayan her şey Allah'ın ona doğruyu göstermesi ve onu bu yolda başarılı kılması sayesinde.⁴³⁶

İbn Acîbe'ye göre küfürde yarışmaları sebebiyle Allah'ın, kâfirlerden haddi aşanlara ahirette sevap adına hiçbir şey vermemek istemesi ve onlara büyük bir azapla karşılaşacaklarını haber vermesi, bu kimselere ezelde dalâlet hükmü yazılmış olması ve onların küfür hali üzere ölmüş olmalarındandır.⁴³⁷ (أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْفُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَاللَّهُ) (*Bizim, yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı? Allah hükmeder, O'nun hükmünü denetleyecek yoktur; O'nun hesaba çekmesi de hızlıdır.*"⁴³⁸ Allah İslâm'ın ikbaline, kâfirlerin ise helakine hükmetmiştir ve değiştirilmesi mümkün olmayan bu hüküm kesinlikle gerçekleşecektir.⁴³⁹ (كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) "*Böylece, (isyan etmekte ısrar eden) fasıklar hakkında Rabbinin, "Onlar inanmazlar" sözü gerçekleşti.*"⁴⁴⁰ âyetinde belirtildiği üzere, itikat konularında hakkın gerçekleşip ispat edilmesi gibi iman etmeyeceği kesin olan kimselere mahsus olarak, Allah'ın Levh-i mahfûz'da "*Onlar iman etmezler*" hükmü de sabit olmuş ve bu hükmün gerçekleşmesi vacip olmuştur.⁴⁴¹ (إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ * وَلَوْ جَاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّىٰ يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ *) "*Haklarında Rabbinin, "Onlar iman etmezler" sözü (hükmü) gerçekleşen kimselere, bütün mucizeler gelmiş olsa bile onlar, can yakıcı azabı görünceye kadar iman etmezler.*"⁴⁴² âyetinde buyrulduğu üzere Allah, onların iman etmesini irade etmediği

⁴³⁴ Sebe 34/50.

⁴³⁵ Zümer 39/41.

⁴³⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 508.

⁴³⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 439.

⁴³⁸ Ra'd 13/41; Ayrıca bkz: Ahzap 33/62; Yunus 10/19.

⁴³⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 39.

⁴⁴⁰ Yunus 10/33.

⁴⁴¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 469.

⁴⁴² Yunus 10/96-97.

için artık onlar elim azabı görene kadar iman etmezler. Azabı görüp de iman ettikleri zaman da Firavun'un hali gibi imanlarının kendilerine faydası olmaz.⁴⁴³

Müşrikler, kendilerine Kur'ân âyetleri okunduğunda bunların öncekilerin masallarından ibaret uydurulmuş haberler olduğunu ve isteseler kendilerinin de bir benzerini getirebileceklerini söylemişlerdir.⁴⁴⁴ İbn Acîbe'ye göre onların bu sözleri kibir ve inatta ne kadar haddi aştıklarını göstermektedir. Nitekim Kur'ân âyetlerinin bir benzerini getirmeye güçleri yetecek olsaydı, bunu isteyip istememeleri kendilerini engellemez aksine hemen yapmaya çalışırlardı. Bu duruma benzer şekilde seçkin velilerin aktardığı ledünnî ilimleri, rabbanî sırları veya kudsî hikmetleri işittiklerinde, onlarla aynı asırda yaşayan kişiler isteseler benzerlerini getirebileceklerini söyleyerek itiraz etmişlerdir. (وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا) “...Allah'ın kanununda bir değişme bulamazsın.”⁴⁴⁵ âyetinde belirtildiği gibi bu durumun devam etmesi, kendisinde asla değişme olmayan ilâhî bir kanundur.⁴⁴⁶

(وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنْ) (*Eğer (istedikleri gibi) onlara melekleri indirseydik, ölümler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler.*”⁴⁴⁷ âyetinde Allah, hidâyetin mucizeyle değil ancak kendi iradesiyle gerçekleştiğini haber vermektedir. Zira Allah kendilerine bir mucize gelmiş olsa kesinlikle ona iman edeceklerini söyleyen müşriklerin o mucize gelseydi de iman etmeyeceklerini bilmektedir. Bu durum, onların (فَاتُّوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) “Ölümden sonra hayat olduğu konusunda doğru iseniz ölmüş babalarımızı getirin”⁴⁴⁸ âyetinde belirtilen isteklerine karşılık, Allah'ın onların ölmüş babalarını diriltse dahi iman etmeyeceklerini bilmesine benzemektedir. İbn Acîbe, kişilerin iman etmesini Allah'ın dilemesine bağlayarak kulun meşîetinin ilâhî meşîetle

⁴⁴³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 499.

⁴⁴⁴ Enfal 8/31.

⁴⁴⁵ Fatır 35/43.

⁴⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 326.

⁴⁴⁷ En'am 6/111.

⁴⁴⁸ Duhan 44/36.

mümkün olduğunu savunmaktadır. Zira eğer Allah dileseydi herkesi hidâyete getirirdi, ancak insanlardan Allah'ın diledikleri dışındakiler iman etmez.⁴⁴⁹

Kur'ân'da Allah'ın Hz. Âdem'i yarattıktan sonra ona secde edilmesini emretmesi üzerine melekler bu emri yerine getirirken, şeytanın kibrinden dolayı emre itaatsizlik ettiği ve bu sebeple Allah'ın rahmetinden kovulduğu bildirilmektedir. Ayrıca şeytanın insanları azdırmak için yeniden dirilme gününe kadar mühlet istediği ve istediği kendisine verince⁴⁵⁰ (قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ *) “*Sonra İblis dedi ki: "Rabbim! Senin beni azdırman sebebiyle ben de yeryüzünde onlara günahları süslü göstereceğim"*⁴⁵¹ ve devamındaki (اَلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلِصِينَ) “*Senin samimi kulların hariç*”⁴⁵² âyetlerinde buyrulduğu üzere insanları yoldan çıkarmak için onlara günahları güzel göstermektedir. İbn Acîbe'ye göre İblis daha önce iman ve ibadet hali içindeyken ezeli hükümde bu şekilde hükmedildiğinden Hz. Adem'e secde emrinden sonra isyana kalkışıp inkar etmiştir. Aynı şekilde insanlardan da sebeplere ve maddeye bağlı kalanların zâhiren kendileri gibi maddî varlığa sahip olan peygamberlere veya velilere itaat etmeleri güçleşmektedir. Allah'ın ezeli ilminde kendilerine ilâhî inâyetini takdir ettiği kimseler ise kendileri gibi beşer olduklarını bilmekle birlikte Allah sevgisi ile peygamberlere ve velilere boyun eğmektedirler.⁴⁵³

Kendini beğenen kimselerin durumunu İblise benzeten İbn Acîbe, ilâhî azabın ve kalbin perdelenmesinin sebebini de kulun Allah'a karşı kibirlenip hakka boyun eğmemesi olarak görmektedir.⁴⁵⁴ Zira Allah yeryüzünde haksız yere büyüklenenleri kibirlenmelerine karşılık bir ceza olarak âyetlerinden uzaklaştıracağını buyurmuştur. Bu kimseler kalpleri mühürlenerek artık âyetler üzerinde hiç düşünmedikleri için ibret almaz ve âyetlere iman etmezler. Şeytanın esir aldığı bu kimseler doğru ve hak yolu görseler de iman etmemekle birlikte azgınlık ve dalâlet yolunu gördüklerinde ise sapıklığı kendilerine huy edinmiş oldukları için hemen o yola tabi olurlar. Allah'ın âyetlerini yalanlayanların amelleri boşa gitmiştir ve yaptıklarının cezasını

⁴⁴⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 158.

⁴⁵⁰ Hicr 15/28-38.

⁴⁵¹ Hicr 15/39.

⁴⁵² Hicr 15/40.

⁴⁵³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 89.

⁴⁵⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 278.

çekeceklerdir.⁴⁵⁵ Zira (وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا)⁴⁵⁶ âyetinde belirtildiği gibi Allah hiç kimseye zulmetmez. (إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ) “Şüphesiz, sapmışlardan sana uyacak olanlar dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır.”⁴⁵⁷ âyetinde buyrulduğu üzere Allah’a gerçekten kulluk eden ve amellerinde ihlaslı olan kullara şeytanın herhangi bir hâkimiyeti söz konusu değildir. Şeytan, yalnızca haklarında sapkınlık takdir edilen ve ilâhî inâyetten mahrum kalan sapıklardan kendisine uyanları yoldan çıkarabilme gücüne sahiptir.⁴⁵⁸

İbn Acîbe’ye göre (كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ) “O şeytan hakkında şu hüküm yazılmıştır: Kim onu dost edinirse, şüphesiz, şeytan onu saptırır ve kızgın cehennem azabına götürür.”⁴⁵⁹ âyetinde buyrulduğu üzere Allah’ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edinenler ve onlara itaat edenler, bu hallerinden ötürü ilâhî yardımdan mahrum kalarak nefislerine uymuş ve sapkınlık içinde kalmışlardır. Bu kimseler ezeldeki hükmün gereği olarak sapmışlardır. İbn Acîbe’nin bu yorumu, Allah’ı bırakıp şeytana uyan kimselerin dalâlete sürüklenmesinin bir formül gibi yaptıklarına karşılık olarak ezelde takdir edildiği şeklinde yorumlanabilir.⁴⁶⁰ Zira (إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ * إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ *) “Şüphesiz, iman edip Rableri’ne tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur. Onun hâkimiyeti sadece, onu dost edinenlere ve onu Allah’a ortak koşanlardır.”⁴⁶¹ âyetinde şeytanın Allah’a yönelen kullar üzerinde bir tesiri olmayacağı açıkça belirtilmektedir.

Peygamberler inanan bir toplum için birer uyarıcı ve müjdeleyicidirler. Kendilerine muhalefet edenleri ise elim bir azapla korkuturlar.⁴⁶² İbn Acîbe’ye göre ruhların, ruhlar aleminde hak üzere ittifak ve ikrar halindeyken bedene girerek maddî aleme geçmelerinden sonra ihtilafa düşmeleri ve inkara kalkışmaları üzerine Allah, insanlara ruhlar aleminde kendisine verdikleri ilk sözü hatırlatmak için peygamberler göndermiştir. Kendilerine imanın nasip edildiği kimseler hakka davet eden

⁴⁵⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 259.

⁴⁵⁶ Kehf 18/49.

⁴⁵⁷ Hicr 15/42.

⁴⁵⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 90.

⁴⁵⁹ Hac 22/4.

⁴⁶⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 209-210.

⁴⁶¹ Nahl 16/99-100.

⁴⁶² İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 292.

peygamberleri doğrularken, imandan nasibi olmayan kimseler ise inkara kalkışmışlardır. İbn Acîbe, bu görüşünü Hz. Peygamber'in (s.a.v) "*Bütün çocuklar, fitrat üzere (hakki kabul edecek fitrat ve yaratılıştta) doğar. Sonra, anne baba (ve çevre) onları; hıristiyan, yahudi veya mecûsî yapar.*"⁴⁶³ hadisi ile delillendirmektedir.⁴⁶⁴

Allah, dilediğini doğru yola iletirken, dilediğini de hak yoldan saptırmaktadır. O'na yaptıklarının hesabı sorulmaz, ancak kullar yaptıklarından sorumludur. Hidâyet sadece Allah'ın elindedir, peygamberler ise ancak insanları hayra davet eden birer uyarıcıdır. Bu sebeple Allah, insanlara tebliğ yaptığı halde onların hidâyete girmemelerine üzülmemesi gerektiğini zaman zaman peygamberine hatırlatmaktadır.⁴⁶⁵ Allah, ihsanı ve lütfuyla kulları arasından dilediğini hidâyete erdirir. Hayır ve şer tüm işler Allah'ın elindedir. Ancak edeben Nisa suresi 4. âyetin öğrettiği gibi (مَا أَصَابَكَ مِنْ) (*Sana gelen her hayır, Allah'tandır; başına gelen her kötülük ise nefsendendir.*"⁴⁶⁶ denir.⁴⁶⁷ Dolayısıyla tüm insanlığın hidâyeti için kendini yıpratmak yersizdir. Davet elçilerine düşen yalnızca insanlara hakkı açıklamaktır.⁴⁶⁸

İbn Acîbe'ye göre Allah bütün ümmetlerin hidâyet üzere bulunmalarını dileseydi, onlar peygamberlerin hak olduğunu kanıtlayan deliller kendilerine ulaştıktan sonra birbirleriyle savaşmazlardı. Onlar, içlerindeki düşmanlık ve haset nedeniyle ihtilafa düşmüşlerdir. Bununla birlikte onlardan bir kısmı, peygamberlerin getirdiği dine tabî olmada, Allah'ın kendisini muvaffak etmesiyle iman etmiş, bir kısmı da muhalefet ederek inkar etmiş ve dalâlete düşenlerden olmuştur. Zira Allah'ın hikmeti kâfirler için "Müntakîm" ve "Kahhar", müminler için ise "Kerîm" ve "Halîm" isimlerinin sırrının tecelli etmesi için ihtilafın olmasını gerektirmiştir.⁴⁶⁹ O, tevhidde ittifak halinde olsa da uygulamada aralarında farklılıklar bulunan birçok şeriat göndererek hak ortaya çıktığında kimlerin hak dine itaat edip teslim olduğunu ölçmek üzere imtihan etmeyi

⁴⁶³ Ebu Dâvûd, "Sünne", 17; Buhari "Cenâiz", 93; Müslim "Kader "25; Tirmizi "Kader" 5.

⁴⁶⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 239.

⁴⁶⁵ Bakara 2/272.

⁴⁶⁶ Nisâ 4/79.

⁴⁶⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 305.

⁴⁶⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 305-306.

⁴⁶⁹ Bakara 2/253.

dilemiştir.⁴⁷⁰ Nitekim şartların değişmesi ile insanların iman ve inkar hali de farklılaşmaktadır.⁴⁷¹

Hiz. Peygamber (s.a.v) kavminin Müslüman olmasına yönelik aşırı istek göstermesi üzerine bu konuda kendisini daha fazla üzmemesi için çok defa Allah tarafından uyarılmıştır. (وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سَلْمًا فِي السَّمَاءِ)
“Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki, onlara bir mûcize getiresin! Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirirdi. O halde sakın cahillerden olma!”⁴⁷² âyetine göre eğer onların hidâyete ulaşması Allah tarafından dileseydi, Allah bu kimseleri imana ulaştırır ve onlar da iman ederlerdi. Ancak ilâhî irade bunu dilememiştir. İbn Acîbe, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Mu‘tezile’nin bu âyeti “Eğer Allah dileseydi, onlara kendilerini imana mecbur eden bir mucize gösterirdi; fakat hikmetinin dışında olduğu için bunu yapmadı.” şeklinde yorumlamasının yanlış olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷³ İbn Acîbe’ye göre ilâhî irade onların şirk koşmasını buyurmuştur. Eğer Allah, onların iman etmelerini dileseydi elbette iman ederlerdi. Ona göre bu âyet kulun kendi fiilini kendisinin yaratacağını savunan Mu‘tezile mezhebine karşı bir delildir.⁴⁷⁴

İbn Acîbe’ye göre (إِنْ تَخْرُسْ عَلَى هُدْيِهِمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ *) “Sen onların hidâyeti için hırs göstersen de, Allah saptırdığı kimseyi hidâyete ulaştırmaz.”⁴⁷⁵ âyetinde söz edildiği üzere, insanları uyarma işinde Hiz. Peygamber’in (s.a.v) varisi kimseler için de durum bu şekildedir. Buna göre mürşidlerin işi sadece doğru yolu göstermek ve hak yolu açıklamak olup hidâyet ve hayırlarda muvaffakiyet onların elinde değildir. Derviş ancak sebepleri hareket ettirebilir, kapıyı ise yalnızca Allah açar.

⁴⁷⁰ Şûrâ 42/8; Nahl 16/93; Şuârâ 26/4.

⁴⁷¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 47.

⁴⁷² En'am 6/35.

⁴⁷³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 113.

⁴⁷⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 156.

⁴⁷⁵ Nahl 16/37.

Aynı şekilde şeyh de sadece bir uyarıcıdır ve nihâyetinde hidâyete erdirmek veya erdirmemek ise yine yalnızca Allah'a aittir.⁴⁷⁶

Bedir harbinde Yüce Allah peygamber efendimizin müşriklerin yüzüne bir avuç toprak atması ve toprağın bütün yüzlere isabet etmesine karşılık (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ) (*Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lutufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.* ”⁴⁷⁷ âyetini buyurmuştur. Yine bir başka âyette (لَيْسَ لَكَ) (*(Resulüm!) Bu işte senin yapacağı bir şey yok. Allah ya onların tövbelerini kabul eder veya onları cezalandırır. Çünkü onlar zalimlerdir.* ”⁴⁷⁸ buyurmuştur. İbn Acîbe'nin aktardığına göre Celaleyn tefsiri üzerine hâşiye yazan Ebû Muhammed Abdurrahman-ı Fâsî'ye (v.1036/1626) göre bu söz Allah'ın izniyle O'nun adına iş yapmak, yani beka makamı ve kulun işini Allah'ın yapması, yani fena makamı olmak üzere iki makama işaret etmektedir. İbn Acîbe'ye göre ise birincisi “bast makamı”, ikincisi “kabz makamı”dır. Âriflerden aktardığına göre Allah'ın kulunu bast yani genişlik ve ferahlık halinde tutması halinde kulun ihtiyacı ve derdi kalmazken, kabz yani darlık ve sıkıntı halinde tutması durumunda ise dayanacak gücü olmaz.⁴⁷⁹

İbn Acîbe, peygamberlerden sonra âriflerin de insanlardaki cehalet ve inkâr hastalıklarını tedavi etmek üzere Allah tarafından görevlendirildikleri kanaatindedir. Ona göre kendisine ezelde Allah'ın yardımı takdir edilmiş kimseler, bu ariflere inanarak hak yolda hedeflerine ulaşmışken, ezelde kendilerine mahrumiyet takdir edilmiş olan kimseler ariflere inanmayarak kalbinde sürekli bir şüphe beslemişlerdir. Bu kimseler genelde dünyaya meyleden, hevasına düşkün insanlardan ve dünyada güç sahibi olan yöneticilerden olup inkarlarının sebebi, velilere karşı besledikleri haset ve düşmanlıktır. Temiz fitratlı ve halis niyetli müminler, Allah'ın kendilerini doğruya ulaştırmasıyla velileri tasdik ederek, onların bereketiyle yakînî imana ve müşahede haline ulaşırlar. Allah, dilediği kullarını, manen tertemiz olan ruhları kudsî huzura ulaştıran yol olan

⁴⁷⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 114.

⁴⁷⁷ Enfâl 8/17.

⁴⁷⁸ Âl-i İmrân 3/128.

⁴⁷⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 405.

sırat-ı müstakime ulaştırır. Ruhlar, oradan gelmiş, oraya dönmüşlerdir. İbn Acîbe, Allah'ın dilediğini doğru yola iletip, dilediğini de hak yoldan saptıracağını ve hiçbir hususta O'na yaptıklarının hesabının sorulmayacağını, kulların ise yaptıklarından sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁰

Toplum içinde yolsuzlukların, adaletsiz gelirin ve verginin yaygınlaşmış olması ve tartıda, ölçüde hile yapmaları gibi nedenlerle bozulmaya uğramış Medyen halkının peygamberi olan Hz. Şuayb (a.s), kavmini zikredilen hususlarda düzelmeleri için uyardığında, onlar bu durumdan rahatsız olarak Hz. Şuayb ve kavminin ya kendi batıl dinleri üzerinde olmalarını ya da onları topraklarından süreceklərini teklif etmişlerdir.⁴⁸¹ Bunun üzerine Hz. Şuayb, (قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّيْنَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ *) *"Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah'ın dilemiş olması başka, bizim sizin dininize dönmemiz olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah'a dayanırız. Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet! Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır."*⁴⁸² âyetinde buyrulduğu üzere kavmine cevap vermiştir. İbn Acîbe'ye göre söz konusu âyette Hz. Şuayb'ın Allah'ın dilemesini istisna etmesi, gayp olan her şeyi kuşatan ilâhî iradeye ve ilâhî ilme teslimiyet sebebiyledir. Nitekim tüm kalpler kendi elinde olan Allah, onları dilediği gibi çevirebilir. Ayrıca İbn Acîbe'ye göre Hz. Şuayb'ın bir peygamber olarak korunmuş olması sebebiyle dinden dönmesi mümkün olmadığı halde âyette kendisini de ona inananlarla birlikte zikretmesi, Rabbine karşı edebinden ve Allah'ın her şeye hükmünün geçmesine olan teslimiyetinden dolaydır.⁴⁸³

İbn Acîbe, hidâyet üzere kalmayı, gördüğü kötü işlere gücü nispetinde karşı durmaya bağlamaktadır. Bu hususta Hz. Peygamber'in (s.a.v) *"Sizden kim, kötü bir iş görür de değiştirmeye (engel olmaya) gücü yeterse, onu eli ile değiştirsin. Eli ile değiştirmeye gücü yetmezse, dili ile değiştirsin. Buna da gücü yetmezse, yapılan*

⁴⁸⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 239-240.

⁴⁸¹ A'raf 7/85-88.

⁴⁸² A'raf 7/89.

⁴⁸³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 239-240.

kötülüğe kalbi ile buğzetsin. Bu da imanın en zayıf derecesidir."⁴⁸⁴ hadisini delil getirmektedir. İbn Acîbe'ye göre herkes önce kendi nefsinin ıslah etmekte uğraşmalıdır. Kendi nefsinin düzeltip kemale ermeden başkasının haline takılıp onunla uğraşmamalıdır. Ona göre kişi eğer kemale erer de Allah ona şeyhi aracılığıyla veya hakiki bir ilham yoluyla böyle bir görev verirse insanların ıslahı ile uğraşma işine Allah'ın koruması ve izni ile girişebilir.⁴⁸⁵ Öte yandan İbn Acîbe, kulun, insanların hidâyetine vesile olması ölçüsünde Allah katındaki derecesinin yükseldiğine vurgu yapmaktadır. Ona göre tümüyle Allah'a bağlanıp O'ndan başka her şeyden kalbini çekmesi, Allah'ın razı olduğu işlere koşması ve tavır, hal ve sözleriyle Allah'a çağırarak kulları Allah'a yönlendirmesi, kulun derecesini yükseltir.⁴⁸⁶

Sonuç olarak İbn Acîbe, Allah'ın küfrü tercih edeceğini bildiği kullarına kendilerini doğru yola iletecek bir lütuf vermediğini düşünmektedir. Allah'ın kulunun küfrüne rızası olmadığını ancak kulu için önceden hükmetmiş olduğu azap vaadini gerçekleştirmek için kulunun günah işlemesine mani olmadığını belirtmektedir. İbn Acîbe'ye göre Allah'ın kullarını ezelde takdir ettiği özel yardımıyla hidâyete ulaştırması veya yardımından mahrum bırakması, O'nun razı olduğu öteden beri uyguladığı ve hikmetinin gereği olan dosdoğru ve adaletli yoludur.

1.2. Rızık Bağlamında İlâhî Meşîet

Kur'ân'da (*وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ*)⁴⁸⁷ Allah'ın dilediğini hesapsızca rızıklandıracağı, (*أَوْلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ*)⁴⁸⁸ dilediğine bol rızık verirken dilediğinin rızıkını daraltacağı vurgulanmaktadır. İbn Acîbe'ye göre (*وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ*)⁴⁸⁹ *“Yeryüzünde hareket eden bütün canlıların rızıkı sadece Allah'a aittir. Allah onların halen bulunduğu yeri de emanet olarak konulacağı yeri de bilir; hepsi apaçık kitapta vardır.”*⁴⁹⁰ âyetinde belirtildiği gibi rızık konusu ilâhî iradeye bağlıdır.⁴⁹⁰ İbn Acîbe, rahmeti geniş ve mülkün sahibi olan Allah'ın hüküm, idare ve mal anlamlarına gelen mülkü dilediğine verdiğini, mülke kimin layık olduğunu en iyi

⁴⁸⁴ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17; Tirmizî, “Fiten”, 11.

⁴⁸⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 85.

⁴⁸⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 479.

⁴⁸⁷ Nur 24/38.

⁴⁸⁸ Rum 30/37.

⁴⁸⁹ Hûd 11/6.

⁴⁹⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, V, s. 200, 207.

dünya malı olduğu halde yetinmeyerek hep daha fazlasında gözü olan mülk ve saltanat sahibi kimselerden daha zengin olduklarını söylemesini örnek olarak getirmektedir.⁴⁹⁸ Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v) "*Kim emniyet ve afiyet içinde sabaha çıkar ve günlük yiyeceğine de sahip olursa sanki bütün dünya kendisinin gibidir.*"⁴⁹⁹ hadîsini aktarmaktadır.⁵⁰⁰

Kur'ân'da münafıklara verilen evlat ve mal gibi dünya nimetlerinin müminleri imrendirmemesi hususunda uyarılar yapılmaktadır.⁵⁰¹ Allah dünyada rızıklandığı münafık kimseleri farkında olmadan azaba düşürmek istemektedir. Burada kastedilen azap, onların mal biriktirme yarışına girip bu uğurda mallarını artırmak ve korumak adına ya da çocuklarında meydana gelen hastalıklar ve musibetler gibi sıkıntılardır. Dolayısıyla ahireti isteyen kişiye yalnızca bir oyun ve eğlenceden ibaret olan dünyadan hiçbir şeyin cezbedici görünmemesi gerekir. Allah'a kavuşmayı isteyen kişinin ise Rabbinden gelen hiçbir şeyi kötü görmemesi gerekir.⁵⁰²

Fakirlik, zenginlik, zillet, izzet, kalp darlığı, gönül huzuru, hastalık ve sıhhat gibi kaderin tecellileri ile dinin emirlerine karşı şüphesiz bir teslimiyete ulaşmadıkça kulun imanı kâmil olmaz. Zira kulunun hayrına olan şeyleri en iyi bilen Allah, ona anne ve babasından daha merhametlidir.⁵⁰³ Kula düşen Rabbi kendisine istediği şeyi verirse şükretmesi, isteğini daha sonraya ertelerse de sabretmesidir. Çünkü Allah'ın duaya icabet etmesi kulun istediği şekilde ve vakitte değil, kendi istediği şekilde ve vakitte olur.⁵⁰⁴ Kur'ân'da kulun şükretmesi durumunda Rabbi tarafından bu dünyada yahut ahirette kendisine verilen nimetlerin artırılacağı vurgulanırken, kulun nankörlük ve isyan etmesi durumunda ise azaba uğrayacağı bildirilmektedir.⁵⁰⁵ İbn Acîbe, seçkin velilerin hem darlık hem de genişlik hallerinde her zaman şükür halinde olduklarını, bu sebeple onların darlık anlarının da manevi olarak zenginleşmelerine sebep olduğunu belirtmektedir. Şükür, sabır makamından daha yüksektir. Zira gerçek manada şükreden

⁴⁹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 340.

⁴⁹⁹ Tirmizî, *Zühhd*, 34.

⁵⁰⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 341.

⁵⁰¹ Tevbe 9/55; Tevbe 9/85.

⁵⁰² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 392.

⁵⁰³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 522-523.

⁵⁰⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 455.

⁵⁰⁵ İbrahim 14/7.

hikmeti gereği bazen kuluna nimetini genişleterek çok verirken, bazen de daraltarak az verebilir.⁵¹¹ İbn Acîbe'ye göre kul için Allah'ın rızık taksimine rıza göstermek farz olduğu gibi, kulun devamlı olarak Allah'ın ikram ve ihsanlarını talep etmesi de bir gerekliliktir. Nitekim kulun hakikatte ulaşacağı en son makam ancak ölümünden sonra bilinebilir. O halde bizim için gayp olan akibete takılmadan, kulun Rabbi'nin kendisine nasip ettiği her makama kanaat ile şükretmesi gerekmektedir.⁵¹²

Allah, kulunu niyeti ölçüsünde rızıklandırır ve himmeti yani gayreti ölçüsünde destekler. Niyeti ve gayreti hemen kazanılabilecek geçici dünya zevkleri olanlara Allah, bu konuda imkân sağlayarak kısmeti ölçüsünde dilediği kadar onları bu nimetlerden yararlandırır. Buna karşın niyeti ve gayreti âhiret olanları ise namaz, oruç, sadaka ve faydalı ilim gibi amellerle destekleyerek onlara manevi bir tat verir.⁵¹³ Bununla birlikte her şeyi bilen Allah, kulları için en uygun olanı bilerek kendisine fakirlik hali uygun olanların rızıkını daraltırken zenginlik hali kendisine uyanların rızıkını genişletir.⁵¹⁴ Eğer Allah Teâlâ, (*وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ نُنزِّلُ بَقْدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ*) “*Eğer Allah kullarına rızıkı bolca verseydi, muhakkak yeryüzünde azarlardı; fakat O, (rızık) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının hâlerinden haberdardır, her şeyi görendir.*”⁵¹⁵ âyetinde buyurduğu üzere zenginliği tüm yarattıklarına dileyseydi, şüphesiz ki yeryüzünde azgınlık yaparlardı, eğer tüm kulları için fakirlik dileyseydi, helâk olurlardı. Azgınlığın en çok zenginlik verilen kimselerde olduğu, zengin değilken azgınlık yapanların ise daha az olduğu görülmektedir ki bu da ilâhî hikmete uygun olarak gerçekleşmektedir.⁵¹⁶

(*مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ **)
“*Allah yolunda mallarını harcayanların misali, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır (toplam yedi yüz dane eder); Allah dilediğine kat kat verir. Allah'ın lütfü geniştir, O, her şeyi bilir.*”⁵¹⁷ âyetinde kulun Allah yolunda infak etmeye teşvik edildiğini belirtmektedir. İbn Acîbe konuyla ilgili

⁵¹¹ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 58.

⁵¹² İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 260.

⁵¹³ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 358.

⁵¹⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, IV, s. 317.

⁵¹⁵ Şûrâ 42/27.

⁵¹⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, V, s. 216.

⁵¹⁷ Bakara 2/261.

Hz. Muhammed'in (sav) "Her iyiliğe en az bire on karşılık verilir; bu, yedi yüz katına ve daha fazlasına kadar devam eder."⁵¹⁸ hadisini de aktarmaktadır. Yedi başaktan yedi yüz dane elde edilmesi temsilinde olduğu gibi lütfu geniş olan Allah, infak eden kulun samimiyeti, gayreti ve fedakârlığına göre kullarından dilediğine kat kat fazlasını verir. Her şeyi bilen Allah, infak edenin niyetini ve yapılan infakın miktarını da çok iyi bilmektedir. İnfakın Allah tarafından kabul edilmesi, infak eden kişinin bu hayrını sürekli başa kakmaması ve yardımcı olduğu kişiye bu hususta eziyet etmemesi şartına bağlı kılınmıştır.⁵¹⁹

Sonuç olarak İbn Acîbe, Allah'ın dünyada kullarını birbirine sebep kılarak başkalarının eliyle onlara rızık verdiğini, dolayısıyla rızık yaratanın Allah olduğunu belirtmektedir.⁵²⁰ Ona göre Allah rızık yarattığı gibi dilediği gibi de paylaşır. İtaat eden bir kulun rızıkının az olup isyan eden bir kulun rızıkının bol olması mümkündür. Bazen itaat edene bol rızık verilirken asi kulun rızık daraltılabilir. Bazen de Allah her ikisine de ezeldeki dilemesine göre bol rızık verebilir. İsyana dalmış birinin rızıkının bol olması da Allah'ın hikmeti gereği olup Allah, bununla o asi kulunu yavaş yavaş azaba yaklaştırmaktadır. İtaat edenin rızıkının daralması ise, onu dünyadan korumak ve günahlardan arındırmak için olabilir. Rızık bolluğu veya azlığı sevabın ya da şeref azlığı veya çokluğuyla ilişkilendirilmez.⁵²¹ Aynı şekilde kişiyi Allah'a yaklaştıran ya da Allah'tan uzaklaştıran da mal ya da evlat değildir. Kişi ancak ezelde kendisi için takdir edilen ilâhî inâyet sayesinde Allah'a yaklaşabilirken buna karşın kendisine ezelde takdir edilen bedbahtlık ile ilâhî huzurdan uzaklaşabilir. Bu bağlamda İbn Acîbe'ye göre kendisine ezelde ilâhî yardım takdir edilmiş kişiler mallarını Allah yolunda harcadığı için yahut çocuklarını Allah'a itaate yönlendirdikleri için Allah'a yaklaşmış olurlar.⁵²²

1.3. Tekvin Bağlamında İlâhî Meşîet

Kur'an'da (إِنَّ اللَّهَ بِحُكْمِكُمْ مَا يُرِيدُ) Allah'ın dilediğini yaratan⁵²³, (يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ) dilediği şekilde hükmeden⁵²⁴ olduğu vurgulanmaktadır.⁵²⁵ (بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ)

⁵¹⁸ Müslim, "İman", 206, 207; Buhârî, "Rikak", 31.

⁵¹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 295.

⁵²⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 501.

⁵²¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 499.

⁵²² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 500.

⁵²³ Nur 24/45; Mâide 5 /17.

(لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *) “Allah, gökleri ve yeri hiç yoktan var edendir. O, bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece "Ol!" der, o da hemen olur. ”⁵²⁶ âyetinden hareketle İbn Acîbe, Allah’ın bir işin olmasını dilediği zaman, ona “kün/ol” demesiyle, o şeyin Allah’ın muradına uygun şekilde oluverdiğine dikkat çekmektedir. Allah’ın bir işi yapması “kün” diyecek bir süre içinde olup biter yani bir andan bile daha hızlıdır. Bununla birlikte Allah bir şeyin olmasını istediğinde, onun gerçekleşmesi “kün/ol” lafzına bağlı olmayıp bu lafız, Allah’ın hüküm ve iktidarının hızını açıklamak için kullanılan bir tabirdir. Varlık âlemindeki her şey Allah’ın hükmü ve iradesi altındadır.⁵²⁷

İbn Acîbe’ye göre (إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) “Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona sözüümüz, sadece "Ol" dememizdir; o da hemen olur. ”⁵²⁸ âyetinde buyrulduğu üzere Allah’ın bir şeyin olmasını istediğinde “ol” lafzıyla emretmesi, işin hızını anlatmak için olup işin gerçekleşmesi için Allah’ın bu emre ihtiyacı yoktur. Zira Allah, bir işin olmasını istediğinde göz açıp kapama süresinden daha kısa bir sürede onu var eder. İbn Acîbe, İbn Atıyye’nin “kün” lafzının ezelde söylenmiş olup onun meydana getirmesinin ise ebediyen devam ettiğini belirttiği görüşünü zorlama bir yorum olarak nitelendirmektedir. Çünkü ona göre eşyanın yaratılması bu lafza bağlı değildir.⁵²⁹ Allah, bir şeyi yaratmak istediğinde o şey hemen olur. İbn Acîbe Allah’ın mülkünde tasarruf etmede tek söz sahibi olduğunu, her işin O’nun “ol” emri ve hükmüyle ilâhî murada uygun olarak oluştuğunu belirtmektedir.⁵³⁰

Allah’ın tecellileri sonsuz olmakla birlikte Allah’ın iradesi ve kudreti yönünden bakıldığında kendisi hakkında kemal olan şeyleri irade ettiği görülmektedir. İşe hikmet yönünden bakıldığında eşyadaki noksanlıkları örten bir örtüdür.⁵³¹ Zira Kur’an’da Hz. Zekeriya’nın kendisine hayırlı bir nesil vermesi için Allah’a dua ettiği ve duasının kabul

⁵²⁴ Mâide 5/1.

⁵²⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, I, s. 323.

⁵²⁶ Bakara 2/117.

⁵²⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, I, s. 157.

⁵²⁸ Nahl 16/40.

⁵²⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 128.

⁵³⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, I, s. 323.

⁵³¹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 450.

olup Yahyâ isminde bir çocukla müjdelendiği⁵³² haber verilmektedir. Bunun üzerine karısı kısır, kendisi ise yaklaşık yüz yaşlarında olduğu için Hz. Zekeriya'nın (a.s) bu müjde karşısında hayrete düştüğünden bahsedilerek şartlar elvermese bile Allah'ın bir işin olmasını dilemesinin onun gerçekleşmesi için yeterli olduğuna⁵³³ vurgu yapılmaktadır.⁵³⁴

İbn Acîbe, tasavvufî bir işaret olarak Hz. Zekeriya'nın (a.s) durumunu manevî evladı olacağı haberi ile müjdelendiğinde bunu gözünde büyütüp hayretle karşılayan velilerinin durumuna benzetmektedir. Onlara da bu şaşkınlıklarına karşılık Allah'ın dilediğini yapacağı, bir şeyin olmasına hükmettiğinde “ol” demesinin yeterli olacağı belirtilmiştir. İbn Acîbe, ruhanî nesilleri cismanî nesillere benzeterek bazı zatların kendisi kâmil olsa da peşinden gelen olmadığı için yolunun kendisinden sonra son bulduğunu, bazı zatların ise birkaç manevî evladı olurken bazılarının pek çok manevî evladı olduğunu, Hz. Muhammed'in (s.a.v) “*İnsanoğlu öldüğü zaman ameli kesilir, ancak şu üç yolla kendisine sevap gelmeye devam eder: Sadaka-i cariye. (insanların istifade ettiği hayırlar), istifade edilen ilim ve kendisine dua eden salih evlat.*”⁵³⁵ hadîsine dayanarak belirtmektedir.⁵³⁶ Yine bu konuda Allah Resûlü'nün (s.a.v) Hz. Ali'ye şöyle buyurduğunu aktarmaktadır: “*Vallahi, Allah Teâlâ'nın senin sebebinle bir insanı hidâyete ulaştırması, dünyanın en kıymetli mallarının senin olmasından ve onları sadaka olarak dağıtmandan daha hayırlıdır.*”⁵³⁷

Hz. Zekeriya'nın durumuna benzer şekilde Kur'an'da Hz. İsâ'nın annesi olacağı haberi ile müjdelenen Hz. Meryem'in, bekar olmasından dolayı kendisine hiçbir erkek eli değmediği halde nasıl bir çocuğunun olabileceğine şaşırması üzerine Allah'ın dilediğini yaratacağı, bunun için de hiçbir sebebe ihtiyacı olmadığı ve bir işin olmasını dilediğinde ona “ol” demesinin yeterli olacağı⁵³⁸ açıklanmıştır.⁵³⁹ Benzer şekilde Hz. İbrahim'e çocuk müjdesi verildiğinde kendisinin yaşının ilerlemiş olmasından ötürü

⁵³² Âl-i İmrân 3/38-39.

⁵³³ Âl-i İmrân 3/40.

⁵³⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 350.

⁵³⁵ Müslim, “Vasiyyet”, 14; Ebu Dâvûd, “Vasâya”, 14; Tirmizî, “Ahkâm”, 36.

⁵³⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 350-351.

⁵³⁷ Buhârî, “Cihad”, 102; Ebu Dâvûd, “İlim”, 10.

⁵³⁸ Âl-i İmrân 3/45-47.

⁵³⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 354.

şaşırması üzerine melekler, her şeye gücü yeten Allah'ın bunu yaratmaya da kâdir olduğunu vurgulayarak, Allah'ın rahmetinden ancak Allah'ın rahmetinin genişliğini ve kudretinin kemalini bilmeyen sapıkların ümit keseceklerini haber vermişlerdir.⁵⁴⁰ (إِنَّهُ لَا يَأْتِيَنَّ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْكَافِرُونَ) "Gerçek şu ki, Allah'ın rahmetinden sadece kâfirler ümit keser."⁵⁴¹ âyetinde de buyrulduğu üzere İbn Acîbe'ye göre Allah'ın rahmetinden ümit kesmek haramdır.⁵⁴²

İbn Acîbe, tek olmaya sadece kendisi layık olan Allah'ın her şeyi ikişer tane yani zıttı ile yarattığını ve bu sayede tanınabildiğini vurgulamaktadır. Zulmet ile nur, cehalet ile ilim, inkar ile iman, nifak ile ihsan, kötülük ve güzelliğin bir arada yaratılması bu sebeplerdir.⁵⁴³ Bu bağlamda (آيِنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمْ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ آيِنًا الْقَوْمَ لَا يَكَادُونَ) "Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa "Bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de "Bu senden" derler. "Hepsi Allah'tandır" de. Ne oldu bu adamlara ki bir türlü sözü anlayamıyorlar!"⁵⁴⁴ âyetinde belirtildiği üzere insanların kendilerine bolluk ve rahatlık geldiğinde bunun hiçbir vasıta olmaksızın Allah'tan geldiğini, ancak başlarına kıtlık, açlık, ölüm gibi bir bela geldiğinde bunu Allah Rasûlü'nün uğursuzluğu olarak görmeleri, Kur'an'ı anlamadıklarını göstermektedir. Zira her şey takdir ve yaratılma bakımından Allah'tan olup iyilikler Allah'ın ihsanı ile kötülükler ise amellerin karşılığı olarak adaletiyle meydana gelmektedir. Yani insanın başına gelen kötülük, nefsi ve günahı sebebiyledir.⁵⁴⁵

İbn Acîbe, hayır ve şer bütün olayların Allah'ın elinde olduğu ve kulların tüm işlerinin Allah'ın kudretiyle olduğu kanaatindedir. İbn Acîbe'ye göre Mu'tezile'nin kulların kendi fiillerini kendilerinin yarattığını söyleyen anlayışı oldukça sıkıntılıdır.⁵⁴⁶ İbn Acîbe hayır ve şerrin Allah'tan gelmesi konusunu âlemde asıl olanın hayır olması ve bir şeyde küllî bir hayır olmadıkça cüz'î bir şer olmaması ilkesi ile açıklamaktadır.

⁵⁴⁰ Hicr 15/51-56.

⁵⁴¹ Yusuf 12/87.

⁵⁴² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 95.

⁵⁴³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 423.

⁵⁴⁴ Nisa 4/78.

⁵⁴⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 532.

⁵⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 282-283.

Ona göre hayır yapılması bizzat istenilen ve emredilen bir şeydir. Şer ise arızî bir durumdur. Hayır gibi şer de Allah'tandır, ancak edeben, şerrin insan nefsinden kaynaklandığı söylenmektedir.⁵⁴⁷

(لَا يُسْئَلُ عَمَّا يُفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ) “Allah, yaptığından sorumlu tutulmaz; onlar ise (yaptıklarından) hesaba çekilirler.”⁵⁴⁸ âyetinde ifade edildiği üzere hiç kimsenin Allah ile tartışmaya girmesi ve O'na yaptığı işlerde hesap sorması mümkün değildir. Allah'ın kulları ise en küçük işlerine kadar yaptıklarından hesaba çekilirler. İbn Acîbe'ye göre bu âyet, (وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ) “Biz, göğü yeri ve arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık”⁵⁴⁹ âyetini tamamlamaktadır. Bu bağlamda bu iki âyetten çıkan mana, Allah'ın her şeyi bir hikmetle yarattığı, kulların bu hikmetlerden ancak bir kısmını bildiği, bir kısmının ise kendilerine gizli olduğudur. Dolayısıyla kullara düşen, işi Allah'a havale etmek ve O'nun yaptığı şeyleri sorgulamamaktır.⁵⁵⁰

(وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ) İbn Acîbe غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ * وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرَضُوهُ * وَلِيَقْتَرُوا مَا هُمْ مُقْتَرُونَ * “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak da âhirete inanmayanların kalpleri ona (o yaldızlı sözlere) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri kötülüğü bundan böyle de işlemeye devam etsinler.”⁵⁵¹ âyetlerinde Ehl-i sünnet'in imanın, küfrün, itaatın ve isyanın yaratıcısının Allah olduğuna dair görüşünün desteklendiğini ifade etmektedir. Buna göre Allah, günahı takdir edip yaratmıştır ancak buna razı değildir. Dolayısıyla Allah, kötülüğü dilememiş, yalnızca imkan olarak hayrı da şerri de yaratmıştır.⁵⁵² İbn Acîbe'ye göre kişide imanın oluşması Allah'ın kudreti, iradesi ve rızası ile olurken, inkar ve isyanların ortaya çıkması ise Allah'ın hükmü ve iradesiyledir. Allah, kulu sorumlu hale getirecek delilin oluşması ve zâhiren adaletin gerçekleşmesi için inkar ve isyanların yaratılmasına razı olsa da kulun onları yapmasına razı değildir. Zira (يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ تَقْطُبُونَ) “O, dilediğine azap eder,

⁵⁴⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 339.

⁵⁴⁸ Enbiya 21/23.

⁵⁴⁹ Enbiya 21/16.

⁵⁵⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 452-453.

⁵⁵¹ En'am 6/112-113.

⁵⁵² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 160.

dilediğine de merhamet eder. Siz, sonunda O'na döndürüleceksiniz.”⁵⁵³ âyetinde belirtildiği üzere her ne kadar tüm işler, Allah'ın elinde olup yine O'na dönecek olsa da kendisine sorumluluk verilen kul kendi yaptıklarından hesaba çekilecektir.⁵⁵⁴ İbn Acîbe, Kur'ân'da (ذَلِكْ بِمَا قَدَّمْتُ يَدَاكَ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ) " Bu, senin kendi ellerinle önceden yapıp ettiklerinden dolayıdır! Yoksa Allah, kullarına asla zulmetmez"⁵⁵⁵ şeklinde buyrulduğu üzere Allah'ın kullarına peygamber gönderip onları uyarmadan sebepsiz yere onları helak edip azaba uğratmayacağını belirtmektedir.⁵⁵⁶ Ayrıca Ehl-i sünnet'in de kabul ettiği gibi Allah'ın, kendilerine peygamber göndermeden bir milleti helak etmesi halinde dahi buna zulüm denemeyeceğini düşünmektedir. Zira her türlü noksanlıktan uzak olan Allah, mülkünde dilediği gibi tasarruf eder ve her işinde adaletle hükmeder.⁵⁵⁷

İbn Acîbe, En'am suresinin yukarıda meâli verilen 112 ve 113. âyetlerinin işarî yorumunu yaparken Allah'ın her peygambere insan ve cinlerden azılı düşmanlar yarattığı gibi evliyalar için de her iki türden düşmanlar yarattığından bahsetmektedir. Bunun amacı, onları kendisine ulaştırmak ve tüm kusurlardan arındırmaktır. İbn Acîbe'ye göre insan şeytanlar, insana nasihat eden bir dost gibi yaklaşım istiâze ve dualarla hemen defedilmedikleri için daha zararlıdır. Cin şeytanları insan şeytanlarına vesvese verirler, ardından insan şeytanları da Allah'ın şerle imtihan ettiği kişilere vesvese verirler. Eğer Allah, kulu kendine bırakarak sapmasını dilerse, şeytan batıl sözleriyle kulu aldatır. Allah, kulunu hayırda muvaffak etmek isterse onu rahmetiyle destekleyerek şeytana uymaktan korur. Her şey Allah'ın kader ve rızasında olup Allah'ın hidâyetini dilediği kimseye şeytanlar vesvese veremez. Bu vesvese verme işine, ahirete inanmayanların kalbini ona meylettirerek ona razı olmaları ve böylece aleyhlerine delil oluşması için Allah tarafından izin verilmiştir.⁵⁵⁸

İbn Acîbe'nin Beyzâvî'den aktardığına göre (وَلَقَدْ دَرَأْنَا لِحَبَّتِكُمْ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْعَاقِلُونَ *)

⁵⁵³ Ankebut 29/21.

⁵⁵⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, V, s. 54.

⁵⁵⁵ Hac 22/10.

⁵⁵⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 516.

⁵⁵⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 165.

⁵⁵⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 160.

olduk. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”⁵⁵⁹ âyetinde buyrulduğu üzere Allah, sapıtarak hak yoldan batıla yönelen insanları cehennem için yarattığını belirttiği gibi (وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ) “Yarattıklarımız arasında hakka götüren ve onun ışığında âdil davranan bir topluluk da vardır.”⁵⁶⁰ âyetinde çevresindekileri hakka yönlendirip işlerinde adaletle hükmettiklerinden söz edilen bir grubu da cennet için yaratmıştır. İbn Acîbe’ye göre Allah’ın insanları hak yola iletmesi için yarattığı bu grup, muttakî alimler ve ârif velilerden oluşur. Bu bağlamda alimler insanları şeriatın hükümlerine, ârifler ise hakikati elde etmeye davet eder. Dolayısıyla, bâtinî ilimlerden yeterli bilgisi olmayan kişi fıska düştüğü gibi zâhirî ilimlerde yeterince bilgisi olmayan kişi de bilmeden dinden çıkabilir.⁵⁶¹

Müminlere iman güzel gösterilirken kâfirlere de kendi yaptıkları güzel gösterilmiştir. İbn Acîbe’ye göre ruh, Allah’ın kendisini yarattığı temiz fitrat üzerine iken Allah’ın varlığını bilir ve ona kulluk eder. Ancak bedenine girip dünyaya geldiğinde onda inkar, günah, isyan, nefsin arzularına dalma, dünya sevgisine kapılma, gaflet ve tembellik gibi pek çok manevî ölüm gerçekleşir. Daha sonra Allah’ın dilemesiyle bu hallerden kurtulup dirilebilir. Kulun inkardan dönmesi için iman, günah ve isyanlardan dönmesi için tövbe, nefsânî arzularına uymaktan dönmesi için kalbini dünyadan çekerek nefsini terbiye etmesi, gafletten dönmesi için hakka yönelmesi, maddi şeylerden kaçmak için eşyanın mana ve hakikatini görmesi gerekir. Ruh müşahede halini elde ettikten sonra ebediyen ölmez.⁵⁶² Bu manevî ölümlerin nedeni, manen ölü gafillerle dostluk etmek ve onlara uymaktır. Allah, bir topluluğa hayır dileyince, o topluluğun ileri gelenlerini hayırlı, idarecilerini yumuşak huylu, âlimlerini iffetli, zenginlerini merhametli ve cömert, salihlerini de kanaat sahibi kimseler yapar. Ancak Allah, bir topluma kötülük dilerse o toplumun ileri gelenlerini kötü ahlaklı yapar.

⁵⁵⁹ A’raf 7/179.

⁵⁶⁰ A’raf 7/181.

⁵⁶¹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 286.

⁵⁶² İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 165.

İdarecileri nefislerine göre hüküm veren, âlimleri dünya malına düşkün, zenginleri cimri ve merhametsiz kimseler olur.⁵⁶³

İbn Acîbe'ye göre kulun sıkıntısını gidererek onu rahatlatan üç şey bulunmaktadır. Bunlardan ilki (*وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ**) “Eğer Allah seni bir zarara uğrattıysa onu kendisinden başka giderecek yoktur ve eğer sana bir hayır verirse bilesin ki O her şeye kadirdir.”⁵⁶⁴ âyetinde buyrulduğu üzere her şeyin Allah tarafından ezelde takdir edilip hükme bağlandığını bilmektir. İbn Acîbe bu hususta Hz. Ali'nin kulun bu âyetleri okuduğu takdirde kendisini sıkıntısından kurtaracak yedi âyet olduğu sözünü aktarmaktadır ve bu âyetleri şu şekilde sıralamaktadır:⁵⁶⁵

1. (*قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ **) “De ki: 'Başımıza sadece Allah'ın bizim için yazdığı şey gelir. O bizim Mevlâ'mızdır. O hâlde mü'minler yalnız Allah'a güvenip dayansınlar’”⁵⁶⁶

2. (*وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ **) “Allah sana bir zarar verecek olursa, onu O'ndan başka giderecek yoktur. O senin hakkında bir iyilik dilerse onun lutfunu engelleyebilecek de yoktur. Bunu kullarından dilediğine nasip eder. Bağışlayan ve esirgeyen O'dur.”⁵⁶⁷

3. (*وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا **) “Yeryüzünde hareket hâlinde olan bütün canlıların rızkını vermek Allah'a aittir...”⁵⁶⁸

4. (*إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ **) “Ben, benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a güvenip dayandım. Ne kadar canlı varsa, hepsinin alınından tutan (onlara hayat verip ayakta tutan ve çekip çeviren) ancak O'dur. Şüphesiz rabbimin yolu dosdoğru yoldur.”⁵⁶⁹

⁵⁶³ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 166.

⁵⁶⁴ En'am 6/17.

⁵⁶⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 390.

⁵⁶⁶ Tevbe 9/51

⁵⁶⁷ Yunus 10/107

⁵⁶⁸ Hûd 11/6.

⁵⁶⁹ Hûd 11/56.

5. (وَكَأَيُّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *) “Nice canlılar vardır ki, rızıkını kendisi taşımaz. Onu da sizi de Allah rızıklandırır. O, her şeyi işiten ve bilendir.”⁵⁷⁰

6. (مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *) “Allah’ın insanlara açtığı rahmeti engelleyecek hiç kimse yoktur; O’nun vermediğini de verecek kimse yoktur. O azizdir (her hükmünü yerine getirendir), hakîmdir, (her işinde hikmet sahibidir.)”⁵⁷¹

7. (وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّيهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِي قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ *) “Onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye soracak olsan, elbette, ‘Allah’ derler. De ki: “Bana haber verin: Eğer Allah bana bir zarar verecek olsa, Allah’tan başka şu taptıklarınız O’nun zararını giderebilirler mi? Yahut Allah bana bir rahmet vermeyi dilese, onlar O’nun rahmetini engelleyebilirler mi? De ki Allah bana yeter. Tevekkül edecekler ancak Allah’a güvenip dayanırlar.”⁵⁷²

Kulun sıkıntılarını giderecek üç şeyden ikincisi, Allah’ın rahmetini görek kendisi hakkında yaptığı her şeyin onun için en hayırlı ve en iyi olduğunu bilmesidir. Kulun kendisine takdir edilen bir güzelliğe şükretmesi gerektiği gibi başına gelen bir musibete de sabretmesi gerekir. Zira kulun başına gelen her şeyde, onu manevî kirlerinden arındırarak Allah’a yaklaştıran sebepler bulunmaktadır. Kulun sıkıntılarını gideren üç şeyden sonuncusu ise, halis tevhide ulaşmak olup kul, gerçek failin yalnızca Allah olduğunu yakînen bildiğinde O’nun fiillerine razı olur.⁵⁷³

Sonuç olarak İbn Acîbe’ye göre Allah bir şeyi yaratmak istediğinde o şey göz açık kapama süresinden daha kısa bir zamanda hemen oluverir. İbn Acîbe, Allah’ın mülkünde tasarruf etmede tek söz sahibi olduğunu, her işin O’nun “ol” emri ve hükmüyle ilâhî murada uygun olarak oluştuğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte eşyanın yaratılması bu lafza bağlı değildir. Çünkü kudreti her şeyin üstünde olan Allah, sebeplere bağlı kalmaktan münezzehtir. Diğer yandan İbn Acîbe’nin düşüncesine göre

⁵⁷⁰ Ankebût 29/60.

⁵⁷¹ Fâtır 35/2.

⁵⁷² Zümer 39/38.

⁵⁷³ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, II, s. 391.

Allah kötülüğü dilememiş olsa da hayır ve şerri imkan olarak yaratmıştır.⁵⁷⁴ Bununla birlikte Allah'ın hayırlara rızası varken şerlere rızası yoktur. Zira Allah, kulu sorumlu hale getirecek delilin oluşması ve adaletin gerçekleşmesi için inkar ve isyanları yaratmışsa da kulun isyan ve inkar etmesine razı değildir.

1.4. Azap ve Mağfîret Bağlamında İlâhî Meşîet

Kur'an'da Allah'ın müminlerle kâfirleri ayırmak ve kâfirleri cehenneme atmak için huzuruna toplayacağı bildirilmiştir.⁵⁷⁵ Bununla birlikte Allah'ın her kuluna ameline göre davrandığı, kimseye haksızlık edilmediği beyan edilmiştir.⁵⁷⁶ Kul bir kötülük yaptığında misliyle cezalandırılırken iyilik yaptığında ise bu iyiliğin kat kat fazlasıyla ödüllendirilir.⁵⁷⁷ Zira Kur'an'da iman eden ve şükür sahibi olan kullarına Allah'ın azap etmeyeceği ve bu kimseleri yapmakta oldukları güzel işler ve salih ameller sebebiyle en güzel şekilde mükafatlandıracağı müjdelenmiştir.⁵⁷⁸ Buna karşılık kulun kötülük yapması nefesine zulmetmesi olarak tanımlanmış olup⁵⁷⁹ kötülük yapanların kendi zulümlerinden dolayı azaba uğrayacağına⁵⁸⁰, kötülüğünden sonra af dileyen kimse için ise Allah'ın çokça merhamet sahibi olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁵⁸¹ Ayrıca Allah'ın kendisine ortak koşulması dışında kalan günahları dilediği kimseler için bağışlayabileceği belirtilmiştir.⁵⁸²

Kur'an'da (وَكَتُبْنَا لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدُنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءَ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَاكُنْ بِهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ *) *"Bize bu dünyada da âhirette de iyilik yaz! Şüphesiz biz sana yöneldik." Allah buyurdu ki: Azabıma dilediğimi uğraturum; rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır; ayrıca rahmetimi Allah korkusu taşıyanlara, zekâtı verenlere ve âyetlerimize inananlara yazacağım.*"⁵⁸³ âyetinde buyrulduğu üzere Allah'ın dilediği kimseleri azaba uğratacağı, bununla birlikte rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu vurgulanmaktadır. İbn Acîbe'ye göre bu rahmet

⁵⁷⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 160.

⁵⁷⁵ Enfâl 8/37.

⁵⁷⁶ Yasin 36/54.

⁵⁷⁷ Nisâ 4/40.

⁵⁷⁸ Nisâ 4/147; En'am 6/127; Yunus 10/9.

⁵⁷⁹ Yunus 10/44.

⁵⁸⁰ Yunus 10/13.

⁵⁸¹ Nisâ 4/110.

⁵⁸² Nisâ 4/48.

⁵⁸³ A'raf 7/156.

dünyada mümin ve kâfirleri kapsarken ahirette yalnızca müminlere has olacaktır. Bu müminler de inkar ve isyandan kaçınan, bir hataya düştüklerinde hemen tövbeye koşan, zekatı veren Hz. Muhammed'in (s.a.) ümmetidir.⁵⁸⁴

İbn Acîbe, yukarıdaki âyette geçen “*Azabıma dilediğimi uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır*”⁵⁸⁵ ifadesinin tefsirinde Kuşeyri'nin yorumunu aktarmaktadır. Buna göre Allah fiilî sıfatı olan azabını meşîetine bağlamasına karşın ezeli ve zatî sıfatı olan rahmetini meşîetine bağlamamıştır. İbn Acîbe'ye göre ilâhî rahmetin geniş anlamı nedeniyle İblis bile bu rahmetin kapsamına girmeye çalışmıştır.⁵⁸⁶ Dolayısıyla dünyada ve ahirette hiçbir varlık onun dışında kalmadığı için her şeyi kapsayan rahmet umumî rahmettir. Ona göre dünyadaki tüm varlıklar, yoktan var edilmiş olmaları ve ancak ilâhî rahmetle desteklenerek hayatta kalmaları sebebiyle hepsi ilâhî rahmetten payını almaktadır. Yani Allah'ın rahmeti dünyada kâfir olanı da kapsamaktadır. Zira inkar ve isyanlarına rağmen Allah'ın kâfirleri hemen cezalandırmayıp onlara mühlet vermesi gelecekte bu yanlışından dönebilmesi ümidi vermesi açısından bir nimettir. Ahirette ise azap görenler Allah'ın kudretinde olan daha şiddetli sonsuz bir azaba atılmadıkları için ilâhî rahmetten nasiplenmiş olurlar. Mutakkiler için ise sadece kendilerini kuşatan özel bir rahmet yazılmıştır.⁵⁸⁷ Cennet, Allah'ın rahmetinin, cehennem ise adaletinin bir neticesidir.⁵⁸⁸

Kur'ân vahyi ve peygamberlerin mucizeleriyle aklî deliller ve naklî şahitler getirilmiş olup böylece insanlara bilmediklerini söylemeleri için hiçbir sebep ve özür bırakılmamıştır. Artık bundan sonra Allah'a iman ederek dinine ve kitabına sımsıkı sarılanları Allah kendinden bir rahmet olarak cennetine dahil edecek ve lütuf olarak yüce cemalini seyretmelerine müsaade edecek ve onları dosdoğru yola iletecektir.⁵⁸⁹ İbn Acîbe'ye göre Allah müminlere dinin hükümlerini ve faydalarına olan şeyleri açıklayarak onları kendilerinden önceki salihlerin yoluna ulaştırmak istediğini, kullarını bağışlamak istediğini ve onları tövbeye davet ettiğini açıklamıştır. İbn Acîbe, kullarının geçmişte yapmış oldukları ve gelecekte yapacakları şeyleri bilen Allah'ın, bu tedbirleri

⁵⁸⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 266.

⁵⁸⁵ A'raf 7/156.

⁵⁸⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 269.

⁵⁸⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 270.

⁵⁸⁸ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, çev. Dilaver Selvi, I, s. 356.

⁵⁸⁹ Nisa 4/175; Mâide 5/ 15-16.

koymasını onun hikmetine bağlamaktadır. Ona göre Allah kullarının yükünü hafifletmek istediği için kolaylık ve tevhid üzere kurulmuş olan İslâm'ı din olarak önlerine koymuştur.⁵⁹⁰ Aynı şekilde Allah'ı tanıtan veli kullar da apaçık delillerle gelmiş olup bu deliller sadece gözlerini köreltmış kimselere gizli kalmaktadır. Allah, kendisine iman eden kimseleri kudsî huzuru olan rahmetine ve marifet sırları ile kendisine ulaştırarak ihsanına nail edecektir. Bu sayede kul, kendisini Allah'a ulaştırın yolu, en kısa zamanda görecektir.⁵⁹¹

(أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَعْفُو لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *)
İbn Acîbe, *“Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyeti Allah'a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar. Allah her şeye kadirdir.”*⁵⁹² âyetinden hareketle Allah'ın, dilediğini lütfu ile bağışladığını, dilediğine de adaletiyle azap ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre Allah'a ve Resûlü'ne iman edenler, bağışlanmaları Allah tarafından dilenenlerken, küfür üzere ölenler ise azabı hak etmişlerdir. Kullar içlerindeki kötülüğü ve ona yönelik gayretlerini açıklasalar da gizleseler de Allah kıyamet günü kullarını hesaba çekip bağışlamak istediğini affeder ve cezalandırmak istediğine azap eder.⁵⁹³ İbn Acîbe, kulun bağışlanması hususunda Allah'ın sevdiği yani ezelde yardımını takdir ettiği kimseleri koruduğunu, günaha girmişse kendisine tövbe nasip olduğunu düşünmektedir.⁵⁹⁴ Ayrıca İbn Acîbe'ye göre Allah kendisine şirk koşanların dışında günahkâr kimselerden dilediği kimsenin günahını o kimse tövbe etse de etmese de bağışlayabilir.⁵⁹⁵ İbn Acîbe, sûfîlerin şirkin her türlüşünden kaçınmak için her işlerinde ihlaslı olmaya özen gösterdiklerini, kalplerinde Allah korkusundan başka bir korku kalıp kalmadığını kontrol etmek için ince eleyip sık dokuduklarını belirtmektedir. Bu amaçla sûfîlerin, başlarına gelen olaylarda herhangi bir varlığın etki sahibi olduğu düşüncesinden kaçındıklarını ve tam bir tevhid anlayışını benimsediklerini ifade etmektedir.⁵⁹⁶

⁵⁹⁰ Nisa 4/26-28; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 491-493.

⁵⁹¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 599.

⁵⁹² Mâide 5/40.

⁵⁹³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 316.

⁵⁹⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 23.

⁵⁹⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 511.

⁵⁹⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 512.

İbn Acîbe, kulun içinden geçirdiği kötü düşünceleri ve vesveseleri açıklasa da gizlese de eğer mahbubu müşahedeye perde oluyorsa Allah'ın kulunu bundan hesaba çekeceğini ifade etmektedir. Ona göre Allah dilediğine tövbe ve uyanıklık halini ilham ederek kalbindeki karanlığı yok eder ve onu affeder. Buna karşın dilediğine de onu Allah'ın dışındaki varlıkların karanlığında bırakarak azap eder. Nitekim Allah'ın dışındaki varlıklarla kalbin meşgul olması kalbi kirleterek kulun hakikati görmesini engeller. İbn Acîbe'ye göre kalbe gelen düşünceler Rahmânî, melekî, nefsânî ve şeytânî olmak üzere dört çeşittir. Bunlardan Rahmânî ve melekî olan, yalnızca hayrı emrederken, nefsânî ve şeytânî olan ise yalnızca şerri emretmektedir. Nefis ve şeytanın, sonu gizlice şerre çıkacak hayırlı şeyleri de emretmesi mümkündür. İbn Acîbe, nefsânî ve şeytanî düşünceyi ise şu şekilde birbirinden ayırmaktadır. Şeytanî düşünce kalp Allah'tan gafil olduğunda hâkim olmakla birlikte Allah'ı zikretmekle kalpten giderken, nefsânî düşünce kalpte hep sabit durmakta olup sadece Allah'ın ezelde takdir ettiği yardım ve korumasıyla ondan kurtulunabilir.⁵⁹⁷

İbn Acîbe, insanlara terbiye verme konusunda mürşidleri Hz. Peygamber'in (s.a.v) halifeleri olarak kabul etmektedir.⁵⁹⁸ Allah, peygamber gönderdikten sonra kâfirlere inkarlarının ve hak etmelerinin bir neticesi olarak azap ettiği gibi günahkar kimseleri de ancak kamil mürşidler gönderdikten sonra cezalandırır. Her devirde velilerin olması gaflet ehli için bir delildir. Bir topluluk Allah'tan uzaklaşınca, Allah onlara zulmetmiş olmaz. Çünkü başta kamil mürşidler olmak üzere kendilerini bu halden kurtaracak sebep ve delilleri ortaya koymuştur.⁵⁹⁹ Kul Allah'ı tanımadığından ve ona karşı nasıl edep göstermesi gerektiğini tam olarak bilemediğinden Allah, kula kendi cinsinden ehil biri olan mürşidi hakem yapmasını emretmiştir. Nefsini ezip hakka boyun eğen kul daha fazla Allah'a yaklaşır ki bu da bir şeyhin yanında yetişmekle elde edilecek bir nimettir. Bunun dışında insanın kendi başına gerçekleştirdiği tüm çabalar çoğu kez Hak'tan ve velilerden uzaklaşmasına sebep olur.⁶⁰⁰

Allah peygamberlerinin davetini yalanlayan ümmetlere hemen azap etmeyip kendilerine mühlet vermiş, bu mühlet sona erince ise onları helak etmiştir. Hakkı

⁵⁹⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 312

⁵⁹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 74.

⁵⁹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 173.

⁶⁰⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 505.

yalanladıkları için helak olan bu kavimlerin ardında bıraktıkları eserler geriden gelenlere bir ibret olsun diye bırakılmıştır.⁶⁰¹ Tüm bunlar kâfirlerden ibret almak isteyenlere bir uyarı iken, takva sahipleri için de bir hidâyettir.⁶⁰² Öte yandan İbn Acîbe, Allah'ın velilerini inkar eden kimselerin de Allah'tan ve O'nun ezelî inâyetinden uzak kalmakla cezalandırıldıklarını düşünmektedir.⁶⁰³

Hiz. Peygamber (s.a.v) Uhud harbinde yüzünden yaralanıp kâfirlere beddua etmek isteyince, onun ancak bir peygamber olduğu ve inanmayanları uyarmak ve gerektiğinde kendileriyle cihat etmekle vazifelendirildiği, Allah'ın dilerse onları hidâyete ulaştırıp dilerse kendilerine azap edeceği kendisine hatırlatılmıştır.⁶⁰⁴ Dolayısıyla müşriklerden bazılarının daha sonra İslâm'a girerek Allah yolunda cihat edecek olmalarından dolayı, Hiz. Peygamber'in (s.a.v) onlara beddua etmesi istenmemiştir. Gerçekten de başta Hâlid b. Velid olmak üzere bu savaşta müşrik safında olan pek çok kişi sonrasında İslâma girerek Allah yolunda cihad etmiştir.⁶⁰⁵ İbn Acîbe'ye göre (قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّيْنَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ *) “Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah'a dayanırız. Ey rabbimiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver. Sen hüküm verenlerin en hayırlısıdır.”⁶⁰⁶ âyetinden çıkan sonuç, insanın müjde ve azap bildiren haberlerin zâhirine takılıp bir şey hakkında kesin hüküm vermemesi gerektiğidir. Nitekim Allah, müjdeyi veya azabı kullarına haber vermediği bazı şart ve sebeplere bağlamış olabilir.⁶⁰⁷ İbn Acîbe'ye göre Allah kullarını yüceltmek için ibadet emriyle onlara rahmet ederken, kullarının isyanlarına hilim ile muamele edip azaplarını geciktirerek onlara rahmet eder.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ Âl-i İmrân 3/137.

⁶⁰² Âl-i İmrân 3/138.

⁶⁰³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 411.

⁶⁰⁴ Âl-i İmrân 3/129.

⁶⁰⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 404.

⁶⁰⁶ A'raf 7/89.

⁶⁰⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 239-240.

⁶⁰⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 173.

Allah sabredenle savaştan kaçanın, samimi olanla münafık olanın farkını ortaya koymak için müminleri Uhud savaşında yenilgiyle imtihan etmiştir. Peygamberin emrine muhalefetin karşılığı azap olduğu halde Allah müminlere mağfiretiyle ihsanda bulunmuştur. Dolayısıyla mümin kulun başına gelen bela da bir rahmet ve temizlik vesilesidir.⁶⁰⁹ İbn Acîbe, Uhud harbinde yerini terk ederek peygambere isyan eden okçuların durumunu velâyet derecesine yaklaşmışken dünya zaafına yenilip kalbi kararan ve şeyhine karşı çıkararak avam halkın haline geri dönen dervişlere benzetmektedir. Ona göre eğer bu kimseler biraz daha sabretselerdi, Allah'ın kendilerini ulaştıracağı velâyet mertebesini hak edeceklerdi. İbn Acîbe, bir mürşide bağlanan kimselerden bazılarının dünyayı istemelerinden ötürü âriflerle sohbetlerinin eğreti olduğunu ifade etmektedir. Ahireti isteyen bazı kimseler ise bu yolda sebat gösterip asla vazgeçemedikleri için buna ulaşırlar. Allah dünyaya meyleden kişileri denemiş ve onları âriflerin sohbetinden çevirmekle birlikte affetmiştir. Ya âriflerin sohbetinden ayrılmanın bir cezası olarak onlardan imanı tamamen almadan onları avam Müslümanlar içinde bırakmıştır ya da âriflerin sohbetine döndükleri zaman onları affetmiştir. Allah müminlere hemen ceza vermez, onlara karşı lütuf sahibidir.⁶¹⁰

Allah'ın olmasını istediği bir şeyi aracı olarak veya inat ve düşmanlıkla değiştirmeye kimsenin gücü yetmez. Azap etmeyi dilediği kimseye Allah'ın izni olmadan hiç kimse şefaathçi olamaz. Burada "izni olmadan" ifadesi ile kastedilen Hz. Peygamber'in (s.a.v) ve şefaath izni verilecek diğer peygamberlerin, veliler ve meleklerin şefaathidir. Allah, kullarının geçmiş ve geleceklerini bilir. Buna Allah'ın kulların dünyadaki halleriyle ahiretteki hallerini bildiği manası da verilmiştir. Bir diğer verilen mana ise Allah'ın kullarının önceden yaptıkları hayır ve şer amelleriyle geride bırakıp gerçekleştiremedikleri amelleri bildiğidir. Tüm bu manalarda aslolan Allah'ın her şeyi bildiği, hiçbir şeyin ondan gizli kalmadığıdır. İnsanlar ise Allah'ın kendilerine öğrettiklerinden başka hiçbir şeyi bilemezler. Kudreti sonsuz olan Allah'a hiçbir şey zorluk vermez. Dilediği her şeyi aynı anda yapar. Akıl, Allah'ı kendi mantığıyla kavramada ve hakkı ile tanımada yetersiz kalır.⁶¹¹

⁶⁰⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 320.

⁶¹⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 320.

⁶¹¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 285-286.

Günahtan korunmak isteyen insan, şeytan içine işlemeden kalbini ondan korumalıdır, yoksa günahı kalbinden çıkarması zorlaşmaktadır. Kalbin korunması da sürekli Allah'ı zikretmekle mümkündür. Buna güç yetiremeyen kişi diliyle zikretmeli, buna da gücü yetmeyenler ise güzel niyetle Allah'ın yardımını istemelidir.⁶¹² İbn Acîbe'ye göre kulun başına gelen sıkıntıda kalp uyanıklığı ile tövbeye koşması geçmişteki edebe aykırı hallerini örterek onun manevî seyrinde artışa sebebiyet verirken, başına gelen sıkıntıya öfkelenip memnuniyetsiz olması ilâhî huzurdan kovulmasına neden olur.⁶¹³ İbn Acîbe, insanın iç dünyasında vehme dayalı kötü düşüncelerin hâkim olması ve insanın ne yapacağını bilememesi durumunda Kur'ân ve sünnete uygun hüküm vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak kalbe gelen düşüncelerin çoğu kitaba ve sünnete uyuyorsa bu durumda kişi hangilerinin nefesine daha ağır geldiğine bakmalıdır. Zira hak olan nefse daha ağır gelir.⁶¹⁴

Allah bütün insanlardan babaları Hz. Adem'in üstlendiği, özü tüm kulluk görevlerinde Allah'ı yakînen tanımak ve Rabliğinin yüceliğini müşahede etmek olan ilâhî emaneti taşıma hususunda söz almış ve insanlara bu sözü hatırlatacak peygamberler ve veliler göndermiştir. Zira bu emanetin taşınması ancak nefsin kötülüklerini terk etmekle mümkündür ki buna da ancak nebî ve veliler gibi seçkin kullar güç yetirebilir. Ancak ne zaman insanlara nefislerinin hoşuna gitmeyen şeyleri emreden bir peygamber veya veli geldiyse, insanlar onu ya öldürmüşler ya da inkar etmişlerdir. Bu kimseler Allah'ın kendilerini cezalandırmayacağını zannederek Hakk'ın nurlarına karşı kör, Hakk'ı hatırlatana karşı sağır olmuşlardır. Arada velilerin nurlarından bir ışık görüldüğünde ise tövbe etmiş sonra kendi hallerine bırakıldıklarında tekrar inkar etmişlerdir.⁶¹⁵

Kur'ân'da insanın başına bir bela geldiğinde bundan kurtulmak için Allah'a yalvarması örnek gösterilerek, Allah'tan başka bir varlığa tapılması men edilmiştir.⁶¹⁶ Buna karşın önceki ümmetlerden peygamberlerini yalanlayan kimselerin yola gelmeleri için çeşitli zorluk ve belalarla sınındıkları halde Allah'a sığınıp O'na boyun

⁶¹² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 39.

⁶¹³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 118.

⁶¹⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 48-49.

⁶¹⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 64.

⁶¹⁶ En'am 6/41.

eğmediklerinden dolayı merhametten yoksun kaldıklarına da dikkat çekilmektedir.⁶¹⁷ İbn Acîbe'ye göre bu kimselerin Allah'a yönelmesine mani olan şey, kalplerinin katılaşması ve şeytana uyarak kendilerini beğenmeleridir.⁶¹⁸ Allah, kulun başına gelen belayı dilerse bir lütuf olarak kaldırabilir, dilerse kaldırmayabilir. Kendisinden azap veya bela kaldırılan kimseler olayın korku ve dehşetinden ortak koştıkları şeyleri unutarak o an Allah'a yönelirler. Herkesin tevhid inancı başına bir sıkıntı ve zorluk geldiğinde ortaya çıkar. Bu yüzden zorlukla karşılaşan kimse Allah'a sığınır ve O'ndan başkasına yönelmezse o hak yoldadır. Bunun aksine zor anında hemen Allah'tan başkasına sığınan kimsenin ise imanı zayıftır.⁶¹⁹

(وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا آجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوِيكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ)
İbn Acîbe *"Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, "Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız" (der). Onların insanlar arasındaki dostları ise, "Ey rabbimiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık" derler. Allah buyurur ki: "Allah'ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir." Şüphesiz rabbın hikmet ve ilim sahibidir."*⁶²⁰ âyetinin tefsirinde insanların cinlerden faydalanması ile ilgili olarak korku verici ıssız bir yerde insanların cinlere sığınarak kendilerini koruma altına almaya çalışması, cinlerin insanlardan faydalanması ile ilgili olarak ise cinlerin insanları koruyabileceğine inanılarak yüceltilmesi örneğini vermektedir. Âyette Allah'ın dilemesi hariç ebedî cehennemde kalınacağı ifadesi, İbn Acîbe'ye göre bu kimselerin cehennemden kurtulacağı anlamına gelmemekte olup Allah'ın dilediği bazı vakitlerde ateşten çıkarılıp şiddetli bir soğuk azaba atılmaları suretiyle uygulanan azap şeklinin değişmesi şeklinde yorumlanabilir. Başlarına gelen bu durumun sebebi ise işledikleri inkar sebebiyledir.⁶²¹

Hiz. Musa, kavminin buzağıya tapmasından ötürü içlerinden seçtiği yetmiş kişiyle birlikte özür dilemeleri için onlar adına Allah'ın huzuruna vardığında üzerlerini bir bulut kaplamış, Hiz. Musa da onlarla birlikte bulutun arasına girip secdeye kapanmış

⁶¹⁷ En'am 6/ 42-45.

⁶¹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 117-118.

⁶¹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 117.

⁶²⁰ En'am 6/128.

⁶²¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 170.

ve orada bulunan herkes Allah ile Hz. Musa'nın konuşmasını işitmişlerdir.⁶²² Ancak bulut açıldığında topluluk Hz. Musa'ya dönerek (وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى اللَّهَ) (*Bir zamanlar, “Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız” demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı.*” âyetinde buyrulduğu üzere *“Bize Allah'ı açıkça göstermedikçe sana iman etmeyeceğiz”*⁶²³ demişlerdir. Bu tutumlarından dolayı şiddetli bir sarsıntıyla cezalandırılarak bayılıp yere düşmüşlerdir. Bir sonraki âyette (ثُمَّ بَعَثْنَاكَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكَ لِأَعْلَمَّكَ) (*Ölümünüzden sonra sizi dirilttik ki şükredesiniz.*”⁶²⁴ buyrulduğu üzere İbn Acîbe'ye göre bunun onların ölümüne yahut bayılmasına sebep olması muhtemeldir. Bu sarsıntının ardından Hz. Musa, Rabb'ine rahmetini isteyerek ve eğer dileseydi onları da kendisini de daha önce helak edeceğini söyleyerek, kendilerine tekrar lütufta bulunması için yalvarmıştır. Bu duasının ardından kavminden buzağıya tapan sefih kimseler adına özür dileyerek onlar yüzünden kendilerini de helaka uğratmamasını istemiştir. Hz. Musa, İsrâiloğullarından meydana gelen bütün işlerin Allah'ın takdiri ve iradesi dahilinde gerçekleştirdiği bir imtihanı olduğunu, bununla hevasına tabi oldukları için saptırmak istediğini saptırdığını; hidâyete erdirmek istediğini de doğru yola ilettiğini vurgulamaktadır.⁶²⁵

Kur'ân'da Allah'ın yaratmış olduğu eserlerin kendilerine ibret nazarıyla bakan kimselere O'nun sonsuz kudretini ve birliğini, yüceliğini göstereceği buyrulmaktadır. Aynı şekilde insanların ecellerinin yaklaşmış olacağı ve ölümün kapıda olduğunu düşünmeleri halinde yine kendilerine aniden ölüm ve azap gelmeden hakkı öğrenmek için acele edecekleri ve kendilerini Allah'ın azabından kurtaracak işlere yönecekleri vurgulanmaktadır.⁶²⁶ İbn Acîbe'ye göre bu âyet onların önüne bunca delil konarak kendilerine doğru yol gösterildikten sonra inkara saplanıp kalmalarından ötürü kalplerinin mühürlendiğini bildirmektedir. Bir sonraki âyette (مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ) (*Allah kimi şaşırtırsa, asla onun için doğru yolu gösterecek kimse bulunmaz; kimse onu doğru yola ulaştırmaya güç yetiremez. Allah onları*

⁶²² A'raf 7/155.

⁶²³ Bakara 2/55.

⁶²⁴ Bakara 2/56.

⁶²⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 265.

⁶²⁶ A'raf 7/184-185.

azgınlıkları içinde şaşkın halde bırakır."⁶²⁷ buyurularak her iş kendisinin elinde olan Allah'ın kudretine vurgu yapılmaktadır. Gerçeğe ulaşmak isteyen kimse, Hz. Peygamber'in (s.a.v) mucizelerinin en büyüğü olan Kur'an'a bakmalıdır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) okuma yazma bilmemesine ve ilim ehli hiçbir kimseden ders almamasına rağmen kendisine Allah tarafından verilmiş olan ilim ve sırları da düşünmelidir. Yine, hakikati öğrenmek isteyen kimsenin göklerde ve yerde özenle yaratılmış ilâhî sanatları ve varlıkları tefekkür etmesi, her şeyde onları yoktan var eden yüce bir yaratıcı olduğunu bilmesini sağlar.⁶²⁸

(قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ *)
"İnkâr edenlere de ki: "Eğer (inkardan ve sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır; eğer (inkara ve savaşa) tekrar geri dönerlerse, kendilerinden öncekilerin başına gelenler ortada, (aynısı onların da başına gelir)."⁶²⁹ âyetinden hareketle inkarcı veya günahkar olsa bile bu hatasından vazgeçip af dileyenlerin günahlarının bağışlanacağına dikkat çekmektedir. Ancak hevasına dalan kimse buna bir son vermezse o noktada ilâhî huzurdan kovulmak ve uzaklaştırılmak şeklinde Allah'ın sünneti devreye girer.⁶³⁰ Kur'an'da (لَّهُ مَعْذِرَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمَنْ خَلْفَهُ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ)
"Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onların Allah'tan başka yardımcıları da bulunmaz."⁶³¹ buyurulmakla birlikte bir toplumun içinde bulunduğu güzel hali değiştirmedikçe Allah'ın onlara sıkıntı ve belalar vererek hallerini değiştirmeyeceği vurgulanarak, bu nimetlerin ancak işlenen bir günah sebebiyle kulun elinden alınacağı buyrulmaktadır. Aynı şekilde Allah'ın âyetlerini inkar edenlerin isyan ve inkarları sebebiyle azaba uğradıkları, zulmedenin Allah değil, haddi aşan bu kimseler olduğu vurgulanmaktadır.⁶³² Allah, bir topluluğu uyardıktan sonra, kötülükten men edenleri kurtarıp kötü alışkanlıklara devam ederek Allah'ın emrine muhalafet ederek

⁶²⁷ A'raf 7/186.

⁶²⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 288-289.

⁶²⁹ Enfal 8/38.

⁶³⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 330.

⁶³¹ Ra'd 13/11.

⁶³² Enfal 8/52-54.

zulmedenleri yaptıkları kötülükler sebebiyle şiddetli bir azaba uğratmıştır.⁶³³ İbn Acîbe'ye göre günahı bir kısım işlediği halde diğerleri de buna göz yumarak sessiz kalırsa nimet onların da elinden alınır.⁶³⁴

İbn Acîbe'ye göre kulun zâhirde bir isyana dalması veya ibadetleri terk etmesi durumunda ona verilmiş olan zâhirî nimetler elinden alındığı gibi bâtinî murakabesini veya müşahedesini terk ettiğinde de bâtinî nimetler elinden alınır. Bununla birlikte kulun edebini kötüleştirmesine rağmen cezasının ertelenmesi de mümkündür. Bu durumda kul, kendisinden nimetin alınmadığını zannetse de sahip olduğu nimetin daha yükseğinin kendisine verilmemesi bile o farkında olmasa da onun için bir cezadır. İbn Acîbe, Allah tarafından özel olarak sevilme makamına ulaşan bir kul için durumun daha farklı seyredeceği kanaatindedir. Ona göre Allah'ın özel gözetimi ve yardımı ile bu makamdaki kulun kalbi koruma altına alınmıştır. Bazen de Allah, kulun kalbini imtihan için değiştirerek ondan amelin veya marifetin tadını alır. Kulun Allah'a koşması durumunda ona önceki hali geri verilirken aksi durumda kendisine önceki halinden hiçbir şey verilmez.⁶³⁵

Sonuç olarak İbn Acîbe'nin düşüncesinde Allah'ın dilediğine azap edip dilediğine mağfiret etmesi, kulların azabı veya affı hak etmeleri sebebiyledir. Allah'a ve Resûlüne iman edenlerin, salih amellerine karşılık olarak bağışlanmaları Allah tarafından dilenirken küfür üzere ölenlerin kendi yapıp ettikleri sebebiyle azabı dilenir. Bununla birlikte kudreti sonsuz olan Allah, kıyamet günü kullarını hesaba çekip bağışlamak istediğini affeder ve cezalandırmak istediğine azap eder.⁶³⁶ Ayrıca günaha girmiş olsalar bile ezelde Allah'ın yardımını takdir ettiği kimselere tövbe etmeleri nasip olmaktadır.⁶³⁷ Özetle İbn Acîbe'nin azap ve mağfiret bağlamında da ilahî kudreti merkeze alarak ilahî meşîeti yorumladığını söyleyebiliriz.

⁶³³ A'raf 7/163-165.

⁶³⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 13.

⁶³⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 14-15.

⁶³⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 316.

⁶³⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 23.

1.5. Lütuf, İnâyet ve Hikmet Bağlamında İlâhî Meşîet

İbn Acîbe, Allah'ın özel inâyetini nasip ettiği kuluna bir ihsanı olarak kulun Rabbiyle arasında perde olan nefisini öldürmesiyle onu varlıklar hapishanesinden çıkarıp müşahede makamına ulaştırdığını belirtmektedir. Ona göre bundan sonra kul nefisle mücahedede fakirlik, zillet ve hicret gibi büyük imtihanlardan geçirildikten sonra Rabbine ulaşır. Ezelde kendisine inâyet takdir edilen kulun ihlasla yapılmış bir ameli veya iyi bir hali olmadığı düşünülürse tüm bu olanların bir amelin karşılığı değil, sadece Allah'ın lütuf ve ihsanıyla olduğu aşikârdır.⁶³⁸

İbn Acîbe'ye göre Allah kullarından dilediğine lütuf ve rahmetini nasip ederek onu günahlardan korur ve özel muhafazasına alır ya da dilediği kulunun günahından sonra tövbesini kabul eder. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُواتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *)
“Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytanın adımlarına uyarsa, bilsin ki o, çirkin şeyleri ve kötülüğü emreder. Eğer Allah'ın size lütufu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz ebediyen temize çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi temizler. Allah, her şeyi işitendir, her şeyi bilendir.”⁶³⁹ âyeti bu duruma güzel bir açıklama getirmektedir.⁶⁴⁰ İbn Acîbe, nefislerdeki heva ve arzuların Allah'a ait olduğunu onları dilediği gibi yönettiğini vurgulamaktadır. Ona göre Allah bazen nefsi kulun emrine verdiği kul, varlıkların esaretinden kurtulur. Bazen de adaletiyle kulu nefsin hükmü altına verdiği nefis kulu dilediği gibi yönetir. Bu durumda da kul, hevasını ilah edinen kimselerin yolunda gider. Dolayısıyla İbn Acîbe'ye göre Allah dilediği kimselere nefsânî hazlarını kontrol altına alma noktasında yardım ederken dilediklerine de onları musallat eder.⁶⁴¹ Nefsin terbiye edilmesi, Allah'tan kuluna özel bir inâyet olarak; ilâhî bir kuvvetin, nefsi bağlı olduğu engellerden ayırmasıyla mümkündür.⁶⁴²

İbn Acîbe'nin düşüncesinde Mevla'sına yönelen bir kulun kalbi ve nefsi arasındaki savaşta kalpteki nurlar ordusu kulu asıl vatanı olan sırlar dairesine taşımak

⁶³⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 388.

⁶³⁹ Nûr 24/21.

⁶⁴⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, IV, s. 23.

⁶⁴¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 594.

⁶⁴² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 542.

isterken, nefisteki ordu ise onu haz ve şehvetlerine hapsetmek istemektedir. Allah, bu konuda bir kuluna yardım etmek istediğinde onun kalbini feyiz ve ilâhî ihسانlar ile kuvvetlendirip nefisini zayıflatır ve kul böylece sırlar dairesine girerek müşahede huzuruna varır. Ancak Allah adaletiyle bir kulu nefsi ile yalnız bırakmak istediğinde ilâhî desteğini keser ve kulun nefsi daha da kuvvetlenerek kalbini karanlıklara sürükler. Allah'ın, dilediğini özel yardımıyla desteklediğine dikkat çeken İbn Acîbe'ye göre kalp ve nefis ordusu arasındaki savaşta basiret sahipleri için büyük bir ders vardır.⁶⁴³

İbn Acîbe'nin anlayışına göre Allah tasavvuf yoluna girdikten sonra hakikat ilimlerinde yanlışığa sapmaktan korkan müridler için zâhirî ilimlere dönebilme ruhsatı vermiştir. Bu kimseler için de hakikat yolunu açıklamak ve onları kendilerinden önceki salihleri ulaştırdığı gibi vuslata ulaştırmak için hak yolunda gevşekliğe kapılma gibi kusurlarını affetmek istemektedir. Bu amaçla Allah, müridlerin kendisine dönmelerini sağlayarak onlara iyilik merhamet etmektedir. Şehvetlerine dalmış gaflet ehli ise müridleri Rablerinin yolundan döndürmek istemektedir. Ancak Allah, müridlerin zayıflığını bildiğinden yüklerini hafifletmek istemektedir ve bu yüzden onlara güçlerinin üstünde manevî hal yüklememektedir. Nitekim ancak Allah kuvvet verirse müridler güçlü olabilir.⁶⁴⁴ Allah rububiyet sırrını korumak için kudretini hikmet perdesi altında göstermektedir. Ayrıca kime ezelde ilâhî yardımını takdir etmişse onun gönlünde hakkı doğrulama hissini yaratmıştır. İlahi yardımdan yoksun kişi ise kudreti ve hikmeti anlayamaz. Velilere verilen kerametler peygamberlere verilmiş mucizeler gibidir. Onlarla dost olmak da yalnızca ilâhî yardıma kavuşmuş kimselere nasip olmaktadır.⁶⁴⁵

Allah, gerçek mümin ile münafığı birbirinden ayırt etmek için Allah yolunda canını ve malını feda etmek gibi nefse ağır gelen yükümlülüklerle ve vahiy yoluyla kullarını imtihan etmektedir. Gaybın ilmi yalnızca kendisinde olan Allah, gaybın sırları için kullarından dilediğini peygamber olarak seçer ve onlara gayba ait bazı bilgiler verebilir. (مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطِيعَكُمْ عَلَىٰ)
“*(Ey inkâr* الْعَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَأَلْمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ *

⁶⁴³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 328.

⁶⁴⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 492-493.

⁶⁴⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 100.

edenler!) Allah müminleri, pisi temizden ayırmadan bulunduğunuz hal üzere bırakacak değildir. Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah peygamberlerinden dilediğini bunun için seçer. Artık Allah'a ve peygamberlerine iman edin; inanır ve sakınırsanız sizin için büyük bir ecir vardır."⁶⁴⁶ âyetinde bu duruma işaret edilmektedir. İbn Acîbe'ye göre Allah kendisine yönelen kulları hakkında onları ayıracak bir imtihan rüzgarı estirdiğinde sağlam olanlar ayakta kalırken içi boş olanlar rüzgarın etkisiyle savrulur. Ona göre Allah kimin gayesinin Allah, kimin gayesinin Allah'ın dışındaki şeyler olduğunu ortaya çıkarmadan kendi haline bırakmaz. Allah'ın bu bağlamda kuluna gaybı bildirmemesi, kulun azap veya rahmetten hangisine kavuşacağını bilmemesinin gerekliliğindedir. Nitekim, Allah, sadece peygamberlerine gaybın bildirmek istediği kadar olan kısmını bildirmiştir. Dolayısıyla müride düşen iş, gayp olan kadere iman etmek ve kendi ayıplarını düzeltme gayretinde olmak olup müridin gaybı öğrenmek için uğraşıp durması yersizdir.⁶⁴⁷

Kur'ân, muttakiler için hidâyet rehberi sayılmıştır.⁶⁴⁸ Allah takva yoluna girmiş bir kulu özel yardımı ile destekleyerek⁶⁴⁹ ona iyiyi kötüden ayırıp seçebileceği bir nur bahşeder.⁶⁵⁰ Aynı şekilde onu ummadığı yerden rızıklandırır,⁶⁵¹ işlerine kolaylık verir.⁶⁵² Ancak burada Allah'ın kulunu rızıklandırması sadece dünyada karşılığı olan maddî bir beklentiye dönüşmemelidir. Nitekim Allah dünya mükafatını isteyenlere dünyanın da ahiretin de mükafatının kendi katında olduğunu haber vermektedir.⁶⁵³ (وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ) “İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler.”⁶⁵⁴ âyetinde buyrulduğu üzere Allah, müminlerin “Rabbimiz, bize dünyada iyilik güzellik ver, ahirette de iyilik ve güzellik ver!” şeklinde dua etmesini öğütlemektedir. İki dünyanın da iyiliği Allah katındadır isteyene ikisini birlikte verir. İbn Acîbe'ye göre Mevla'sını isteyen kul için ahiret sevabı daha

⁶⁴⁶ Âl-i İmrân 3/179.

⁶⁴⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 441.

⁶⁴⁸ Bakara 2/2.

⁶⁴⁹ Câsiye 45/19; Rum 30/5.

⁶⁵⁰ Enfâl 8/29.

⁶⁵¹ Talak 65/2-3.

⁶⁵² Talak 65/4.

⁶⁵³ Nisa 4/134.

⁶⁵⁴ Bakara 2/201.

hayırlıdır. İbn Acîbe, niyet, ideal ve hedef anlamlarına gelen himmeti üçe ayırarak düşük olan himmetin dünyaya bağlı olan olduğunu, orta halli olanın ahirete yönelik olduğunu, yüksek himmetin ise Mevla'ya yönelik olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Allah kullarını himmeti ölçüsünde nasiplendirir ve kullarının değeri bu himmetine göredir.⁶⁵⁵

Lütfu dilediğine veren Allah⁶⁵⁶, Müslüman olduktan sonra dininden dönenlerin yerine Allah'ı seven, Allah'ın da kendilerini sevdiği ve dinleri üzerinde sabit kıldığı bir topluluk getirir ve bu kimseler Allah yolundan dönenlerle cihad ederler. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ *) *“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lutfudur. Allah'ın lutfu geniştir; O, her şeyi bilir.”*⁶⁵⁷ âyetinde bu durum ifade edilmektedir. İbn Acîbe'ye göre bu âyette ifade edilen lütufla kastedilen kullara özel olarak verilen muhabbet ve güzel ahlaktır ve âyette belirtildiği gibi Allah bu muhabbete kimin layık olduğunu en iyi bilendir. Allah'ın kulunu sevmesi, onu hayırlı işlerde muvaffak etmesi, kötülüklerden koruması ve huzuruna yaklaştırmasıdır. Kulun Allah'a muhabbeti ise Allah'a itaat etmesi ve O'na isyandan sakınmasıdır.⁶⁵⁸ Âyette *“Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler”* buyrulması, Allah'ın kuluna olan muhabbetinin, kulun Allah'a olan muhabbetinden daha önce gerçekleştiğine işaret etmektedir. Yine (وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا صَافَقْتُمْ عَلَى الْأَرْضِ بِمَا رَحِبْتُمْ وَصَافَقْتُمْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ) *“Allah geriye bırakılan (savaşa katılmayan) üç kişinin de tövbesini kabul etti. Sonunda, bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmeye başlamış, vicdanları kendilerini sıkıştırmış ve Allah'a karşı O'ndan başka sığınacak kimse olmadığını anlamışlardı. Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti. Hiç şüphesiz Allah, tövbe*

⁶⁵⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 523.

⁶⁵⁶ Cuma 62/4.

⁶⁵⁷ Mâide 5/54.

⁶⁵⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 51, 53.

kapısını alabildiğine açık tutmakta ve rahmetiyle kuşatmaktadır.”⁶⁵⁹ âyetini de İbn Acîbe bu konudaki görüşüne delil göstermektedir.⁶⁶⁰

İbn Acîbe, Allah’ın kuluna olan muhabbetinden herkesin kendi derecesi kadar nasibini alacağı görüşündedir. Ona göre nadir bulunan bazı kullar doğrudan ilâhî muhabbeti içme şerefine nail olurken, bazı kullar ona melekler, alimler veya ilâhî yakınlığa ulaşmış büyük zatların vasıtasıyla ulaşır. Burada melekler peygamberler için, Allah’ı iyi tanıyan alimler ise diğer insanlar için bir vasıta olarak belirtilmektedir.⁶⁶¹ Dolayısıyla ilâhî muhabbete yüce Allah’ın lütuf ve ihsanı olmadan ulaşma yolu yoktur. Allah, muhabbetini dilediğine verir ve ihsana layık kullarını en iyi kendisi bilir. Bununla birlikte İbn Acîbe, Allah dostu velilerle birlikte olmanın Allah’a yakınlığa ve O’nun sevgisine vesile olacağı görüşündedir.⁶⁶²

Kur’ân’da inkar edenlerin peygamberlerin de kendileri gibi bir insan olmalarını bahane ederek; bir üstünlükleri olmadığı halde peygamberliğin neden kendilerine değil de onlara verildiğini sorguladıkları ve eğer gerçekten peygamberlerse kendilerini inandırmaları için onlardan mucize veya delil istedikleri belirtilmektedir.⁶⁶³ Oysa ki bu inkarcı kimseler, kendilerine ve atalarına gelen mucizeleri ve apaçık delilleri yok sayarak işi yokuşa sürmektedirler. Oysaki Kur’ân’da Allah’ın dilediği kullarına peygamberlik nimetini lutfettiği vurgulanarak, Allah’ın izni olmadan hiçbir peygamberin kendi başına bir delil veya mucize getiremeyeceğine dikkat çekilmektedir.⁶⁶⁴

Peygamberliğin ancak yüce Allah’ın lütfu ve ihsanı ile elde edilecek bir makam olduğunu vurgulayan İbn Acîbe, bu hususta Allah’ın hikmeti gereği ezeli iradesine uygun olarak dilediği kimselere peygamberliği verdiğini ifade etmektedir. Ona göre Allah özel dostluğu için seçtiği peygamberleri ve velileri Allah’ın ezelde kendisine inâyetini takdir buyurduğu kimselere tanıtır.⁶⁶⁵ İbn Acîbe, Ehl-i kitaptan kâfir ve müşriklerin, Müslümanlara hiçbir hayrın verilmesini istemediklerini ifade ederek,

⁶⁵⁹ Tevbe 9/118.

⁶⁶⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 52.

⁶⁶¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 53.

⁶⁶² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 54.

⁶⁶³ İbrahim 14/10.

⁶⁶⁴ İbrahim 14/11; Nahl 16/2

⁶⁶⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 49.

velilere haset ederek onları inkara kalkışanlarda da Yahudilik tabiatı ve müşriklere ait bir huy olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁶ Allah, Hz. Musa'yı peygamber olarak göndererek üstün kılmış,⁶⁶⁷ ona ilâhî hükümleri, Tevrat'ı vermiş ve kendisiyle özel olarak konuşma şerefini tahsis etmiştir.⁶⁶⁸

Allah'ın bütün işleri hikmeti ile gerçekleşmektedir. Kıyamet günü bir kimsenin azaptan uzaklaştırılması Allah'ın kendisini ilâhî rahmetiyle kurtarması ile mümkündür. (إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ) “Şüphesiz, tarafımızdan kendilerine güzel bir hâl ve akıbet takdir edilmiş olanlar, cehennemden uzak tutulurlar.”⁶⁶⁹ Âyetinde buyrulduğu üzere hakkında ezelde güzellikler takdir edilen kimseler, tüm kaygı ve korkulardan kurtulur.⁶⁷⁰ (وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ)⁶⁷¹ “Allah sana bir zarar verecek olursa, onu O'ndan başka giderecek yoktur. O senin hakkında bir iyilik dilerse onun lutfunu engelleyebilecek de yoktur. Bunu kullarından dilediğine nasip eder. Bağışlayan ve esirgeyen O'dur.”⁶⁷² âyetinde buyrulduğu üzere Allah, kuluna bir hastalık, sıkıntı, darlık, bela veya fakirlik verdiğinde bunu O'ndan başka giderecek kimse yoktur. Yine Allah, kuluna bir hayır, sıhhat, zenginlik, marifet ve ilim gibi bir nimet verirse bu nimeti muhafaza etmeye tek kadir olan Allah'tır. Bu nimeti kuldand gidermeye kimsenin gücü yetmez.⁶⁷²

Beyzavi'ye göre hikmet hakiki ilim ve sağlam ameldir. Başka bir tanıma göre hikmet hazır ve isabetli cevap vermektir. Bir diğer tanıma göre ise iş bitiren isabetli söz veya fiildir. İbn Acîbe, bu tanımlara yer verdikten sonra Allah'ın hikmeti kullarından dilediğine verdiğini ifade ederek hikmeti dinde derin ilim sahibi olmak ve işlerde basiretli davranmak şeklinde tanımlamaktadır. Bu konuda Hz. Muhammed'in (s.a.v) şu hadisini delil göstermektedir. “Allah kime hayır vermeyi murat ederse onu dinde fakih (güzel anlayış ve derin ilim sahibi) yapar; kendisine doğruyu ilham eder.”⁶⁷³ İbn Acîbe, hikmetin farklı tanımlarına da yer vermektedir. Buna göre hikmeti görüşte isabet,

⁶⁶⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 148.

⁶⁶⁷ A'raf 7/144.

⁶⁶⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 259.

⁶⁶⁹ Enbiya 21/101.

⁶⁷⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 501.

⁶⁷¹ Yunus 10/107.

⁶⁷² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 104.

⁶⁷³ Buhârî, “İlim”, 10; Müslim, “İmâret”, 175; Tirmizî, İlim, 4.

Allah'ın kitabını anlamak, Allah'tan gelen özel bir anlayışa sahip olmak şeklinde tanımlayanlar olmuştur. İbn Acîbe'ye göre âyetlerde kendisine hikmet verilenlere büyük hayır verildiğinin ifade edilmesi⁶⁷⁴ iki dünyanın hayrını elde etmeleri sebebiyledir. Ona göre hikmete ulaşan kişinin kalbi safileşip sırrı temizlenir ve o gerçek akıl sahibi olur.⁶⁷⁵

Ayrıca İbn Acîbe, hikmeti, ilâhî sıfatların nurlarıyla zatı müşahede etmek olarak tanımlamış ve hakiki marifetin de bu olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda kim Allah'ı tanırsa ondan çekinir. Hikmetin bir başka tanımı da ilhamın gelişiyile birlikte sırrın Allah'tan başka her şeyden kurtulmasıdır. Dolayısıyla hikmete takılıp hakkı müşahede etmekten perdelenen birisi Allah'tan da perdelenmiştir. Allah tarafından sevilen bir arif olmanın yolu kudreti müşahede edip sebepler ve adetlere takılmamaktır.⁶⁷⁶

(*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederdi; o hâlde sen, insanları iman etmeleri için zorlayacak mısın?* ”⁶⁷⁷ âyetinde belirtildiği gibi Allah herkesin iman etmesini dileseydi, hiç kimse onun dilemesinin dışına çıkamazdı. İbn Acîbe'ye göre iman konusunda ihtilafın bulunması Allah'ın hikmetinin bir gereğidir. Dolayısıyla kim herkesin hidâyete ulaşmasını isterse imkansız bir şey istemiş olur. Bu yüzden de Allah'ın iman etmeleri için zorlamadığı insanları bu hususta zorlamak doğru değildir.⁶⁷⁸) *"Rabbin dileseydi bütün insanları tek bir ümmet yapardı; halbuki onlar ihtilaf içinde olmaya devam ederler."*⁶⁷⁹ İlâhî hikmet, dünyada ilâhî isimlerin tecellilerinin ortaya çıkması için ihtilafın olmasını gerektirmiştir. Hak üzere devam edenler rahmet ve ikrama mazhar olurken batıl yolda olanlar ilâhî kahrı ve intikamı hak ederler.⁶⁸⁰

İbn Acîbe, ilâhî adaletin bir gereği olarak insanların üç kısma ayrıldığı düşüncesindedir. Ona göre birinci grup Allah'ın nefislerinin ve zevklerinin hizmetine verdiği insanlar olup bunlar dünya meşguliyetine dalıp gitmişlerdir. İkinci grup ise Allah'ın yalnızca kendisine ibadet ve taat etmeleri için kendilerine ihsanda bulunduğu

⁶⁷⁴ Bakara 2/269,

⁶⁷⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 303.

⁶⁷⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, I, s. 303-304.

⁶⁷⁷ Yunus 10/99.

⁶⁷⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 500.

⁶⁷⁹ Hûd 11/118.

⁶⁸⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 567.

kimselerdir ki Allah, onları zâhir hizmeti ile meşgul etmiştir. Üçüncü grup olan ariflere gelince onlar Allah'ın kendilerine rahmet ve ihsanı ile yalnızca O'na yönelmişlerdir. (يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ) "*Allah rahmetini dilediğine tahsis eder; Allah büyük lütuf sahibidir.*"⁶⁸¹ âyetinde belirtildiği üzere ilâhî takdirin bu taksiminde bir hikmet söz konusudur.⁶⁸²

İbn Acîbe'ye göre fesat çıkarıcıları helak ederek onların fesatlarını yok etmek ilâhî kudretin kemalinden, azgınlıkları ve fesatları sebebiyle helak edilmeleri ise ilâhî hikmetin güzelliğindedir. Kudretin ortaya koyduğunu hikmet örter çünkü hikmet, ilâhî kudretin örtüsüdür. Bu bağlamda kainatın ortaya çıkması ilâhî kudretin kemalini gösterirken kainatta olayları belirli sebep ve şartlara göre gerçekleşmesi ilâhî hikmetin güzelliğine delildir. Dolayısıyla azap veya mükafatın da bir amele bağlanması ilâhî hikmetin bir gereğidir.⁶⁸³ (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *) "*Biz her peygamberi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Bundan sonra Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O, azizdir, hakîmdir.*"⁶⁸⁴ âyetinde buyrulduğu üzere Allah kendilerine hak yol açıklandıktan sonra yapıp ettiklerinden dolayı sapmasını dilediğini imandan mahrum ederek saptırırken, dilediğini de özel yardımıyla doğru yola iletir. Allah'ın kulunu saptırması ve hidâyete ulaştırması sadece dilediği bir hikmete göre gerçekleşir.⁶⁸⁵

Allah'ın dilediğini hak üzere sabit tutup dilediğini saptırabilmesi İbn Acîbe'ye göre Allah'ın hesap sorulamayacak olan hükmüdür.⁶⁸⁶ Allah hidâyet rüzgarını Hakk'a yönelenlerin kalbine marifet ve huzur, salihlerin kalbine ilâhî tevfiik ve yakîn, mü'minlerin kalbine ise hidâyet ve iman taşıyıcı olarak göndermiştir. Hikmeti gereği, bazı kalpleri marifet ve yakîn ile diriltirken bazılarını da cehalet ve inkarla öldürür. Zira Allah, tüm varlığını feda ederek öne geçenleri bildiği gibi himmetinin zayıflığı

⁶⁸¹ Âl-i İmrân 3/74.

⁶⁸² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 388.

⁶⁸³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 101.

⁶⁸⁴ İbrahim 14/4.

⁶⁸⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 43.

⁶⁸⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 59.

sebebiyle geride kalanları da bilmekte olup insanları huzuruna topladığında taat ve hayırda öne geçenleri kendisine yaklaştırırken bunların dışındakileri de uzaklaştırır.⁶⁸⁷

İbn Acîbe, Allah'ın delilleri farklı şekillerde yineleyerek açıklamasını, rüzgarın farklı yönlerden esmesine benzetmektedir. Buna göre Allah delillerini açıklarken bazen akli muhakemeye zemin hazırlar bazen teşvik edici veya korkutucu deliller sunar bazen de öncekilerin halini hatırlatarak uyarır. Ona göre Allah'ın bunca delili ve açıklamasından sonra hala bazılarının yüz çevirmesi şaşılacak bir durumdur.⁶⁸⁸ Hikmet sahibi olan Allah, dilediği kimselerin ilimde ve hikmette ya da yakinde ve marifette derecelerini yükseltir ve yükselmeye layık olanları bilir. Ahiretteki nimet cennetlerinde dereceler yükselmesi amel ve ibadetlerin artırılmasıyla olurken marifet cennetinde dereceler yükselmesi ise maddi uğraşlardan kalbi uzaklaştırarak yakine ve alemlerin Rabbini müşahedede ilerlemekle olur.⁶⁸⁹

İbn Acîbe'ye göre Allah iman edip sabredenlere yeryüzünü miras olarak verir.⁶⁹⁰ (وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ *) (*İşte biz bu şekilde Yusuf'a yeryüzünde (Mısır'da) yetki verdik; orada dilediği gibi hareket ediyordu. Biz dilediğimiz kimseye rahmetimizi ulaştırırız ve ihsan sahiplerinin mükâfatını zayi etmeyiz.*)⁶⁹¹ âyetinde buyrulduğu üzere Hz. Yusuf kendi döneminde iyilik yapanların en iyisi olduğu için Allah, onu Mısır'a sultan yapmıştır.⁶⁹²

Benzer şekilde saltanatını elinden alacak bir çocuğun yetiştiğini münecimlerden haber alan Firavun'un, erkek çocukları öldürme kararı alması üzerine (قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ) (*Mûsâ kavmine dedi ki: "Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. O, kullarından dilediğini oraya hâkim kılar; (güzel) sonuç, takvâ sahiplerininindir."*) âyetinde belirtildiği üzere Hz. Musa'nın kavmine Allah'tan yardım isteyerek sabretmelerini,

⁶⁸⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 84.

⁶⁸⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 119.

⁶⁸⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 140.

⁶⁹⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 249.

⁶⁹¹ Yusuf 12/56.

⁶⁹² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 606.

Allah'ın kullarından dilediğini yeryüzüne varis kılacağını, güzel akıbetin takva sahiplerinin olduğunu duyurması da bu husuta açıklayıcı bir örnektir.⁶⁹³

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَلَا تَخْفَوْا)
(*Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir.*"⁶⁹⁴ âyetinde müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaştırılmaması emredildikten sonra müminlerin bu emrin ardından müşriklerin yiyecek getirmemelerinden ötürü yoksul kalacaklarını düşünüp korkmamaları gerektiği, Allah'ın lütuf ve ihsanıyla müminleri zengin edeceği buyrulmaktadır. Gerçekten de Allah, topraklarına bol yağmur yağdırarak, İslâm'ın yayılmasını sağlayarak, yeryüzünün dört bir yanından insanların hac için bu topraklara akın etmesini nasip ederek bu vaadini gerçekleştirmiştir. Allah'ın dilerse onları zengin edeceğini buyurması bütün beklentileri Allah'a yöneltmek ve zâhirî sebeplerden kalbi uzaklaştırmak içindir. Bununla birlikte vaad edilen bu zenginlik, Allah'ın dilemesine bağlı olup bazıları için gerçekleşirken bazıları için gerçekleşmeyebilir yahut bir sene zenginlik olurken sonraki yıl olmayabilir. Nitekim Allah, verdiği ve vermediği her durumda hikmet sahibidir.⁶⁹⁵ Yine Bedir savaşında Allah'ın Müslümanlara melekleriyle yardım etmesi, yardımın sebebe bağlı olduğunu göstermez. Çünkü ilâhî yardım bir sebebe bağlı olmaktan yücedir.⁶⁹⁶

İbn Acîbe, insanların bugünkü yanlış dinî yaşantılarına bakıp onların asla kurtuluşa eremeyeceğini düşünmenin cehaletin bir göstergesi olduğunu düşünür. Ona göre eğer bu günahkar kimse hakkında ezelde ilâhî yardım takdir edilmişse, ilâhî kudretin bir gereği olarak Allah onu doğru yola iletir. Nitekim nice cahil, akli kıt veya günahkar kimseler Allah'ın lütfu ve yardımıyla alime ve veli kimselere dönüşmüşlerdir. Zira Allah rahmetini dilediğine ihsan eder.⁶⁹⁷ İbn Acîbe'ye göre kendisine ezelde ilâhî rahmet ve destek takdir edilmiş kimseler suç işlemiş olsalar bile güzel hallerinden

⁶⁹³ A'raf 7/128.

⁶⁹⁴ Tevbe 9/28.

⁶⁹⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 371-372.

⁶⁹⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 310.

⁶⁹⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 128.

ayrılmadıkları gibi Allah, dünyada onlara bela ve musibetler vererek onları edeplendirir ve makamlarına geri döndürür.⁶⁹⁸ Hz. Yunus'un (a.s) yaşadığı olay da bu duruma örnek verilebilir. Zira o da kendisine Allah tarafından bir izin verilmeden beldesinden çıkmış ve bu sebeple Allah, kendisini makamına uygun şekilde edeplendirdikten sonra peygamberlik görevine geri döndürmüştür.⁶⁹⁹

Sonuç olarak İbn Acîbe'ye göre her şey Allah'ın elindedir. Allah, dilediği kullarına lütuf ve rahmetini nasip ederek onu günahlardan koruyabilir ya da günahından sonra ona tövbe etmeyi nasip edebilir. Buna karşı dilediği kullarından yardımını keserek onları nefislerinin esiri haline getirebilir. Allah'ın dilediğine lütuf ve yardımını vermesi, dilediğini ise lütuf ve yardımından mahrum etmesi, İbn Acîbe'ye göre hikmet kavramıyla ilişkilidir. Her şeyin öncesini, sonrasını ezeli ilmiyle bilen Allah, kime ezelde ilahî yardımını takdir etmişse onun gönlünde hakkı doğrulama hissini yaratmıştır. Kendi yapıp ettiklerinden dolayı ilahî yardımdan yoksun kişi ise kudreti ve hikmeti kavrayamaz.

2. Kulların Meşîeti

Kur'ân'da "şâe" fiilinin insana yönelik olarak kullanıldığı âyetlerde meşîet, çoğunlukla bir şeyi yapmayı istemek ve irade etmek anlamında kullanılmıştır. İnsanın meşîetinin Allah'ın meşîetine bağlı olduğunu ifade eden âyetlerde⁷⁰⁰ Allah'ın kainat üzerinde mutlak kudret ve otorite sahibi oluşuna dikkat çekilmektedir. İlâhî meşîetten farklı olarak meşîetin kullar için de söz konusu olabilmesinden hareketle bu başlık altında kulun meşîeti konusu detaylıca ele alınmaktadır.

İbn Acîbe, insanın dilemesinin Allah'ın dilemesine bağlı olduğunu ifade etmektedir. (وَفُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ) (*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette otur, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik.*)⁷⁰¹ âyetinde buyrulduğu üzere halife olarak yaratılan ve meleklerin kendisine secde ettiği Hz. Âdem'e cennette dilediği kadar yiyebilme izni verilmiş ancak bir ağacı yememesi emredilmiştir. Yani

⁶⁹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 493.

⁶⁹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 494.

⁷⁰⁰ Müddessir 74/ 54-56, Tekvir 81/26-29, İnsan 76/29-30.

⁷⁰¹ Bakara 2/35.

Allah, kuluna gûnahtan ve kötûlûkten uzaklaştığı sürece nimetlerinden dilediğince faydalanma imkanı vermektedir. Ancak Hz. Âdem örneğinde olduğu gibi ruh, Allah'ın meşîetini aşmaya kalkıştığında nefsiyle imtihan olmaktadır.⁷⁰²

İbn Acîbe kulların meşîeti konusunda Fatiha suresinin 5. âyetinde (اِيَّاكَ نَعْبُدُ) “Ancak sana ibadet ederiz”⁷⁰³ ifadesinde ibadeti yapanın kul olduğunun belirtilmesinden hareketle kulların iradeleriyle fiillerini gerçekleştirebildiklerini düşünür. Bununla birlikte aynı âyette geçen (وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) “Yalnız senden yardım dileriz” ifadesini de kulun kendi başına Allah'ın iradesi, izni ve yardımını olmaksızın bir fiil veya ibadet yapamayacağına delil gösterir. İbn Acîbe'ye göre bu âyet hem kulu rûzgarın estiği yöne doğru mecburi olarak savrulan bir yaprağa benzeterek tümüyle iradesiz kılan Cebriyye'nin hem de ezeldeki takdiri ve ilahî yardımı inkâr ederek kulun fiillerini kendisinin yarattığını iddia eden Kaderiyye'nin kulların fiilleri konusundaki düşüncelerini boşa çıkarmaktadır. İbn Acîbe'ye göre kulların fiilleri konusunda en doğru olan görüş Ehl-i sünnet'in düşüncesidir. Ehl-i sünnet'e göre kul sorumlu olduğu işlerde iradesiyle fiillerini gerçekleştirir. Bununla birlikte kulun her yaptığıının ezelde ilâhî ilimle bilinip Levh-i mahfûz'da kayıtlı olması kuldaki iradeyi ve iradeye dayalı fiilleri ortadan kaldırmaz. Zira kula verilen akıl, irade ve kendisine öğretilen dini hükümler kulu iradesiyle yaptığı her işten sorumlu kılmaktadır.⁷⁰⁴ İbn Acîbe'ye göre Allah, insanların kendisine ait kesbi yani fiili ve mesuliyeti olduğunu savunan Ehl-i sünnet mezhebini, kulun fiilleri konusunda aşırıya giden Cebriyye ile bu konuda yanlış düşen Kaderiyye mezhepleri arasından, sütü ineğin midesindeki dışkı ile kan arasından çıkardığı gibi yapısı bozulmadan tertemiz şekilde çıkarmıştır.⁷⁰⁵

Kur'an'da (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *) “(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat onları Allah öldürdü. Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı. Allah bunu, mü'minleri güzel bir imtihanla denemek için yaptı. Şüphesiz Allah her şeyi işitendir, her şeyi bilendir.”⁷⁰⁶ âyetinde buyrulduğu üzere kulun fiillerinde kibirlenmemesi ve bu fiilin asıl yaratıcısının Allah

⁷⁰² İbn Acîbe, *Bahru'l-Medid*, çev. Dilaver Selvi, I, s. 266; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medid*, I, s. 96-97.

⁷⁰³ Fatiha 1/5.

⁷⁰⁴ İbn Acîbe, *Bahru'l-Medid*, çev. Dilaver Selvi, I, s. 226.

⁷⁰⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medid*, III, s. 143.

⁷⁰⁶ Enfal 8/17.

olduğunu bilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. İbn Acîbe'ye göre bu âyet Allah'ın yardımını olmaksızın kulun nefsinin kendisinin temizleyemeyeceğini ve buna gücünün yetmeyeceğini bilmesine işarettir.⁷⁰⁷ Bütün işler yaratma ve takdir etme yönüyle Allah'a ait olup işin kula nispet edilmesi mecazîdir.⁷⁰⁸ Çünkü ilâhî hikmet bir sebebe bağlı olmaktan münezzehtir.⁷⁰⁹ (قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا) (*De ki: "Allah'ın dilediğinin dışında ben, kendime bir zarar ve fayda verme imkanına sahip değilim." Her ümmetin bir eceli vardır; ecelleri geldiği zaman artık ne bir saat geri kalırlar ne de ileri giderler.*)⁷¹⁰ âyetinde vurgulandığı üzere kulun ancak Rabbinin dilemesi ve kudretiyle kendisini mâlik yaptığı şeyleri yapmaya gücü yeter.⁷¹¹

(وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَوَعَدْتُمْ فَأَخْلَفْتُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ) (*Hesapları görülüp iş bitirilince, şeytan diyecek ki: "Şüphesiz Allah size gerçek olanı vaadetti, ben de size (bazı şeyler) vaadettim ama yalancı çıktım. Hem benim size karşı kullanabileceğim bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de hemen çağrıma uydunuz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Doğrusu ben, daha önce sizin beni (Allah'a) ortak koşmanızı reddettim." Şüphesiz zalimler için can yakıcı bir azap vardır.*)⁷¹² Bu âyette şeytanın insanlar üzerinde zorlayıcı bir hâkimiyet gücü olmadığı halde insanların Rablerinin çağrısına kulaklarını tıkamalarına karşın şeytanın bir çağrısıyla yoldan çıktıkları ve Allah'a ortak koştukları belirtilmektedir. İbn Acîbe, kulun kendi fiillerini kendisi yarattığı düşüncesini esas alan Mu'tezile için bu âyetin delil niteliği taşımayacağı kanaatindedir. Ona göre kulun dilemesi Allah'ın dilemesine bağlı olup kulun kesbi yani bir işi yapması işin zâhirinde takdir edilmiştir. Zira hikmet aleminde ilâhî hükümlerin icrası bu şekilde takdir edilmiş olup kudret ortaya çıkarken hikmet gizlenir. Bu da kulun bir işi gerçekleştirirken ihtiyarının ortaya çıkmasıdır. Ancak (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ)

⁷⁰⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 315.

⁷⁰⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 344.

⁷⁰⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 345.

⁷¹⁰ Yunus 10/49.

⁷¹¹ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, II, s. 477.

⁷¹² İbrahim 14/22.

(مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ *) “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı.”⁷¹³ ve (وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا) “Sizler ancak rabbinizin (bunu) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁷¹⁴ âyetlerinde buyrulduğu üzere kulun gerçekte kendi başına bir şeyi seçme ve yapma yetkisi yoktur.⁷¹⁵

Hz. Muhammed (s.a.v) bir hadisinde kendisi dahil olmak üzere hiç kimsenin sadece kendi ameli ile cennete giremeyeceğini ancak Allah’ın rahmetini kazananların cennete girebileceğini buyurmaktadır.⁷¹⁶ Bununla birlikte Kur’an’da (الَّذِينَ تَتَوَفَّيهِمُ الْمَلَائِكَةُ) (طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *) “Onlar, meleklerin, "Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!" diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir.”⁷¹⁷ buyurulmuş olup İbn Acîbe’ye göre bu hadis ve âyetteki ifade çelişki yoktur. Zira salih amele ulaşmak Allah’ın rahmeti ile mümkün olduğundan cennete girmek de ancak Allah’ın rahmetiyledir. İbn Acîbe, Mu‘tezile’den bir grubun akla göre iman edip salih amel işleyenleri cennete koymasının Allah için zorunlu olduğunu söylemelerine karşın Allah’ın iman edip salih amel işleyen kullarını cennetine koymayı rahmetiyle vaatmiş ve zatına gerekli kılmış olduğunu savunmaktadır.⁷¹⁸ Bu konuda kulun yaptığı ameli kendisine ait görmenin şeriat; ameli kulda icra eden aslında Allah olduğu için amelin kula ait olmadığını söylemenin hakikat olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda âyet olayı şeriatın diliyle ifade ederken, hadis durumu hakikat diliyle aktarmaktadır.⁷¹⁹

İbn Acîbe’ye göre varlık aleminde olmuş, olmakta olan ve olacak olan her şey Allah’ın ezeli ilminde yazılıp hükme bağlanmıştır. Bu durumda kula düşen, içinde bulunduğu vaktin hakkını vermesidir. Zira Allah yarattıklarından bir kısmına mükafat olarak cenneti, bazılarını da intikam için cehennemi hazırlamış; kulları başlarına geleceklerden habersiz kılmış ve onlarda yaptıkları işler için kuvvet ve tercih kabiliyeti

⁷¹³ En’am 6/112.

⁷¹⁴ İnsan 76/30; Tekvîr 81/29.

⁷¹⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 56.

⁷¹⁶ Buhârî, “Rikak”, 18.

⁷¹⁷ Nahl 16/32.

⁷¹⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 123.

⁷¹⁹ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 123-124.

yaratarak onları ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutmuştur. Bu bağlamda sorumluluğu gerektiren delili kullarının önüne koymuş ve hiçbir kuluna zulmetmeden adaletle hükmetmiştir. Öte yandan ilâhî kudret, ezelde takdir edileni ortaya çıkarırken ilâhî hikmet, kaderin sırlarını saklı tutmaktadır. Özetle kulun saadete erişmesi, imana ve hayırlı işler yapmaya muvaffak edilmesi ile şekavete yani kötü sona varması ise kendi haline terk edilerek inkara sapması gibi sebeplerle gerçekleşmektedir.⁷²⁰

İbn Acîbe, kulun meşîetini ilâhî meşîete bağlamaktadır. Ona göre (مَنْ كَانَ يُرِيدُ)
(الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلِيهَا مَذْمُومًا مَذْحُورًا *)
*“Kim hemen ele geçecek dünyayı isterse, ona, dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen veririz, sonra cehennemi ona mekan yaparız; kınanmış ve kovulmuş olarak oraya girer.”*⁷²¹
âyetinde kulun istek ve iradesine göre değil Allah’ın iradesine göre işlerin gerçekleştiği vurgulanmaktadır.⁷²² Kulların fiillerini ilâhî meşîete bağlayan İbn Acîbe’ye göre kulun herhangi bir sözü, işi, hareketi ve sükûnetinin nasıl meydana geleceği daha önce ilâhî ilimde ve takdirde belli olup bu eylem önceden belirlenen takdire göre o anda kula verilen hareket kabiliyetine göre gerçekleşir.⁷²³ İbn Acîbe, her şeyi Allah’ın takdirine bağlamakla birlikte kuldaki başarı, güzellik, nimetler gibi her türlü kemalatın Allah’a ait olduğunu söylerken kuldaki tüm noksanlıkların onları ortaya çıkarma açısından kula ait olduğunu belirtmektedir.⁷²⁴ Ona göre kulluk cehalet ve noksanlığın bulunduğu bir mahal olup kula gereken edeplerden biri kendini tanıyarak haddini aşmamasıdır. Eğer kula kemal hallerinden biri gelirse bu Allah’tandır. Eğer kulda bir noksanlık ve kusur hali meydana gelmişse bu onun aslı ve tabi mahallidir.⁷²⁵

İbn Acîbe, insan için ezelde takdir edilen hayır ve şer bütün işlerin muhakkak başına geleceğine, bunlardan kaçışın mümkün olmadığına (فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ)
(نُصِيبُهُمْ سَيِّئَةً يَطِّيرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ إِلَّا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *)
“Onlara bir iyilik gelince "Bu bizim hakkımızdır" derler, eğer başlarına bir felâket gelirse bunu Mûsâ ve onunla beraber olanların uğursuzluğuna bağlarlardı. Bilesiniz ki

⁷²⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 184-185.

⁷²¹ İsra 17/18.

⁷²² İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 190.

⁷²³ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 350.

⁷²⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, III, s. 140.

⁷²⁵ İbn Acîbe, *el-Bahru 'l-medîd*, II, s. 292.

başlarına gelenler Allah katındandır; fakat onların çoğu bunu bilmez.⁷²⁶ âyetini delil göstermektedir.⁷²⁷ Ona göre kulun başına gelen olaylar karşısında telaş etmemesi sükûnetle hareket edip kısmeti olanın belirlenen vakitte kendisine geleceğini, nasibinde olmayan bir şeyin ise onu elde emek için ne kadar hırs lansa da kendisine gelmeyeceğini bilmesi gerekir. Zira her şey tüm ayrıntılarıyla Levh-i mahfûz'da yazılıdır. Bununla beraber kim kendisinde amel ve nasip yönünden bir hayır görürse bunu Allah'tan bilip şükretmeli, kim de kendisinde şer bulursa kendisi kınamalıdır.⁷²⁸

İbn Acîbe (قَالَوَا رَبَّنَا غَلَبْتَا عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ * رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ *)
“Cehennemlikler dediler ki: “Rabbimiz! Azgınlığımız bize galip geldi ve sapkın bir toplum olduk. Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer (tekrar inkâr ve isyana) dönersek, şüphesiz, biz zalim kimseleriz.”⁷²⁹ âyetlerinden hareketle kulun cehennemlik olmasının onun kendi kötü iradesi ile tercih ettiği dalâlete bağlamaktadır. Ona göre buradaki kötü sonun, ezelde verilen ilâhî hüküm sebebiyle gerçekleştiğini söylemek yanlıştır. Zira kul ezelde verilen bir hükmü kendisinden savmakla yükümlü değildir. Âyette cehennemliklerin doğru yoldan saptıkları ve bunun üzerine hakkı yalanladıkları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla onlar, başlarına gelen kötü sonun yaptıkları kötü işlerden kaynaklandığını kendileri itiraf etmektedirler. Bunun aksine onların Allah tarafında ezelde cehennemlik olarak belirlendikleri için bu hükmün kendilerine galip gelmesine bir itiraz içinde oldukları söylenemez. Zira Allah'ın onlar için cehennemlik hükmü vermesi, onların kendi tercihleri ile yapacaklarını bilmesi sebebiyledir. Bu bağlamda onların itirafı, kendi seçimleri ile yaptıkları işlerle ilgili olup haklarında önceden yazılan ilâhî hükümle ilgili değildir. Bu itirafın ardından onların cehennemden çıkarılıp dünyaya geri dönmek istemeleri, iman etmeye söz vermeleri ve eğer döndüklerinde daha önceki gibi inkara ve isyana dönerlerse o zaman zulümde haddi aşmış olacaklarını ifade etmeleri yaptıkları bu yanlıslara kaderden dolayı mecbur olduklarına inanmadıklarını göstermektedir.⁷³⁰

⁷²⁶ A'râf 7/131.

⁷²⁷ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 187.

⁷²⁸ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 187.

⁷²⁹ Mü'minun 23/106-107.

⁷³⁰ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, III, s. 601.

(كَذَلِكَ سَأَلْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ * لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّىٰ يَرَوُا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ *) “Onu (inkârı) günahkârların zihinlerine böyle soktuk. Onlar, sonunda can yakıcı azabı görünceye kadar ona iman etmezler.”⁷³¹ âyetinin kulun kendi fiillerini yarattığını söyleyen Mu‘tezile mezhebine karşı kulun yaptığı ameli Allah’ın yarattığını söyleyen Ehl-i sünnet’in delili olduğunu belirtir. Âyette ifade edildiği üzere İbn Acîbe’ye göre Allah küfrü ve küfürde ısrarı tercih edeceklerini bildiği kâfirlerin kalbine hakkı yalanlamayı ve inkarı sokmuştur ki bu kimseler içinde buldukları hali değiştirmeye yol bulamazlar.⁷³² İbn Acîbe’ye göre (وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفِرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا) “ Ve de ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık. (Susuzluktan) imdat dileyecek olsalar buna, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su ile cevap verilir. Ne fena bir içecek ve ne kötü bir barınak!”⁷³³ ifadesi Allah’ın insanların inkarına veya ihtiyacına ihtiyacı olmadığına dikkat çeken bir tehdittir. İnkârı tercih edenler haddi aştıkları için zalimler olarak nitelenmiş ve büyük bir ateş azabıyla uyarılmışlardır.⁷³⁴

Sonuç olarak İbn Acîbe, kulların fiilleri konusunda kulun amellerinin kendisinin kazancı ve gayreti ile oluştuğunu düşünür. Bununla birlikte (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا) “Herhangi bir şey için, "Onu muhakkak yarın yapacağım" deme! Sadece "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman, Rabbi’ni zikret ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de.”⁷³⁵ âyetinde buyrulduğu üzere kulun yaptığı her işte Allah’ın dilemesi esastır. Ayrıca kulun amelleri tek başına yeterli olmayıp yüce Allah’ın kuluna ihsan etmiş olduğu marifet, kulun umduğu sevaba nail olabilmesi açısından elzendir. Bu nedenle kulun sadece ameli ile rabbinin ona bahsetmiş olduğu marifeti arasında oldukça fark vardır. Özetle, Allah’ın kulu için dilediği ve kulundan istediği, kulun nefsinin kendisi için seçtiğinden ve Allah’tan istediğinden daha hayırlıdır.⁷³⁶

⁷³¹ Şuâra, 26/200-201.

⁷³² İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, IV, s. 162-163.

⁷³³ Kehf 18/29.

⁷³⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 266.

⁷³⁵ Kehf 18/ 23-24.

⁷³⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru’l-medîd*, III, s. 489.

SONUÇ

Türkiye’de daha çok tasavvufî yönüyle bilinen İbn Acîbe, (ö.1224/1809) tasavvuf ilminin yanı sıra tefsir, fıkıh, hadis, dil, akaid, biyografi ve tarih ilimlerinde de eserler vermiş önemli bir alimdir. Âyetlerin zâhirî ve bâtınî tefsirlerini bir araya getirdiği *el-Bahru’l-medîd* adlı tefsirinde keşif yöntemine dayalı işârî yorum anlayışını tek başına yeterli görmeyerek dirâyet ve rivâyet metotlarını işârî yöntemle birleştirmiştir. Ehl-i sünnet’in bir kolu olan Eş’arî mezhebine mensup olan İbn Acîbe, tefsirinde itikadî meselelerde Mu‘tezile’ye karşı Ehl-i sünnet’i savunan açıklamalar yapmıştır. Bununla birlikte ihtilafî meselelerde kendi görüşüyle birlikte farklı görüşlere de yer vermiştir.

Literatürde genelde irade olarak tanımlanan meşîet kavramı, Allah’ın iradesi karşısında insanın özgür bir iradesi olup olmadığı yönünde tartışılmıştır. İnsan iradesini hiçe sayan Cebriyye ekolü, insana Allah’ın iradesi karşısında mecazî anlamda ve zorunlu bir seçim hakkı tanıdığını iddia etmektedir. Cebriyye’ye karşı bir düşünce hareketi olan Mu‘tezile, adalet ve va’d ve vaîd ilkeleri doğrultusunda etkin bir insan iradesini benimseyerek kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunmaktadır.

Mu‘tezile’ye reddiyede bulunmak isteyen Ehl-i sünnet ise mutlak güç sahibi Allah’ın kudretine vurgu yaparak her şeyin O’nun irade etmesiyle mümkün olduğu görüşündedir. Dolayısıyla Ehl-i sünnet’e göre kulların fiillerinin yaratıcısı Allah’tır. Bununla birlikte kulun istediği bir fiilin gerçekleşmesi, bu isteğin ilâhî yardımla birleştiği anda meydana gelmektedir. Kulun hem zorunlu hem isteğe bağlı fiilleri Allah’ın iradesine ve yaratmasına muhtaçtır. Bununla birlikte Allah, ezeli ilmiyle kulun her halini önceden bildiği halde kula zorla bir seçim yaptırmamaktadır. Bu bağlamda Mu‘tezile, Allah’ın hidâyeti dileyip dalâleti dilemediğini ifade ederken, Ehl-i sünnet âlimleri Allah’ın kudretini görüşlerinin merkezine alarak hidâyet gibi dalâletin de Allah’ın iradesiyle gerçekleştiği ilkesini benimsemişlerdir. Zira Ehl-i sünnet’e göre hayır ya da şer olan her şey Allah’ın dilemesi ile olmaktadır. Hayır olanlara Allah’ın rızası varken, şerlere rızası yoktur. Allah’ın yaratmaya dair olan tekvînî iradesi yani

meşîet ettiği şey mutlaka meydana gelirken emir anlamındaki teklîfi iradesinin mutlaka gerçekleşmesi gerekmez. Allah herkese imanı emrettiği halde Firavun, Ebu Cehil gibi kâfirlerin iman etmemesi de irade ve emrin farklı şeyler olduğunu gösterir.

Eş'arîyye, kulun yalnızca fiili seçme ve teşebbüste bulunma açısından özgür irade sahibi olduğunu kabul eden kesb teorisini savunarak, Cebriyye ve Mu'tezile arasında orta yolu bulmaya çalışmış olsa da kaderci bir anlayışı benimsemekten geri duramamıştır. Ehl-i sünnet'in diğer bir kolu olan Mâtürîdîyye de kul istediği için fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ifade ederek, Mu'tezile ve Eş'arîyye arasında orta yolu bulmaya çalışmasına rağmen, Mu'tezilî tutumdan tam anlamıyla uzaklaşamamıştır. Kısaca Cebriyye kulda hidâyet veya dalâletin oluşmasında Allah'ı, Mu'tezile kulu etki sahibi kabul ederken, Ehl-i sünnet ise tercihi cüzî irade sahibi olan kula, yaratmayı Allah'a ait görmektedir.

Tasavvuf ilminde Allah, kendisine itaat edilen mutlak irade ve mutlak kudret sahibi olarak nitelendirilir. Eş'arî ekole mensup olan İbn Acîbe'nin de, meşîetle ilgili âyetleri Allah'ın kudretini esas alarak tefsir ettiği görülmektedir. Sonuç olarak İbn Acîbe'nin bu konudaki görüşleri şöyle sıralanabilir:

1. Allah'ın sıfatları ezeldir, varlık aleminde meydana gelmiş ve gelecek olan her şey Allah'ın ezeli ilmi ile Levh-i mahfûz'a yazılıp hükme bağlanmıştır. Kullar ise imtihanın gereği olarak başlarına geleceklerden habersiz kılınmıştır. Allah kendilerinde kuvvet ve tercih kabiliyeti yaratarak kullarını ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutmuştur.
2. Allah'ın meşîeti, yaratmaya dair tekvînî iradesi ve ilâhî emir ve nehiyleri içeren teklîfi iradesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Meşîetin karşılığı olan tekvînî iradenin gerçekleşmesi zorunluluk arz ederken, teklîfi iradede bu durum söz konusu değildir.
3. Kainatta her şey Allah'ın iradesine bağlı olup, yalnızca ilâhî emir iradeye bağlı değildir. Zira Allah bir şeyin yapılmasını emrettiği halde onun olmasını irade etmemiş olabilir. Allah, iman etmeyi herkese emreder ancak herkesin iman etmesini dilemez. Dolayısıyla hayır da şer de Allah tarafından yaratılmakla birlikte hayır işlere Allah'ın rızası bulunurken şerlere rızası bulunmaz. Sonuç olarak Allah kötülüğü dilememiş, yalnızca imkan olarak hayrı da şerri de yaratmıştır.
4. Kulun yaptığı her işte Allah'ın dilemesi esastır. İnsanın Allah'ın koyduğu kanunlara göre mümkün olmayan bir şeyi yapmaya gücü yoktur. Bununla

birlikte kulun yaptığı işlerden sorumlu olması, sevabı ve azabı hak etmesi için yaptığı işlerde irade, niyet, ilim ve gücünün olması gereklidir. Çünkü amel kula nispet edilmiş, kulun kendi başına niyet edip bir işi yapmaya karar verebileceği belirtilmiştir. Her ne kadar tüm işler Allah'ın elinde olup yine O'na dönecek olsa da kendisine sorumluluk verilen kul, kendi yaptıklarından hesaba çekilecektir.

5. Kulun cehennemlik olması, onun kendi iradesi ile tercih ettiği dalâlet sebebiyledir. Buradaki kötü sonun ezelde verilen ilâhî hüküm sebebiyle gerçekleştiğini söylemek yanlıştır. Zira kul ezelde verilen bir hükmü kendisinden uzaklaştırmakla yükümlü değildir. Diğer yandan, Allah'ın kul için cehennemlik hükmü vermesi, onun kendi tercihleri ile yapacağı her şeyi bilmesi sebebiyledir. Kısacası Allah, küfrü tercih edeceğini bildiği kullarına kendilerini doğru yola iletecek bir lütuf vermemektedir.
6. Allah, kulunu niyeti ölçüsünde rızıklandırmakta ve gayreti ölçüsünde desteklemektedir. Kulları için en uygun olanı bilen Allah, fakirlik haline uygun olan kullarının rızkını daraltırken, zenginlik haline uygun olan kullarının rızkını genişletir. Dolayısıyla rızkın bolluğu ya da azlığı sevabın ve şerefın azlığı ya da çokluğuyla ilişkilendirilmez. Kula düşen vazife, Rabbi kendisine istediği şeyi verdiğiğinde şükretmesi, isteğini daha sonraya ertelediğinde ise sabretmesidir. Zira Allah'ın duaya icabet etmesi kulun istediği şekilde ve vakitte değil, kendi istediği şekilde ve vakitte olur.

Tefsir ilminde karşılaşılan en büyük problemlerden biri, müfessirin kalamî konulardan uzaklaşmaması ve özgünlüğünü ortaya koyamaması neticesinde kalamî ekolün tefsiri domine etmesidir. İbn Acîbe'nin *el-Bahr 'ul-Medîd* adlı tefsirinde meşîetle ilgili âyetlere getirdiği yorumlarda kelamın tefsir üzerindeki dominasyonunun kırılmadığı görülmektedir. İlahî meşîetle ilgili yorumlarında Eş'arî zihniyetin hakim olduğu bilinmekle birlikte kula fiillerini tercih etmesi hususunda irade imkanı sunması bakımından kulun meşîeti konusunda Matürîdî düşünceye yaklaştığı söylenebilir. Ancak İbn Acîbe her ne kadar işârî yöntemi rivâyet-dirâyet yöntemleriyle birleştirerek yeni bir sentez oluşturmaya çalışmış olsa da meşîet konusunda Eş'arî ekolün tıkanıdığı hususlara yeni çözümler getirememiş ve klasik kalamî çizginin dışına çıkamamıştır.

KAYNAKLAR

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1945.
- Akbulut, Ahmet. "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri", *AÜİFD*. 33 (1992): 128-156.
- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Ammara, Muhammed. *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*. Çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Ay, Mahmut. "Kelam'da Adalet, "Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları". *Eskiye Dergisi*. 31 (2015): 25-50.
- Ay, Mahmut. "Ahmed b. Acîbe ve İşârî Tefsir Açısından el-Bahru'l-Medîd". Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. 2010.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1997.
- Azzûzî, Hasan. *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve menhecuhu fî't-tefsîr*. Rabat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 2001.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasirüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrut: Müessesetu Şa'ban, [t.y.]
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslâm Akâidi*, sadeleştiren: Salih Sabri Yavuz. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2008.
- Ceran, İsmail. "Mevlây Muhammed III", *DİA*. XXIX, 456-457.
- Ceran, İsmail. "Mevlây Süleyman", *DİA*. XXIX, 462-463.
- Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah tâcü'l-luga ve sıhahu'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attar. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü)*. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çağrı, Mustafa ve Hayati Hökelekli. "İrade", *DİA*. XXII, 380-384.
- Dâvûd, Muhammed. *Târîhu Tıtvân*. Tıtvân: Matbaatu'l-Mehdiyye y.y., t.y.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

- Derin, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm'de Seyru Sülûk: Ahmed b. Acîbe'nin Tefsirinde*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadî. *Fıkh-ı Ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*. Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadî. *Fıkh-ı Ekber*. Çev. Hasan Basri Çantay. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1954.
- Emektar, Ramazan. Kitap tanıtımı ve tenkitler, (Mahmut Ay, Kur'ân'ın Tasavvufi Yorumu-İbn Acîbe'nin el-Bahru'l-Medîd Adlı Tefsiri-, İnsan Yayınları 2011) *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011) 217-222.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, (İslâm İnanç Esasları)*. Çev. Mehmet Kubat. İstanbul: İşrak Yayınları, 2008.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida', (Eş'arî Kelamı)*. Çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul: İz yayıncılık, 2016.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed. *el-Medînetü'l-fâdıla (İdeal Devlet)*. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisat fi'l-itikâd (İtikadda Orta Yol)*. Çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*. Çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarioğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Gülle, Sıtkı. "Erken Dönem Tefsirlerinde İrade ve Meşîet Kavramları". *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009): 43-51.
- Gündoğar, Hamdi. "Fahredden er-Râzî'de İrade-Fiil İlişkisi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2012): 55-70.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî. *Kitâbü'l-ayn*. Thk. Mehdi Mahzûmî ve İbrâhim Samerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988.
- Harekât, İbrahim. "Fas (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*. XII, 188-190.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkîhu'l-keîâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, Haz. Fikret Karaman, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.

- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî Hasenî Şâzelî. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. Thk. Ahmed el-Kurâşî Reslân. Kahire: 1999.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd (Kur'ân'ın Tefsiri ve Tasavvufî İşaretleri)*. Çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Fehresetü'l alim er-rabbânî el-kebîr seyyidî Ahmed b. Muhammed b. Acîbe el-Hasenî*. Thk. Abdusselam el-Umrânî el-Halidi el-Araisî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-Cil, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânü'l-Arab*, Nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydi, Beyrut: Darü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Faslu'l-makâl (Felsefe ve Din Uyumu)*. Çev: Mevlüt uyanık ve Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Tehâfiüt et-tehâfiüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*. Çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986.
- el-İsfahâni, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *Müfredât: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. Çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hasan el-Esedâbâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa. "Hikmet (Tasavvuf)", *DİA*. XVII, 519-520.
- Kara, Mustafa. "İbn Acîbe", *DİA*. XIX, 294-295.
- Karagöz, Nail. "Allah'ın İradesi ve Kötü Fiiller". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2006): 191-216.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet", *DİA*. XVII, 503-511.
- Marulcu, Hasan Tevfik. "Ehl-i Sünnet Kelâmında İrâde ve Meşîet", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2014): 7-22.
- el-Mâtürîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Fıkh-ı Ekber Şerhi-İslâm İnanç Esasları*. Çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Murat Memiş. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2014.

- el-Mâtürîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Memiş, Murat. “Allah’a İzâfesi Bakımından Kur’ân’da İrade ve Meşîet Kavramları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010): 93-133.
- Nesefî, Ebu'l-Mûin Meymûn b. Muhammed. *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd-Tevhidin Esasları*. Çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Öğüt, Salim. “Emir”, *DİA*. XI, 119-121.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah (Bir Kur’ân İfadesinin Kavramsallaşması)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1994.
- Pezdevî, Ebu Yüsr Muhammed. *Ehli Sünnet Akaidi*. Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-i kebîr- Mefâtîhu'l-gayb*. Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Sadık Doğru. İstanbul: Huzur Yayınevi, 1988.
- Sabuni, Nureddin. *Mâtürîdîyye Akâidi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Selvi, Dilaver. “Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10 (2010): 261-281.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. “Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’a izâfe edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2009): 25-55.
- Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî. *Keşşâfü istilâhi'l-fünûn*. Thk. Refik el-Acem ve Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1993.
- Topçu, Nurettin. *İradenin Davası-Devlet ve Demokrasi*. Haz: Ezel Erverdi ve İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.
- Tunç, Cihat. “Dalâlet (Kur’ân ve Sünnet’e göre Dalâlet)”, *DİA*. VIII, 428-429.
- Üzüm, İlyas. “Hüküm”, *DİA*. XVIII, 464-466.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İrade”, *DİA*. XXII. 379-380.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”, *DİA*. XXIV, 58-59.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. İbrâhim Terzi. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1975.

Zirikli, Hayreddin. *el-Â'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1992.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Aişe Berire		DAĞLI
Doğum Yeri ve Yılı	İstanbul		1992
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
ve Düzeyi	B seviyesi		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2006	2010	Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2010	2014	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2019	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2015	2018	Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi
2.	2018	-	Üsküdar Hakkı Demir Anadolu İmam Hatip Lisesi
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	aiseberire@gmail.com		
	Tarih	10/07/2019	
	İmza		
	Adı Soyadı	Aişe Berire DAĞLI	

